

DR. KORMÁNY GYULA

SZEMELVÉNYEK

A RÉTKÖZ

TERMÉSZETI, TÁRSADALMI, GAZDASÁGI HELYZETÉRŐL

Tanulmányok

Nyíregyháza – Ibrány 2021

Dr. Kormány Gyula

SZEMELVÉNYEK

A RÉTKÖZ

TERMÉSZETI, TÁRSADALMI, GAZDASÁGI HELYZETÉRŐL

– Tanulmányok –

DR. KORMÁNY GYULA

SZEMELVÉNYEK

A RÉTKÖZ

TERMÉSZETI, TÁRSADALMI,
GAZDASÁGI HELYZETÉRŐL

– Tanulmányok –

Nyíregyháza-Ibrány, 2021

Dr. Kormány Gyula

SZEMELVÉNYEK

A RÉTKÖZ

TERMÉSZETI, TÁRSADALMI, GAZDASÁGI HELYZETÉRŐL

– Tanulmányok –

Felelős kiadó:

Ibrány Város Önkormányzata

Trencsényi Imre polgármester

Tördelte:

Bácskainé Dr. Pristyák Erika

(Nyíregyházi Egyetem, Turizmus és Földrajztudományi Intézet)

Címlapon: Ibrány, belváros

Forrás: Ibrány Város Önkormányzata

Hátsó borító: Egy rétközi település: Demecser és határa

Forrás: A szerző felvétele, 1984

ISBN 978-615-01-2308-0

A folyóirat internetes elérhetősége:

<http://www.nye.hu/foldrajz>

Nyomdai munkák: Tóth Könyvkereskedés és Kiadó Kft.

Felelős vezető: Tóth Csaba ügyvezető igazgató

Nyíregyháza-Ibrány, 2021

ELŐSZÓ

E tanulmánykötetben közölt anyagot az ezredfordulót követő években (2009-2021) tudományos közleményekben, tanulmánykötetekben, folyóiratokban megjelent dolgozataimból válogattam össze. Kivétel „A Nagyhálászi- Rétközi Kendergyár fejlődéstörténete – a kender feldolgozástól a papíripari termékekig” című tanulmány, amely elsőként ebben a kötetben található.

A tanulmányok újradiadásának célja, hogy hozzájáruljak a rétközi mikro-táj (ezen belül a települések, az Ibrányi Járás) természeti-, társadalmi-gazdasági adottságainak, értékeinek, fejlesztési lehetőségeinek a megismeréséhez, további tennivalókhöz a térség fokozottabb hasznosítása érdekében. Mivel a dolgozatok kis példányszámú kiadványokban jelentek meg, s nehezen hozzáférhetőek, ezért is helyénvaló egy új kötetben való megjelentetése. Ezáltal elérhető lesz nemcsak a szakmabeliek számára, hanem a rétközi táj iránt érdeklődő olvasók, tanárok, diákok részére is.

Néhány táblázat, ábra elhagyásával, illetve kiegészítéstől, – melyek többnyire fotók – eltekintve változatlan formában közöljük a tanulmányokat. Nem volt lehetőségünk a bibliográfia teljes körű egyesítésére. Lemondtunk arról is, hogy a cikkek megírása utáni fejleményeket, változásokat végig kövessük. Mindezek ellenére úgy gondoljuk, hogy a gyűjteményes kötetben megjelent dolgozatok meglehetősen valóságként, fejlődésükben tükrözik azokat a folyamatokat, amelyek a kitartó, küzdelmes emberi tevékenység nyomán a vizek birodalmából művelhető mezőgazdasági területet, változatos települési formákat, egy virágzó, gyarapodásra alkalmas tájegységet hozott létre.

Abban a reményben bocsájtom útjára e kötetet, hogy kedvező fogadtatásra talál, s a rétközi táj sokoldalú megismerését támogatja és a térség kutatására buzdít.

Nyíregyháza, 2021.

Dr. habil. Kormány Gyula

Professzor emeritus

HAJDAN A VIZEK BIRODALMA VOLT

Bevezetés

A Rétköz természeti-, gazdasági-társadalmi sajátosságait tekintve a Felső-Tisza-Vidék (Bereg- Szatmári síkság, Bodroghöz, Rétköz) egyik legegényibb sajátosságokkal rendelkező kistája. A terület mai elnevezése a XIX. század végére tehető. Korábban más névvel jelölték e vidéket. ¹Kuthy Lajos ¹1847) a XIX. század közepének ismert politikusa, ünnepeelt novellistája a rétközi táj bemutatásánál „Rétság, Rét” tájnévet használta. Pesty Tibor² összeírásában (1862) szintén a „Rétság, Rét” elnevezéssel határozta meg a térség nevét. A tájegység első részletes leírásában Havas Sándor ³(1882) már Rétköz néven mutatja be a vidéket. Lászlóffy Woldemár⁴ (1982) a Tisza c. művében Vásárhely Pált idézve a következőket olvashatjuk: „a Rétközön vagy „Nagy-Réten” mintegy 30 helység határait minden nagyobb árvíz merőben elönti”. „Nagyláp” elnevezés olvasható Pa-leocapa olasz vízmérnök egyik térképén, de arról is van ismeretünk, hogy a helybeliek „Nagyret” néven emlegették. Kiss Lajos ⁵néprajztudós dolgozataiban (1929,1961) következetesen Rétköznek nevezi a térséget. A helyi neve legelterjedtebben a „Rétság” volt, amin elsősorban a Tisza mentén elterülő nagyobb kiterjedésű vízjárta mocsaras, lápos, füves területet értettek. Ahol az ember lakta részek, települések a rétek, mocsarak környezetéből, a „rétségből” kiemelkedő magaslatokon, dombháton helyezkedtek el. Valószínű, hogy a fenti felszíni kép alapján nevezték el a térséget Rétköznek.

A tájegység elnevezése a XX. század közepétől földrajzi szakkönyvekben, atlaszokban, néprajzi-, történelmi munkákban, a közéleti szóhasználatban egyaránt Rétköz.

Érdeemes megemlítenünk azt, hogy a tájegységen belül is van olyan rész, amelyet a helyiek, környékbeliek Rétköznek neveznek. Például Nagyhalász nyugati részén lévő területet, településrészt (a Kendergyár és környéke). Itt a vasútállomás is „Rétköz” néven működött 1905-től megszűnéséig (2012).

E tanulmányban a Rétköz felszínének kialakulásával, majd a folyószabályozási és belvíz-mentesítési munkálatok eredményeivel, az itt élő népesség gazdasági tevékenységével, azok változásaival kívánunk foglalkozni. Rámutatva azokra a természeti, társadalmi-gazdasági hatásokra, okokra, amelyek szerepet játszottak a XVIII-XIX. század ősi életmód, tájhasználat megváltoztatásában.

Első közlés: Szabolcs-szatmár-beregi Szemle. 2019. 1. sz. pp 82-96.

¹ Kuthy Lajos: Hazai rejtelmek. II. A Besztercei lópvidék. Budapest,1906. pp.186.

² Pesthy Frigyes: Helységnévtár, Szabolcs megye. 1864.

³ Havas Sándor: Hazai és külföldi vadászrajzok. Budapest, 1882.

⁴ Lászlóffy Woldemár: A Tisza. Budapest, 1982. pp.174.

⁵ Kiss Lajos: Földművelés a Rétközben. A Gróf Tisza István Tudományos Társaság 1929. évi február 19-én tartott ülésében bemutatott székfoglaló értekezés. pp.5.

Földrajzi helyzete, felszínének kialakulása

A Rétköz 540 km² kiterjedési területét északon a Bodrogtól a Tisza választja el, keleten és északkeleten az északkeleti Nyírség magas futóhomok formáival, délen és nyugaton a Közép-Nyírség löszös és futóhomokos területeivel határos. A Nyírségtől Tuzsér- Kisvárdá- Ajak-Demecser vonalában haladó Nyír-egyháza- Záhony vasútvonal, illetve a megsüllyedt peremterületen futó Lónyay-főcsatorna mentén lehet elválasztani. A kistáj részben vagy egészben 30 település (7 város, 23 község) határát foglalja magába (1. ábra).

1. ábra A Rétköz földrajzi helyzete, települései (Szerk. a szerző)

A Rétköz tengerszint feletti magassága 94- 103 méter között változik, 100 méter fölül csak a keleti, déli és a nyugati határvonalak mentén emelkedik a homokbuckás felszín. A legmagasabb pontja Szabolcsveresmartnál a 127,8 m Messzelátó-hegy, tájképileg a Rétköz legszebb része.

A Rétköz nagyobbik része (mintegy 75-80 %) mentesített ártéri síkság (holtmedrekkel, öntésképződményekkel, tőzeges síkláppal), kisebb arányban (hozzá-

vetőleg 21-25 %) a nyugati-, a déli- és a keleti peremterületei löszös síkság (löszös homokháttal), illetve futóhomokos hordalékkúp-síkság (kötött homokterületekkel) tájtípusba sorolható.

A Rétköz felszínfejlődését és a felszíni képződményeit, formáit a területen végzett kutatási eredmények (Borsy Z. 1961, Félégyházi E. 1982, Lóki J. 2007) alapján foglaljuk össze.

A Rétköz morfológiai arculata, geológiai képződményei a pleisztocén, holocén időszakban lezajlott tektonikai mozgások, a folyóhálózat és a szél eróziós és akkumulációs munkája nyomán alakult ki.

A Nyírség és annak északi peremvidéke a Rétköz a pleisztocén végén (108-102 ezer évvel ezelőtt) még egységes hordalékkúp volt, nagyjából egy szinten (kb. 125-145 méter tengerszint felett) feküdtek, s vízfolyásuk lényegesen különbözött a maitól.⁶ Északról, északkeletről érkező vízfolyások (Tisza, Ős-Tapoly, Ondava, Laborc, Ung) keresztül folytak rajtuk és a legerősebben süllyedő Körösvidék irányába tartottak (2. ábra). Jelentős változás a felső-pleniglaciális időszak közepén (28-13 ezer évvel ezelőtt) következett be, amikor a Bereg-szatmári síkság, a Bodrogek és a Rétköz területe erőteljesen süllyedni kezdett. Ugyanakkor a Nyírség DK-i része és az Ér-mellék emelkedett. Ennek következtében a Tisza és a Szamos a pleisztocén végén (20-22 ezer évvel ezelőtt) az Ér-völgyének elhagyására kényszerült. Ez a változás teljesen átalakította a két folyó futásirányát, s ennél fogva a két folyó szükségképpen északnyugat felé fordult, Bodrogek-Rétköz irányába. A Bodrogekben- Rétközben megjelenő Tisza magába gyűjtötte az Északkeleti- Kárpátokból lefutó folyók vizét, s szállította a tokaji kapu kialakítása után az Alföld belseje felé.⁷ A szerkezeti mozgások a Rétköz felszínét mintegy 15-25 m-rel szállították lejjebb.⁸ A süllyedés mértéke egyes részeken nagyobb volt, mint a szomszédos Bodrogekben, emiatt a mélyebbre került részei elvizenyősödtek, elmocsarasodtak, megindult rajtuk az erőteljes lápképződés.

A Tiszának a Bodrogekben - Rétközben való megjelenése a korábbi vízhálózat teljes átalakítását eredményezte. A Nyírsegen átfutó folyókat (Ős- Tapoly, Ondava, Laborc, Ung) a Bodrogekben kanyargó Tisza befogadta, ennek következtében a Nyírség élő vízfolyás nélkül maradt. Ugyanakkor a Tisza először a Bodrogekben (20-10 ezer év között), majd a Rétköz területén (9-5 ezer év között) kezdte meg a felszín nagyarányú átalakítását.⁹ Oldalozó eróziójával pusztította a pleisztocén végi felszíneket, nagy területeket borítva be saját üledékével.

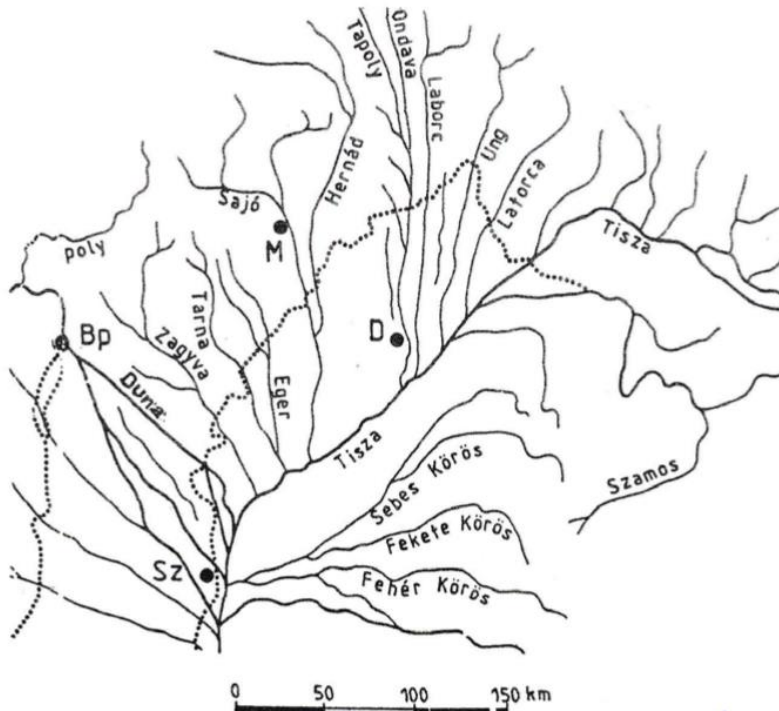
⁶ Borsy Zoltán: A Nyírség természeti földrajza. Földrajzi Monográfiák, V. köt. Budapest, 1961. pp. 28-30.

⁷ Borsy Zoltán: 1961.Uo.

⁸ Lóki József: Nyíregyháza természetföldrajzi képe. Szabolcs-szatmár-beregi Szemle. XLII. évf. 2007. 3. sz. pp. 265- 269.

⁹ Borsy Zoltán- Félégyházi Enikő: 1982. Uo

A folyó a holocén végére a homokfelszínek (löszös homokkal fedett szélbarázdák, garmadák, maradékgerincek) nagy részét elpusztította, illetve szigetekre tagolta. A Tisza Dombrád- Tiszabercel közötti szakaszon végezte a legnagyobb pusztítást, 5-8 km-es sávban tette egyhangúvá a térséget. A legtöbb agyag-, iszap-, homoküledék a folyó mentén felhalmozódott, s ennek következtében folyóhátak képződtek.

2. ábra Az alföld vízhálózata a negyedidőszak elején (70-80 ezer évvel ezelőtt)
 Forrás: Borsy Z. nyomán (1988)

A Tisza medre kevésbé volt állandó, a folyó gyakran feltöltötte medrét, s emiatt szeszélyesen változtatta futási irányát. Erről az elhagyott folyómedrek tanúskodnak, amelyek leginkább kisebb-nagyobb kiterjedésben Tiszakanyár-Paszab közötti területeken fordulnak elő a Tisza medrétől mintegy 10-15 km-es sávban. Az ősi É-D irányú mederszakaszok jól nyomon követhetők Dombrád, Beszterec, Pátroha, Nagyhalász határában.

*A medrét szeszélyesen változtató Tisza a mai futási vonalát csak a holocén szubborreális fázisában, hozzávetőleg 5000-2500 év között foglalta el.*¹⁰ A Tisza

¹⁰ Borsy Zoltán- Félégyházi Enikő: A vízhálózat alakulása az Alföld északi részében a pleisztocén végétől. napjainkig. Szabolcs – szatmári Szemle XVII. 1982.2. sz. pp.45-52.

elfoglalta ugyan az új medrét, de árvizeivel évről-évre hatalmas víztömeget juttatott a Rétköz területére, nagy mennyiségű iszapot, agyagot és homokot rakott le. A Tisza árvizeit csak növelte a Nyírség vízválasztójától (Téglás- Nyíradony- Nyírbátor- Hodász- Nyírmada- Vásárosnamény vonalától) É-ra eső területekről származó víz is. *A vízgyűjtő medencévé alakult Rétköznek csaknem 70 %-a el-mocsarasodott, elláposodott.* A láposodáshoz az is hozzájárult, hogy a folyó mellett fokozatosan épülő folyóhátak között rossz lefolyású területek alakultak ki, mivel a homokhátak megakadályozták az áradások után a vizek visszaáramlását a mederbe. A Tisza ismétlődő áradásai, a rossz lefolyási viszonyok csak növelték és állandósították a vízzel borított területeket. Az elöntések alól csak a homokszigetek mentesültek, amelyeken az ember ősidők óta megtelepedett.

A Rétköz ősi, vízszabályozás előtti képe

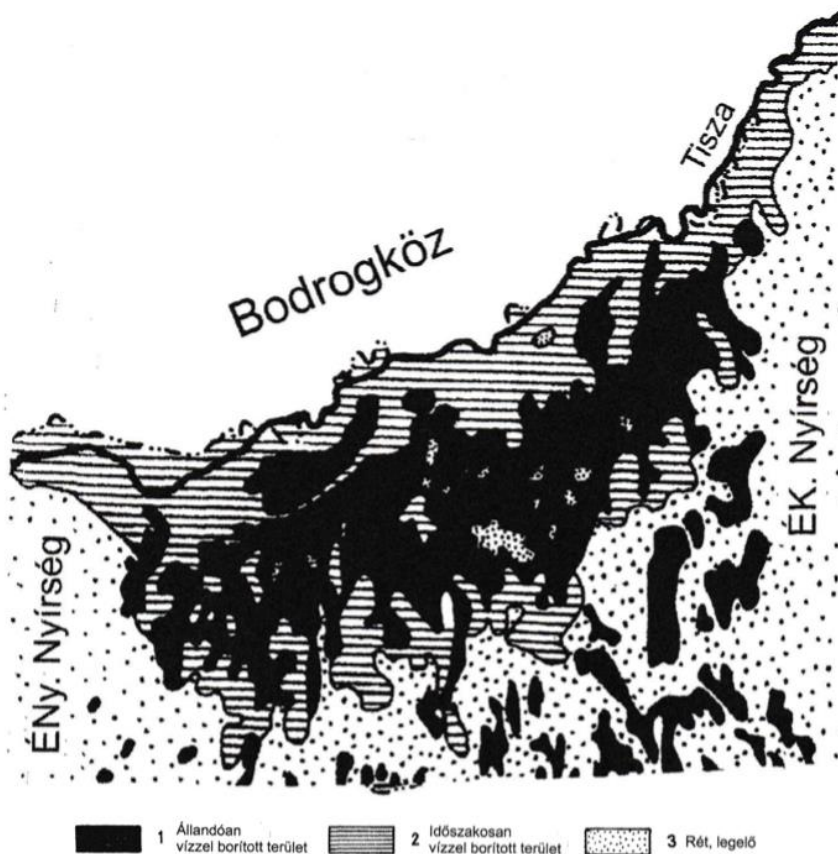
A Rétköz hajdani, a XX. század előtti domborzati, vízrajzi, erdősültségi, településhálózati térszerkezetéről tudományos elemzéseken túl, korabeli térképek, neves utazók leírásai, szépirodalmi alkotások adnak valóság-hű ismereteket, melyek felhasználásával igyekszünk bemutatni a kistáj természeti, társadalmi-gazdasági sajátosságait, jellemzőit.

A Rétköz ősidők óta a XIX. század közepéig a vizek birodalma volt, őrizte az ősi táj képét (3. ábra). Kuthy Lajos „Hazai rejtelmek” c. munkájában¹¹ a rétközi táj bemutatása során, 1845-ben a következőket írta: „Zemplén és Szabolcs határaiban nyúlik el, mint egy óriási tengervíz, a besztercei lápvidék, melynek alakja, tere, terjedelme századokig, feneke, forrása, erei, mélységei s zátonyai a mai napig mérnökileg ismeretlenül maradtak, a Tisza öntése vette birodalmába a katlanszerű tájat.A roppant nádasok gazdag növényzetben díszlenek, mint annyi zöld tartomány.” Ő az utolsó szemtanú egyike, az ősi táj képét, pontos megfigyeléseit írói képességei jóvoltából az utókorra hagyta. Kiss Lajos kiváló néprajztudós igen személetesen tárja fel a Rétköz természetátalakító munkálatok előtti természeti állapotokat, viszonyokat. A Rétköz c. tanulmányában¹² ezt olvashatjuk: „A Rétköz ... Hajdan 30, most részben, vagy egészben 28 község határát foglalja magába ez a mélyen fekvő terület, mely a Tisza évenkénti elöntésének helye volt, hova nemcsak a Tisza öntötte évezredek óta áradó vizét, de ide folyt a közel 50 méterrel magasabban fekvő Nyírség csapadékvize is 7 völgyületen, miket még a talajvíz is táplált. Ez a sok víz annyira elárasztotta ezt a 142 444 holdnyi lapályt, hogy abból csak a többnyire a széleken keletkezett községek belterülete és határainak kisebb-nagyobb szigetei látszanak ki. A többi egy nagy láp, azaz náddal, kákával, gyékénnyel, sással benőtt lassan mozgó víz, helyi néven rétság. Feneketlen mélységnek tartották ezt az óriási ösrétet.Nyáron, ha itt-ott visszahúzódott, elapadt a víz, tavasszal ismét kicsapott, a Rétköz olyan lett, mint a

¹¹ Kuthy Lajos: Hazai rejtelmek. (A besztercei lápvidék) II. kötet, XXVIII. fejezet, 1906.

¹² Kiss Lajos: A Rétköz. Csongrád megyei Levéltár 2. sz. fiókja. Hódmezővásárhely, 1929. (Szabolcs-szatmári Szemle. 1987. 1. sz. pp.68-81.)

tenger.A vizeket mérföldekre kiterjedő nádrengetegek választották el egymástól, helyel-közzel erdőekkel, bokrokkal tarkítva. A szárazföld az ún. szigetetek egyharmadát sem tették ki a roppant réti birodalmának.Rejtelmes volt a rétség világa. Akármerre mentünk, csak nádat és vizet láthattunk, meg az eget.”Ugyanő arról is részletesen ír, milyen élete lehetett az itt élő népességnek. „A rétségben csak az idevaló pákász nép ismerte a járáskelest, más ember halálfia lett. A katonaszökevényeknek, meg a betyároknak itt volt biztos búvóhelyük. Száraz lábbal ritkán lehetett járni, még nagy szárazságban is. Csolnokon közlekedtek a csillogó vízü ereken és más vízi utakon. Árvízkor a lakodalmas menet is csolnakokban húzódott egyik faluból a másikba, így vitték a keresztelendőket a templomba, sőt még a halottakat is nyugvóhelyére.” A rétközi ember a Tisza áradásakor 60-70 kilométerre is elcsónakázott, leggyakrabban Hegyaljáig, sőt le Szegedig szállíthatta az árulnivalóit. A mai ember el sem tudja képzelni, milyen élet volt itt. Hihetetlennek látszik manapság, hogy ilyen mostoha környezetben éltek emberek.

3. ábra A Rétköz a vízszabályozás előtt (Szerk. a szerző)

Az 1816. évi kataszteri felmérés szerint a Rétköz területének 55,2 %-át állandó- (30,2 %), és időszakos- (25 %) víz borította el, de voltak olyan települések, ahol az átlagnál jóval nagyobb határrész volt víz alatt (1. táblázat).

1. táblázat. Ártéri helyzetkép a rétközi településeken 1816-ban

Település	Vízzel borított terület						Armentes terület		Összesen	
	Állandóan		Időszakosan		Összesen		ha	%	ha	%
	ha	%	ha	%	ha	%				
Ajak	217	8,7	609	24,3	826	33,0	1678	67,0	2504	100
Beszterec	1279	84,4	151	9,9	1430	94,3	85	5,7	1515	100
Buj	483	15,4	245	7,8	728	23,2	2415	76,8	3143	100
Demecser	1358	36,5	990	26,6	2348	63,1	1373	36,9	3721	100
Dombrád	1630	31,2	3548	67,8	5178	99,0	51	1,0	5229	100
Döge	532	31,5	569	33,7	1101	65,2	586	34,8	1687	100
Fényeslitke	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Gáva	55	1,6	867	25,4	922	27,0	2495	73,0	3417	100
Gégyény	1366	57,0	402	26,8	1768	73,8	625	26,2	2393	100
Ibrány	3483	57,8	1531	25,5	5014	83,3	1008	16,7	6022	100
Kemecse	382	9,9	543	14,0	925	23,9	2951	76,1	3876	100
Kék	1027	46,9	476	21,7	1503	68,6	688	31,4	2191	100
Kékcse	950	40,5	340	14,5	1290	55,0	1056	45,0	2346	100
Kisvárdá	1072	23,6	627	13,8	1699	37,4	2845	62,6	4544	100
Komoró	202	18,7	529	49,0	731	67,7	350	32,3	1081	100
Kótaj	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Nagyhalász	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Nyírbogdány	150	4,3	152	4,4	302	8,7	3186	91,3	3488	100
Ontelek	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Paszab	302	24,8	738	60,6	1040	85,4	177	14,6	1217	100
Pátroha	1529	39,7	527	13,7	2056	53,4	1796	46,6	3852	100
Rétközberencs	939	60,4	401	25,8	1340	86,2	216	13,8	1556	100
Rozsály	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Szabolcsveresmart	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Tiszabercel	1184	34,7	1329	39,0	2513	73,7	896	26,3	3409	100
Tiszakanyár	523	32,9	779	49,1	1302	82,0	285	18,0	1587	100
Tiszarád	456	49,2	70	7,5	526	56,7	401	43,3	927	100
Tuzsér	185	10,5	479	27,3	664	37,8	1091	62,2	1755	100
Vasmegyer	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Vencsellő	17	0,6	130	5,0	147	5,6	2451	94,4	2598	100
Összesen	1921	30,2	16032	25,0	35353	55,2	28705	44,8	64058	100

Forrás: Réfi Oszkó M. 1986.¹³ – nincs adat

¹³ Réfi Oszkó Magdolna: A Rétköz földhasznosítása a XIX. századi vízi munkálatok előtt. Agrártörténeti Szemle.

1986. 1-2 szám. pp. 241.

A táblázat adatait értékelve a települések megoszlása a vízborítottság alapján a következő:

Az állandóan vízzel borított terület a határ több, mint 40 %-át foglalja el. Ide tartozott: Beszterec, Gégény, Ibrány, Kék, Kékce, Nagyhalász, Pátroha, Rétközberencs, Tiszarád. Az időszakos elöntések is tekintélyes nagyságúak voltak, mivel gyakran meghaladták a 10-20 %-ot. Ezek a települések a Rétköz középső részén helyezkednek el.

A következő csoportba tartoztak azok a települések, ahol az állandó vízborítás 20-40 % között volt, de az időszakos elöntés a határ 20-70 %-át veszélyeztette. Ilyen község volt: Dombbrád, Döge, Kisvárd, Komoró, Paszab, Tiszabercel, Tiszakanyár.

A harmadik csoportot a magasabban fekvő települések (a kistáj peremén) alkotják. Ezekben az ármentes terület aránya a legtöbb esetben meghaladja a 65- 70 %-ot. Ajak, Buj, Gáva, Kemece, Kisvárd, Kótaj, Nyírbogdány, Tuzsér, Vencsellő.

A mocsárból szigetként kiemelkedő települések lakóinak életét a mostoha környezet szabta meg. A szántóföld nagyon kevés volt, csupán a tavak, mocsarak között kisebb elszigetelt homokhátságokat, maradékgerinceket, valamint a Nyírség területéről félszigetszerűen benyúló homokbuckákat, homokhátságokat művelték. A rét és a legelő viszont jelentős területeket foglalt el, ezért az állattartás nagyobb szerepet játszott, mint a földművelés, s ezen kívül a halászat, vadászat is megélhetési forrást jelentett.¹⁴

A művelhető földterület művelési ágak szerinti megoszlása

A Rétköz XVIII. századi földhasznosítás megoszlásáról, térszerkezetéről Réfi Oszkó Magdolna kutatásai, a XIX. század művelésági megoszlásáról pedig a KSH adatai alapján juthatunk nélkülözhetetlen információkhoz (2. táblázat.)¹⁵

A táblázat adataiból egyértelműen kitűnik, hogy a népesség élelmiszer igényeit biztosító szántóterület a XVIII. század második felében háromezer hektár alatt van (2953 ha), ami napjainkban Nagyhalász szántójával közel azonos nagyságú. A Rétközben a szántóterület nagysága, térbeli megoszlása egyenetlen, általában a peremterületek homokrésein kiterjedésük jelentős, arányuk eléri a 30-40 %-ot, míg a belső területeken, ún. „mocsárvidékeken” 10-15 % alatt marad.

A mezőgazdasági földterület nagysága nem volt állandó az ármentesítés előtt. Jelentős mértékben változott az árvizek gyakoriságától függően. A Tisza árvizei által elborított területeket az árvíz levonulása után hol szántóként, hol legeltetéssel, illetve kaszálóként hasznosították. A szántóföldi terület csekélyisége eredményezte, hogy az 1700-as évek végén és az 1800-as évek elején kiirtották az erdős

¹⁴ Ihrig Dénes: A magyar vízszabályozás története. VIZDOK. Budapest, 1993. pp.281.

¹⁵ Réfi Oszkó Magdolna: 1986. Uo.

részeket, előbb kaszálónak és legelőnek használták, majd felszántották.¹⁶A szántó után az ármentes területeken a rét- és a legelő részesedése a legnagyobb, 1773-ban 1020 ha. Szinte minden községben kisebb-nagyobb kiterjedésben és minőségi kategóriában megtalálható. Kaszálóként elsősorban a szigeteket, valamint a homokhátak lejtőit használták. A Kert évszázadok óta része a rétközi gazdaságok többségének. Ahol leginkább a család igényeit kielégítő zöldségféléket, kukoricát termesztettek. A nagyobb területű kertekben gyümölcsfát: almát, szilvát, körtét, diót, sárgabarackot is ültettek. A Rétköz hajdan bővelkedett erdőkben. A XIX. században viszont, főképpen a szántó javára történő erőteljes erdőirtás következtében a földterületnek csupán 2,5-3,0 %-át borítja erdő. A tölgy mellett a leggyakoribb a nyárfa, a szilfa, gyertyán és a fűzfa.

2. táblázat Művelési ágak arányainak változásai a XVIII-XIX. században

Művelési ág	1773		1852		1870		1883		1895	
	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%
Szántó	2953	-	31041	38,3	34967	55,6	45532	53,5	48177	59,5
Kertgyüm.	124	-	-	-	1802	2,9	286	0,4	555	0,7
Szőlő	-	-	547	0,6	241	0,4	439	0,5	783	1,0
Rét	1020	-	10915	13,5	9867	15,7	11062	13,6	11088	13,7
Legelő	-	-	2902	3,6	4510	7,1	6117	11,2	6792	8,4
Nádas, halastó	-	-	15580	19,2	4343	6,9	2738	3,4	2695	3,3
Erdő	-	-	2458	3,0	1285	2,0	1761	2,2	2148	2,6
Mocsár	-	-	577	0,7	-	-	-	-	-	-
Vízzel borított t	35353	55	12157	15,0	-	-	-	-	-	-
Egyéb műv alól kiv.	-	-	5706	6,1	5897	9,4	12394	15,2	8764	10,8
Összesen	-	-	81253	100	62912	100	81329	100	81004	100

Forrás: KSH, Réfi O. M. : A Rétköz földhasznosítása a XIX. századi vízi munkálatok előtt. Agrártörténeti Szemle. 1986. 1- 2 sz. pp. 236, 238, 242.

A XVIII. században évszázadok hagyományait magában hordozó gazdálkodási formát, módszereket tovább örökítették a XIX. század derekáig, a nagy természetátalakító munkák elkezdéséig. Majd az ezt követő évtizedekben, az 1850-es évektől változik meg jelentősen a művelhető területek megoszlása, vele együtt a mezőgazdasági termelés szerkezete is.

Az 1852-55-ös kataszteri felmérés alapján készült művelésági megoszlás az árvízmentesítés befejezés előtti állapotokat rögzíti a 2. táblázat. Ekkor a szántók aránya 38,3 %, a XVIII. századvégi (1773) állapothoz képest több, mint tízszeres

¹⁶ Kiss Lajos: 1929. Uo.

(10,5) növekedést ért el. Ugyanakkor a szőlő 1,6 %-kal, a rét 13,5 %-kal, az erdő 3 %-kal, a nádas-mocsár 19,9 %-kal, a vízzel borított terület 15,0 %-kal, a művelés alól kivett terület 6,1 %-kal részesedett az összterületből. Ezek az arányok a terület egészéről adnak általános képet, ami nem minden esetben jellemző az egyes községek határainak művelési megoszlására. Ugyanis a művelési ágak területi eloszlása rendkívül egyenlőtlen volt, a vízmentes területeken általában a szántó, míg a vízjárta részekben a rét, illetve a legelők javára tolódott el a terület nagysága.

A XIX. század második felében –fokozott ütemben– gyarapodott a művelési arányok eltolódása. 1895-re nagyjából már befejeződtek az ár- és belvízmentesítő munkálatok, az ősi ártereken hatalmas területek szabadultak fel, elsősorban a szántók gyarapodására, mely az összterületnek most már közel a 60 %-át foglalja el. Ugyanakkor a nádas 19,2 %-ról 3,3 %-ra csökkent, a vízzel borított terület pedig eltűnt. A szántó mellett a legnagyobb arányt a rét (13,7 %) és a legelő (8,4 %) képviselte. Az erdő szerény mértékben (0,2-0,4 %-kal) növekszik. A szőlő területe a kerttel együtt elérte az 1,7 %-ot.

A tájhasználat sajátosságai

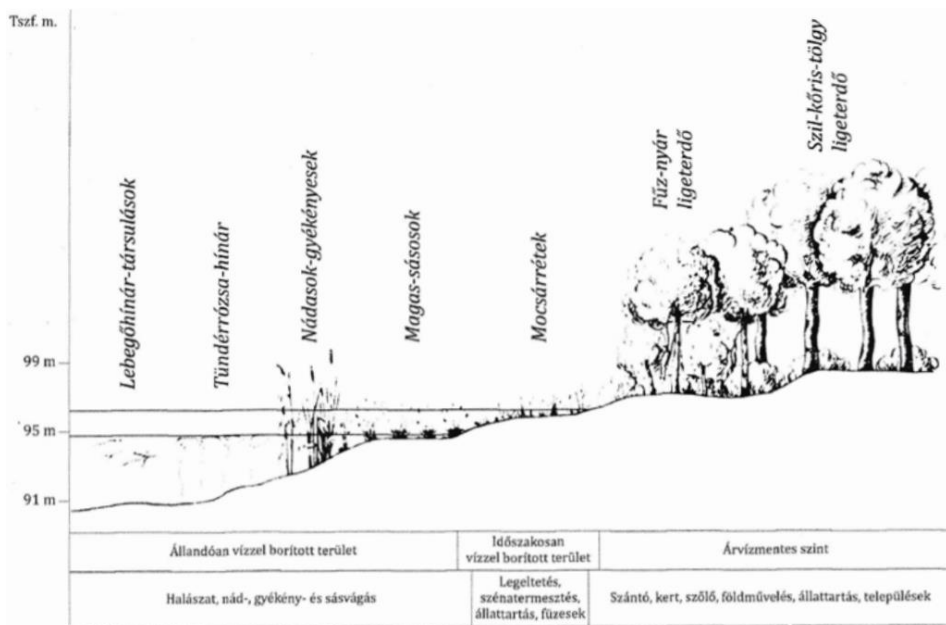
A rétközi vizes táj évszázadokon át az ember tájalakító és tájhasznosító tevékenysége ellenére jellegét megtartotta, drasztikusan nem változott. A tájat formáló vízzel az ember igyekezett a legharmonikusabban együtt élni, hiszen sorsa, fennmaradása ettől függött. Az itt élő népesség gazdasági tevékenységének alakításában, formálásában a víznek jelentős szerepe volt. *A gazdálkodás alapja* – hasonlóan más árterben élő közösségekhez – *a réti tevékenység* (gyűjtögetés, halászat, vadászat, nádvágás, vesszőszedés) *mellett elsősorban az állattartás volt.* A legtöbb település határában csak a vízből kiemelkedő homokbuckák, homokhátak kínáltak szűkös lehetőséget a növénytermesztéshez. Kiss Lajos a rétközi emberek foglalkozásáról a következőket írja:¹⁷ „Mivel kevés a szántóföld nem tudta gabonával ellátni a lakosokat, inkább jószágartással foglalkoztak.A gabonatermő föld hiányában rétből él a lakosság.””Földművelésre alkalmas terület e vidéken alig lévén, ezen községek lakosai távolabbi vidéken részes munkával szereztek be az élelműkre szükséges gabonaneműeket.” Szántóföldi növénytermesztésre kedvezőbb lehetőség csak a Rétköz peremterületein, az ÉK-i és a Középső-Nyírséggel határos településeknél volt, ott ahol a homokbuckák nagyobb területet foglaltak el, mint a vizek.

*Térségünkben a lakosság foglalkozása századokon át tengersizint feletti magassági viszonyok alapján alakultak ki*¹⁸ (4. ábra), de soha nem váltak el élesen

¹⁷ Kiss Lajos: Földművelés a Rétközben. Gróf Tisza István Tudományos Társaság 1929. évi február 19-én ülésében bemutatott székfoglaló értekezés. Debrecen, 1929. pp.6.

¹⁸ Réfi Oszkó Magdolna: Adatok a Rétköz 18-19. századi agrár földrajzi képeéhez. ACTA Academiae Pedagogicae Nyiregyhaziensis Tomus 11/H. Nyiregyháza, 1987. pp. 93-103.

egymástól. Kiterjedésük évről-évre a csapadékmennyiségtől és a Tisza vízjárásától függően változott. Meg kell jegyeznünk, hogy sem a Rétköz egészére, sem az egyes községek határára nem mondható azonos szintbeli tagozódás. A *magassági övezetek eltérő, mozaikszerű kiterjedésben jelentkeztek. A Rétköz területének jelentős részét –az ún. mélyárteret- tavak, erek sokasága hálózta be. Ez a 95 m tengerszintfeletti magasságot meg nem haladó térszín a síkvizek világa. Itt a fő gazdasági tevékenység a halászat. A folyó- és az állóvizek partszegélyein, ahol a vízmélység nem haladta meg a 200 cm-t, ott nádasok alakultak ki. A vízmélység csökkenésével a nádaszt a gyékényes, majd a sás, a zsombékos övezet kísérte. A térszín emelkedésével és az állandó vízborítás megszűnésével a szálás vízínyvények övezetét a nedves mocsárrétek követik. A 96-98 m tszf-i magasságban az időszakosan vízjárt területen, az ún magas ártéri szinten a természetes növényzet erdő- és gyepevegetáció alkotta, ahol főleg a legeltető állattartás honosodott meg.*

4. ábra Területhasznosítás tengerszint feletti magasság szerint

A 100 m tszf-i ármentes területeket foglalták el a települések, és ezeken a sáv-, illetve foltszerű magaslatokon, maradékgerinceken, homokbuckákon állandósulhatott meg nagyobb biztonsággal a szántóföldi növénytermesztés. A földművelés sikere vagy kudarca –a vízelöntéseken kívül- döntően a termőtalaj minőségétől függött. A legjobb termést biztosító humuszos homoktalaj, mezőségi jellegű és a rozsdabarna erdőtalajok a térség déli peremén találhatóak. Az alacsonyabb térszíneket fedő rosszabb szerkezetű, és vízháztartású talajok (öntés-, réti-, kotus

láptalajok) főképpen a Tisza mentén és a homokhátak közötti, vízjárta mélyedésekben fordulnak elő. Kisebb foltokban, sávokban (homokbuckákon, homokhátakon) futóhomok található.

A talajművelés leginkább ökrös igaerővel történt. Szántáshoz un. túróékét használták. Ez a könnyű felépítésű, szimmetrikus ekevassal ellátott faeke azonban nem hasított barázdát, csak karcolta a talajt, a szántás mélysége 8-10 cm volt. A kevés és gyenge minőségű szántókon kezdetleges módon gazdálkodva alacsony termésátlagokat értek el. A XVIII. században jellemző kezdetleges talajműveléssel természetesen alacsony terméseredményeket értek el. A rétköziek többsége a növénytermesztésből nem volt képes megélni. Ezért kénytelenek voltak a közeli nyírségi községekbe eljárni aratni, csépelni, a hegyaljai szőlőkbe szőlőt kapálni, kötözni.

A szántóföldeket két-, háromnyomásos rendszerben használták¹⁹ valószínű megszakítatlan gyakorlatként évszázadok óta. A nyomásos gazdálkodásról a vetésforgó rendszerre a XIX. század utolsó harmadában térnek át. A két- és háromnyomásra osztott szántóföldeken többnyire kenyér- és takarmánygabonát, illetve ipari növényeket (lent, kendert, dohányt) termeltek.

A szántóterület jelentős részét gabonafélék (rozs, búza, kétszeres, vótér, árpa, zab, köles) foglalták el. Területünk főgabonája a homokhátakon termesztett rozs volt. Búzát keveset termesztettek, („még Halászbán, a legnagyobb községben is annyi termelt, hogy kovásznak legyen”).²⁰ Kétszeres: fele búza, fele rozs. Azért kedvelték, mert vagy az egyik vagy a másik hozott nagyobb termést az időjárástól függően. Vótér igénytelen, bőven termő búzafajta. Lisztjéből jó minőségű kenyeret sütöttek. „Kását is csináltak belőle, amit tejjel ettek”.²¹ A kukorica a rozs mellett a legfontosabb takarmánygabona, sőt az inséges időkben a lakosság ételmét is adta mivel többféle –sült és főtt- ételt készíthettek belőle. Termesztését elősegítette az is, hogy rövid tenyészidő igénye miatt, ha az árvíz levonulása után is vetették is ősze beérett. Köles a legtöbb rétközi községben jelentős területet foglalt el. Tavasszal, áradás után vetették. A termésének nagyobb része a lakosság ételmét képezte. Az árpa és a zab termesztésével mindenhol foglalkoztak. A takarmánygabona félék közül a legkisebb területet foglalták el. Az árpát nemcsak az állatok etetésére használták, rozssal keverve kenyeret is sütöttek belőle.

¹⁹ Frisnyák Sándor: Történeti földrajz (Szabolcs- Szatmár- Beregi- síkság, a Rétköz, a Nyírség és a Zempléni- hegység a 18- 19. századi földrajza). Nyíregyháza, 1985. pp.50.

²⁰ Kiss Lajos: A Rétköz. Szabolcs-Szatmári Szemle. 1981, 1 szám. pp. 68-81.

²¹ Kiss Lajos: 1929. Uo. pp.15.

A Rétköz egész területén, de különösen a nyugati és a keleti peremvidékek (Gáva, Vencsellő, Kisvárdai környéke) talaj- és klímaviszonyai kedveztek a burgonyatermesztésnek. Térségünkben a termesztésének kezdete a XVIII. század végére tehető.²²

A települések határának szántóföldi vetésszerkezete a művelési ágak szerinti megoszlásától, térbeli helyzetétől, de főképpen szántóföld területének nagyságától függően alakult. Ott ahol a szántó nagyobb területet foglalt el, ott természetesen többféle növény termesztésére volt lehetőség. Fényes Elek szerint:²³ „Ajaknak csak egyharmada rétság, nyugat felől a Nyírséghez tartozik.” Terem búza, kétszeres, rozs, kukorica, zab, kender, len, lencse, borsó, dinnye, dohány, napraforgó.” Buj község jellemzése során Fényes Elek a következőket írja: „Határa 6000 hold, melyből 4000 szántó, amely minden részében megtermi a búzát, gabonát, krumplit, árpát, zabot, lencsét, babot, kendert, lent, kukoricát.” Ugyan ő írja, hogy Beszterec határában „3000 hold területéből 300 hold volt szántó, ahol rozs termett, fő szántóföldi növénye a kukorica volt. ... Termőföld hiányában rétből élt a lakosság”.

A rétközi települések többségében a lakosságának nem a földművelés volt a fő tevékenysége, hanem az állattartás. Térségünkben, hasonlóan a Felső-Tisza-Vidék ártéri településeihez a XIX. század utolsó negyedéig a népesség fő foglalkozása az extenzív állattartás volt. Nemcsak az ősoktól örökölt hagyományok táplálták ezt a foglalkozást, hanem elsősorban a földrajzi környezet – nagyterjedésű füves területek – nyújtott ehhez megfelelő feltételeket. A Rétközben a külterjes állattartás alapja és legfőbb takarmánybázisa a XIX. század közepéig a legelő és a rét volt. A rét használhatósága, a széna mennyisége és minősége a Tisza vízjárásától függött. A folyó gyakori és tartós kiöntései nemcsak a kétszeri kaszálást akadályozták meg, hanem a legelőt és a szénát is károsította, emiatt gyakori volt az állatelhullás.

Az állatállomány jelentőségét tekintve első helyen állt a szarvasmarha-, ezt követte a sertés-, a juh- és a lótarás (3. táblázat). Lovat kevesen tartottak, de a juhászat sem volt virágzó a métely miatt. A gulyákban, ménesekben, nyájokban, kondákban az állatok tömege élt a szabad ég alatt. Csak télen, nagyobb hó esés idején készítettek a szarvasmarhák és a lovak részére szállásokat, aklokot. A sertés télen is a lápon és az erdőben telet.

Az ártéri rét és legelő övezete nyári legelőt biztosított az állatállománynak. A jószág a folyó vízjárását követve vándorolt az ártérben. Árvízkor, tavasszal, ősszel az ártér magasabb részeire hajtották az állatokat. Csak különösen nagy és hosszan tartó áradások idején hajtották a szomszédos, magasabb fekvésű területeire. Télen az állatok a le nem kaszált és megszáradt füvet legelték, valamint lápi

²² Nyáradi Mihály: A burgonya szerepe egy Szabolcs- Szatmár megyei község – Rakamaz – életében. Szabolcs-szatmári Szemle, 1956. pp.97-111.

²³ Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára. I- IV. kötet. Pest, 1851. pp.145. (I. kötet).

széna, kukoricaszár, zab- és árpszalma szolgált takarmányként. A sertések télen – nyáron a rétséget járta. Mindenevőként megette a madártojást, a vizinövényeket. Ahol lehetőség volt, ott a sertéseket makkoltatással javították fel. A makkot kukoricával, árpával pótolták.

3. táblázat. Az állatállomány számának alakulása a XIX. század első évtizedeiben (db)

Megnevezés	1803-ban	1820-ban	1828-ban
Ökör	1143	207	981
Fejős tehén	477	60	403
Üsző (Meddő)	173	95	511
Tinó	403	38	299
Borjú	417	331	549
Ló	562	11	5
Csikó	38	158	217
Sertés	554	22	240
Juh	587	1890	2205

Forrás: Takács Péter 1987.

Az ártéri állattartás jelentős ága a baromfitenyésztés. *A tyúkfélék mellett csaknem minden háztartásban jelentős volt a vízet kedvelő kacsá- és a libatartás.* A vízi szárnyasok táplálékának túlnyomó részét a tavak, mocsarak, vízfolyások élővilága biztosította.

Gabonatermő szántó föld hiányában döntően halászatból, gyűjtögetésből élt a lakosság. A lakosság főképpen az ártérben lévő halfajtákban igen gazdag morotvákat, természetes mélyedéseket, tavakat, ereket halászta. Kiss Lajos kutatásaiból tudjuk, hogy „A tavakban, erekben annyi hal volt, hogy meríteni lehetett, ... Halászatban 1858-ban egy nap 800 mázsa halat fogtak ki. Beszterecen a Bőve tóban egy alkalommal egy húzásra 32 szánka halat fogott Kántor István 1851-ben.”²⁴ A fogott halak nagy részét a nyíregyházi, kállói, dorogi, debreceni, egri, miskolci piacon értékesítették.

A mocsárban bőven rejtőzködtek a csíkok, rákok, piócák (nadály). A csíkot sütvé, főzve, töltve fogyasztották, a rákot leginkább értékesítés szándékával gyűjtötték. A piócát a népi gyógyászatban széles körben alkalmazták vérelvonásra, főleg vérkeringési panaszok ellen. A pióca is egyik jövedelemforrása volt a rétközieknek. A hazai értékesítésen túl külföldről is jöttek a nadályvásárlók, mocsárbérlők. „Gégényben a ref. egyház 1839-ben 44 frt-ot kap nadályarendából”.²⁵

Biztos jövedelmet nyújtott a nádvágás, a gyékény-, sás- és a fűzfa- vesszőszedés. Legfőbb jövedelmi forrás volt a nád. Télen vágták, mikor befagyott a víz. Felhasználták házfedésre, kerítésnek, épületeknél falnak, szövőszékhez való bordának és tűzre. Másik fontos növény a gyékény. Készítettek belőle kosarakat,

²⁴ Kiss Lajos: A Rétköz (1981) Uo. pp. 76.

²⁵ Kiss Lajos: A Rétköz (1981) Uo. pp. 77

méhkasokat, szakajtókosarakat, kenyér- és edénytárolókat, lábtörlőket, tojástartót, stb. Bőven jutott belőle eladásra is. Az egyik fő jövedelmi forrás a vesszőszedés volt. Erősebb vesszőből fonták a ház falát, amit törekes-, szalmás sárral betapasztották, ez volt a paticsos ház. Hajlékony fűzfavesszőből sövénykerítéseket, terménytárolót, kosarakat, udvarseprűt, aszaló-kasokat, szekérműveket, halászó eszközöket, a fatörzséből különböző használati tárgyakat (teknőket, fatálapokat, fatányért, fakanalat, stb.) készítettek.

Az egyes mezőgazdasági tevékenység (állattartás, földművelés, halászat, gyűjtögetés) egymáshoz való arányaik időről-időre változtak ugyan, de az önellátásra épülő gazdálkodás célja mindenkor a lakosság elegendő kenyérgabonával való ellátása volt. A lakosság alapvető törekvése a gabonatermesztés fokozása. A vetésterület növelése szempontjából a legszembetűnőbb az 1846-1892 között végrehajtott ármentesítési és belvízrendezési munkálatok, melynek nyomán gyarapodott a művelhető földterület, illetve jelentős művelésügyi változást eredményezett. A vizek elfogytak, a mocsarak kiszáradtak, feltörték az ősgyepet, szántóművelésbe vonták a vizenyős, nádas, gyékényes élőhelyeket, zombékákat s rövid idő alatt a lápi települések átalakultak mezőgazdasági községekké.

A vízmentesítéssel elmúlt az ősi élet, megszűnt a kettéosztottság az árvízmentes és a víz borította, illetve a vízjárta területek között. A visszahúzódó vizek helyére nem is az alacsonyabb fokú külterjes állattartás lépett, hanem mindjárt a földművelés, amely a XIX. század vége felé megindul a belterjes irányú fejlődés útján. Ennek oka a század második felében újra magasra ívelődő gabonakonjunktúra volt. A mezőgazdasági konjunktúra hatására az eke elmosta a táj korábban oly élesen elkülönülő két szintjét. *Megváltozott a települési rend és a települések képe is.* Az árterületek pereméről a falvak és a tanyák bemerészkedtek az egykori lápok, nedves rétek területére is és kitöltötték a településhálózat fehér foltjait. A települések képében is változás az építőanyagok átalakulásán keresztül érzékelhető. Eltűnt a nádtető uralma, előretört a cserépfedél használata. A falazásnál a korábban elterjedt vesszőfonás teljesen visszaszorult, helyét átvette a vályog és a tégl. Nagy volt az előrehaladás az egészségügy téren is. A vízrendezések előtti gyakori, járványos betegségek (malária, tífusz, vérhas, tüdővész) megszűnésével ugrásszerűen csökkent a csecsemőhalandóság, rohamosan gyarapodott a lakosság.

A sík vizek helyén, vízjárta részeken kenyér- és takarmánygabona, kukorica, napraforgó, repce, dohány, burgonya, kender, paprika, paradicsom, gyökérzöldség terem, és gyümölcsösök, szőlőskertek díszlenek.

A Rétköz mezőgazdasága óriási fejlődésen ment keresztül, de *az ipara a XIX. század közepéig jelentéktelen, csak a helyi igényeket elégítette ki.* Az itt élő földművelő, állattartó, halászó, vadászó lakosság igénytelenül élt. A maguk cipészei, szabói, ácsai, kovácsai, kerékgyártói, stb. voltak. Az ország gazdaságilag fejlet-

tebb részeihez viszonyítva, később, a XIX. század második felétől a mezőgazdasági termeléssel összefüggő néhány iparág –malom- és szeszipar- csupán nagyobb községekben alakult ki.

A közutak, vasutak kiépítésével lehetővé vált a közeli és a távolabbi települések összekapcsolása, társadalmi-gazdasági együttműködése.

Összegzésként megállapítható, hogy a vízmunkálatok hatására meggyorsult a mezőgazdasági termelés szerkezetváltásának folyamata, amely a földművelés és állattartás XVIII. században megbomlott egyensúlyától vezetett el a növénytermesztés vezető szerepéig a XIX. század végére. Ezzel utat nyitott az önellátáson alapuló gazdálkodási gyakorlattól a piac szükségleteihez igazodó árutermesztéshez.

1. kép Vízszabályozás előtti állapotokra emlékeztető rétközi táj

Forrás: A szerző felvétele

Irodalom

Takács Péter (1987): A Rétköz mezőgazdasága az úrbérrendezéstől a jobbágyfelszabadításig . In: Szerk. Kávássy Sándor: Agrárnépesség, agrártársadalom Magyarországon a Mária Terézia-kori úrbérrendezés és 1945 között. Bessenyei György Tanárképző Főiskola Történettudományi Tanszéke. Nyíregyháza, 1987. pp. 128-175.

A TÁJHASZNÁLAT ALAKULÁSA A RÉTKÖZ TERÜLETÉN A XIX. SZÁZAD KÖZEPÉTŐL NAPJAINKIG

Bevezetés

A Rétköz a Felső-Tisza-vidék egyik legegényibb sajátosságokkal rendelkező kistája, amely É-ről a Bodrokközzel, K-en, D-en, Ny-on a Nyírséggel határos. Morfológiai arculata, geológiai képződményei a negyedidőszakban (pleisztocén-holocén) lezajlott tektonikus mozgások hatására és a folyóhálózat eróziós és akkumulációs munkája nyomán alakult ki (*Borsy Z. 1961*). A XVIII. században (1782-1785) készült első katonai felvétel úgy ábrázolja ezt a tájat, ahogyan azt a természet kialakította, az emberi munkának kevés nyomát láthatjuk. Nagy része kiterjedt mocsárvilág, szabadon kalandozó vadvizek területe volt (*1. ábra*). Területünkön korábbi évszázadokhoz viszonyítva a legjelentősebb természetátalakító tevékenység a XIX. század második felében végrehajtott ármentesítési, folyó- és belvízszabályozási munkálatok során zajlott le, melynek nyomán a természeti táj agrártájjá fejlődött.

A Tisza szabályozott mederbe terelésével, a mocsarak, belvizek lecsapolásával lehetővé vált a mezőgazdasági termelés jelentős kiterjedése, a közúti, vasúti közlekedés, valamint a településhálózat fejlesztése. Tekintélyes nagyságú területeket vontak művelés alá, olyanokat, amelyek korábban egyáltalán nem vagy csak korlátoltan és bizonytalanul voltak használhatók. A jobb minőségű réteket, legelőket feltörték, nőtt a szántók aránya, ami véget vetett az extenzív állattartásnak. A növénytermesztés került túlsúlyba az állattenyésztés mellett, a halászat pedig, mint foglalkozási ág teljesen elvesztette szerepét.

A művelési ágak arányainak változása

A XIX. században a mezőgazdaságilag hasznosítható terület megoszlásában legnagyobb változás a szántó és a vízzel borított terület méreteiben történt (*Dóka K. 1987*). 1840-1895 között, 55 év alatt a Rétközben a szántók aránya 21,2%-kal gyarapodott. Ugyancsak növekedett a rét és a legelő nagysága, az erdő területe viszont a fokozott erdőirtás következtében csökkent. A vízzel borított területek eltűntek (*1. táblázat*). A táblázat adatai a Rétköz egészéről ad egy általános képet, ami nem minden esetben jellemző az egyes települések határának művelési megoszlására. A vízmentes területeken általában a szántó, míg a vízjárta részeken a rét és a legelők javára tolódott el a terület nagysága (*Dóka K. 1987*).

Első közlés: Tiszteletkötet Dr. Boros László főiskolai tanár 75. születésnapjára. Szerk: Dr. Frisnyák Sándor-Dr. Kókai Sándor. Nyíregyháza, 2012. pp. 89-103.

1. ábra. A rétközi táj a XVIII. században

Forrás: I. katonai felmérés (1782-1785)

A mezőgazdasági földterületek növekedése lényegében a XIX. század utolsó évtizedeire már befejeződött. 1900-as évek elején a mezőgazdaság gyakorlatilag az egész hasznosítható területre kiterjedt és ezen belül is túlsúlyba került a szántóföldi gazdálkodás.

1. táblázat. A művelési ágak arányainak megoszlása 1840-1895 között a Rétközben (%)

Művelési ágak	Az összes földterület (ha)	Az összes földterületből (%)									
		szántó	kert, gyümölcs	szőlő	rét	legelő	erdő	vízzel borított terület	nádas, halastó	egyéb, műv. alól kivett terület	összesen
Évek											
1840	81253	38,3	-	0,6	13,5	3,6	3,0	15,7	19,2	6,1	100
1895	81004	59,5	0,7	1,0	13,7	8,4	2,6	-	3,3	10,8	100

Forrás: KSH Történelmi Statisztikai kötetek, községsoros adatok 1895-1984. Budapest, 1988.

A XX. század első harmadában tovább tartott a szántó gyorsütemű növekedése, valamint a kert- és a szőlő arányának lassú gyarapodása is, ezzel párhuzamosan a többi művelési ág (rét, legelő, erdő) jelentékeny apadása következett be. 1935-ben a rét és a legelő területe együttesen alig haladta meg a 13%-ot, a nádas

negyven év alatt 3,3%-ról 0,2%-ra zsugorodott, a művelés alól kivont, vízjárta területek nagysága 10,8%-ról 6,2%-ra esik vissza.

A szántó terület elsősorban az ár- és a belvizektől megszabadult területeken, a *kert és szőlő* a homokhátságon és oldalán terjeszkedett. *Az erdő területe* nagyon kedvezőtlenül, éppen a homokon csökkent. Többnyire a Tiszát kísérő gátak mentén, valamint a hullámtérben őrzik az ősi erdőtülsőségeket. *A nádasok csaknem teljesen eltűntek*, csupán a régi mocsárvidék mélyedéseiben maradtak fenn. Pl. Beszterec, Buj, Demecser, Dombrád, Gégény, Ibrány, Kemece, Kék, Nagyhalász, Pátroha, Vasmegyer térségében. *A rét, a legelő olyan részekre húzódtak vissza*, amelyek nagyon nehezen, tetemes ráfordítással vagy egyáltalán nem hasznosíthatók belterjesebben.

Az 1930-as években a művelési ágak arányai lényegében stabilizálódtak a szántók legnagyobb arányával. A szántóterület folyamatos növekedése a XIX. század derekától az 1930-as évek végéig tartott. Ezt követő évtizedekben azonban a terület folyamatosan csökkent. *A 2. táblázatból kitűnik, hogy a többi földhasznosítási formák kiterjedésében, arányaiban is jelentős változások történtek*, ami jelzi a gazdasági-társadalmi fejlődésben bekövetkezett változást; az ipari beépítés növekedését, a közlekedés fejlődését, az oktatási-kulturális intézmények gyarapodását, a lakóházak bővülését, a nagyüzemi mezőgazdasági infrastruktúrájának kiépítését.

A szántóföldi gazdálkodás

Ahogy a művelési ágak arányaiban nagyarányú változás történt, úgy a földterület hasznosításában is. A következőkben arra törekszünk, hogy feltárjuk, hogyan változott 150 év alatt a szántóföldi vetésszerkezet és milyen társadalmi-gazdasági tényezők játszottak szerepet a folyamat alakításában. E cél elérése érdekében felhasználjuk a korabeli térképeket, tudományos kutatások eredményeit, statisztikai adatokat. A statisztikai adatokból, tudományos munkákból (*Kiss L. 1961, Fényes E. 1851, Réfi O. M. 1986, 1987, Dóka K. 1987*) ismeretes, hogy a Rétközt a XIX. század derekától a XX. század első három évtizedéig a nagyfokú egyoldalúság jellemezte. A szántóterület 54-58%-át kenyérgabona (döntően búza) termesztésével hasznosították (*3. táblázat*).

Ennek oka a megfelelő talaj- és klimatikus adottságok mellett a sok törpe- és kisbirtokos legfontosabb célkitűzése az önellátás biztosítása, valamint az, hogy a gabonafélék termelése viszonylag minimális tőkebefektetést igényel, és a felesleget biztonsággal értékesíteni tudták. A termelési kedv a XIX. század második felében vett nagyobb lendületet, amelyet az váltott ki, hogy a gabonafélék – főképpen a búza – iránt megnőtt a kereslet, az élőállat, s az állati termékek kereslete viszont csökkent (*Orosz I. 1992*). A kenyérművelés közül a legnagyobb területet a rozs foglalta el. *A búzánál sokkal nagyobb területen termesztették a kétszerest* – a búza és a rozs kevert vetése – melynek fele búza, fele rozs. Azért kedvelték, mert a mostoha időjárási viszonyok mellett is megfelelő mennyiségű termést takaríthatnak be (*Kiss L. 1929*). Ma már nem használatos eljárás.

2. táblázat. A művelési ágak arányainak változásai a Rétközben 1852-2011 között (ha, %)

Művelési ág	1852-1855 között*		1883		1895		1935		1948		1965		1970		1985		1997		2011	
	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%
Szántó	31041	38,3	43532	53,5	48177	59,5	602714	76,3	54716	69,0	50494,7	63,7	49220	64,5	47379	57,1	47325	56,5	43018	51,8
Kert	-	-	286	0,4	555	0,7	899,8	1,1	2537	3,2	2466,1	3,1	4900	6,4	5145	6,2	351	0,5	372	0,4
Gyümölcsös	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4073,3	5,2	3737	4,9	4129	4,9	2888	3,4	4485	5,4
Szőlő	547	0,6	439	0,5	785	1,0	1079,8	1,4	793	1,0	1246,0	1,6	1035	1,5	808	0,9	510	0,6	588	0,7
Rét	10915	13,5	11062	13,6	11088	13,7	4873,7	6,2	3410	4,3	5031,1	6,3	5103	6,7	5411	6,5	4414	5,3	3953	4,8
Legelő	2902	3,6	9117	11,2	6792	8,4	5436,0	6,9	6740	8,5	4931,1	6,2	5461	7,2	6034	7,4	5463	6,5	3975	4,8
Erdő	2458	3,0	1761	2,2	2148	2,6	1386,9	1,7	4996	6,3	3029,7	3,8	2248	2,9	4268	5,1	6153	7,4	9326	11,2
Nádas, halastó	15580	19,2	2738	3,4	2695	3,3	148,9	0,2	79,3	0,1	12,2	0,2	-	-	501	0,6	820	0,9	1069	1,3
Mocsár	577	0,7	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Vízzel borított terület	12157	15,0	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Halastó	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	70
Egyéb, művelés alól kivett	5706	6,1	12394	15,2	8764	10,8	4918,5	6,2	6027	7,6	7929,2	9,9	4537	5,9	9419	11,3	15792	18,9	16152	19,5
Összesen	81253	100	81329	100	81004	100	79015,0	100	79298,3	100	79113,4	100	76241	100	83094	100	83716	100	83009	100

* Réfi O. M. im. pp. 236.

Forrás: KSH adatbázisa alapján, saját számítás

3. táblázat. A vetésterület szerkezeti változásai főbb növénycsoportok szerint a szántóföldek százalékában a Retkőzben 1895-2009 között (ha, %)

Megnevezés	1870*		1895		1935/40		1948		1958/61		1962/65		1970/75		1980/85		1995/98		2004-2009		
	%	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%
Kenyérgabona	58,1	18018	37,4	24517	41,5	21475	34,5	17809	32,8	15199	30,6	15455	31,4	14897	31,4	14897	31,4	10174	21,5	9506	22,1
Szemestakarmány	22,2	10551	21,9	13093	22,1	14598	23,4	13485	24,8	11497	23,2	12056	24,5	13866	29,2	14907	31,5	17677	41,1	17677	41,1
Ipári növények	-	-	-	3441	5,5	5273	8,5	4245	7,8	6063	12,2	6563	13,3	5824	12,3	7382	15,6	7784	18,1	7784	18,1
Szálás és lédús takarmányok	-	3228	6,7	5085	8,6	4292	6,9	4752	8,8	5825	11,7	4869	9,9	4535	9,5	4212	8,9	2236	5,2	2236	5,2
Burgonya	8,5	3662	7,6	10467	17,6	12292	19,7	7520	13,8	6239	22,6	5246	10,6	2895	6,3	3029	6,4	561	1,3	561	1,3
Zöldsgéfélek	-	-	-	1006	1,8	3905	6,3	1764	3,3	1941	3,9	2584	5,3	3156	6,6	2935	6,2	1333	3,1	1333	3,1
Egyéb	-	3902	8,1	1707	2,9	436	0,7	4706	8,7	2909	5,8	2447	5,0	2221	4,7	2508	5,3	258	0,6	258	0,6
Ugar, vetetlen	-	8816	18,3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2177	4,6	3698	8,5	3698	8,5
Szántó összesen	81253	48177	100	59316	100	62271	100	54281	100	49673	100	49220	100	47394	100	47324	100	43053	100	43053	100

* Dóka K. (1987): A vízmunkálatok irányítása... 1772-1918. Budapest

Forrás: KSH Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat, Magyar Országos Levéltár Növénytermesztés 2. kötet községsoros adatok 1936-1962. Budapest, 1976. Szabolcs-Szatmár-Bereg megye Statisztikai Évkönyvek adatbázisa alapján a szerző számítása

A kenyérnövények után a legnagyobb szántóterületet foglalja el a kukorica. Elterjedését az is elősegítette, hogyha az árvíz levonulása után vetették is el, beérett ősze (Kiss L. 1929). A vízrendezési munkálatok után, a mentesített területeken – a vizenyős részek kivételével – mindenütt termesztik a kukoricát. Legjobb eredményeket a minőségi öntéstalajokon, valamint a barna homok és erdőtalajon érték el.

A mezőgazdaság korszerűbbé válása a gabonafélék mellett az ipari növények, szalastakarmányok, zöldségfélék, gyümölcsstermesztés elterjedésében, a belterjes állattartásban mutatkozott meg. A fejlődés mozgatója továbbra is a lakosság növekedése volt, köszönhető a magas természetes szaporodásnak, amely tartósan az országos átlag fölé emelkedett.

Az ipari növények közül területünkön a kender, a dohány, cukorrépa termesztése jelentős. A kendert főképpen a rostjéért termesztik. Magját olajtartalmáért, de olajnyerés mellett madáreledelként is hasznosítják. Humuszos vályog- és kottustalajokon terjedt el. Legjelentősebb termőterülete Dombród-Rétközberencs vonalától Ny-ra Kótaj-Tiszabercel vonaláig húzható meg. A szántóterületekből az 1930-as években 0,5-0,9%-ot foglalt el. Ez az arány a gazdasági, politikai viszonyok alakulásának megfelelően nivellálódott (Márton B. 1964). A két világháború között a gazdasági válság okozta nehézségek fokozott rostkender termesztésre ösztönözte az önellátásra berendezkedett gazdákat, valamint az árutermelő nagybirtokokat. A II. világháború után a gyapotimport fellendülése, majd a műszál fokozatos elterjedésével a rostkender iránti igény zuhanásszerűen visszaesett. Az 1970-es évektől már csak a magkender termesztésével foglalkoznak a kisgazdaságok (háztáji gazdaságok).

A Rétköz területén régóta, még az ármentesítés előtti időkben is foglalkoztak dohánytermesztéssel. Fényes Elek (1851): Magyarország Geographiai Szótára c. munkájában, melyben több rétközi településnél is megemlíti a dohánytermesztést; pl. „...Bogdány magyar mezőváros Szabolcs megyében, ...Földje... terem búzát, rozst, tengerit, burgonyát, káposztát, rozst, tengerit, zabot, árpát, burgonyát, de különösen dohányt, melyből pénzelnék.” A két világháború között 900-1100 ha-on termesztettek dohányt, többnyire a nagybirtokokon. Pl. Dombrádon, Ibrányban, Nagyhalászbán.

A háború után a nagybirtokok felszámolását követően átmenetileg (1-2 évig) visszaesés következett be. 1947-től a fokozott kereslet hatására növekedett a termelési kedv, főleg a nagycsaládos középbirtokosok és a földhöz jutott, volt uradalmi dohányosok körében. *A dohánytermelésben 1965-től a termelőszövetkezetek, állami gazdaságok mellett jelentős volt a kisegítő-, egyéni- és a háztáji gazdaságok szerepe, az utóbbiak a dohánytermő területből 65,8%-os arányt képviseltek.* Az 1990-as évek elején a dohánytermő területek tekintélyes mértékben visszaestek, ez elsősorban a korszerű szárítóépületek, berendezések, valamint a hozzáértő munkaerő csökkenésével indokolható. Jelenleg a szántó 0,5%-án termesztenek dohányt, ami a nyolcvanas, kilencvenes évekhez viszonyítva 0,3-

0,4%-os visszaesést jelent. Nagyobb vetésarányval foglalhatnának helyet a szántóföldi növénytermesztésben, hiszen ezzel is segíthetnének a munkaerőfelesleg lekötésén, különösen a nőknek biztosítana foglalkoztatási lehetőséget. Földrajzi eloszlásukat tekintve a legfontosabb dohánytermesztő területek a Rétköz középső részein helyezkednek el. Kiemelkedik Nagyhalász, Tiszatelek, Demecser 0,8-1,2%-os vetésarányukkal.

A Rétköz hazánk egyik legnagyobb burgonyatermesztő körzetéhez tartozott. Vetésterülete a XIX. század végétől a XX. század közepéig 17-20% között változott. Kimagasló termőterülete elsősorban a térség éghajlat- és talajadottságainak, a sokoldalú felhasználásának – étkezés, állatok takarmányozása, szesz- és keményítőgyártás – köszönhető. A vetésterülete 1945 utáni években 1950-ig az 1920-as évek átlagához viszonyítva 2-2,5%-kal emelkedett, amit főleg az egy főre eső magas fogyasztás, valamint az áruburgonya értékesítési biztonsága indokol. A hatvanas évektől a hetvenes évek közepéig lassan, majd ezt követően ugrásszerűen (10,6-ról 6,3%-ra) csökken a burgonya vetésterülete. Az apadásban jelentős szerepet játszott, hogy erőteljesen visszaesett az ipari, és a takarmányozási igény, továbbá országosan csökkent az egy főre jutó burgonyafogyasztás. A kilencvenes években tovább szűkül a burgonya vetésterülete. Az ezredforduló utáni években a szántóterület mindössze 1-2%-án természetnek burgonyát, főleg a kisgazdaságokban.

A legjelentősebb burgonyatermesztő körzet Kisvárdá és Gávavencsellő környékére esik. A termés hozamok a vizsgált időszakban (1998-2000) 135,7-145 q/h, ez a mennyiség jelentősen elmarad az országos átlagtól (190-210 q/ha), a megyei hozamokat viszont (135-136 q/h) 4-6%-kal megelőzte.

A Rétközben a cukorrépa jelentősebb termesztése a XX. század elejére tehető. A harmincas évek végéig a cukorrépa több mint 70%-át a nagybirtokokon termesztették. Vetésarányuk 2,5-3% között ingadozott. A szántóból a legnagyobb területet (3-4%) a Tisza menti települések (Tiszatelek, Dombrád, Újdombrád, Tiszakanyár) határában foglalta el. A II. világháború után 1950-ig a vetésterület 0,2%-kal haladta meg a háború előtti vetésarányt. Termesztése 1961-től szinte a teljes egészében nagyüzemi gazdaságokban folyik. A cukorrépa jövedelmezőségének csökkenése, a gépesítés megoldatlansága, a felvásárlási árak stagnálása miatt a termesztés a hetvenes évektől mérséklődik, majd egy újabb rövid gyarapodás után ismét visszaesés következett be, ami a kilencvenes évek második feléig tart. Ettől kezdve néhány gazdaság kivételével megszüntették a cukorrépa termesztését. A termesztés megszüntetését döntően a gazdaságok tartós tőkehiánya, s emiatt a speciális gépek beszerzésének lehetőségei erőteljesen beszűkültek, ehhez társult később (2001-2007 között) a cukorgyárak felszámolása.

A Tiszántúl északi részén az ország legrégebb és legfontosabb napraforgó termesztő vidéke volt (Papp A. 1962). Vetésterülete a Rétközben a két világháború között a szántó 0,7-0,9%-át foglalta el, ami az országos átlagot (0,2-0,5%) túlszárnyalta. A II. világháború előtti évtizedekben túlnyomóan a kukorica, burgonya, szegélynövényeként termesztették. Nagyüzemi növényként csak az 1960-as

évek óta vált. A II. világháború alatti és azt követő néhány évben a zsírellátásban mutatkozó nehézségek, részben kedvező export lehetőségek miatt növekedett a termesztése. 1949-től 1970-ig azonban vetésterülete folyamatosan csökkent, mivel az ötvenes években központilag irányított vetésterületi rendszabályok enyhültek, valamint 1957-től a kötelező zsírbeadás és a sertésvágási tilalmak feloldása után a sertésállomány növekszik, s ezzel egyidejűleg a vetésterület zsugorodik. Jelentősebb visszaesés a termelőszővetkezetek megalakulása után következett be, mivel a napraforgó helyét más növények, főleg takarmányfélék foglalták el. *Az 1970-es évektől a nyolcvanas évek végéig vetésterülete ugrásszerűen, tízszeresére növekedett. A szántóföldi növények közötti aránya pedig több mint kétszeresére (2,2) gyarapodott, ami összefügg a napraforgó iránti fokozott kereslettel. Az utóbbi évtizedben (2001-2010) 5,4-7,1%-os vetésarányával közelít a megyei és az országos átlaghoz. A napraforgó a Rétköz egész területén sikerrel termesztendő, de elterjedését tekintve nem egységes a kép, mivel Dombrád-Pátroha vonalától Ny-ra nagyobb arányban részesül a szántóból, mint a K-i részeken.*

A takarmánynövények termesztésének elterjedéséről a Tisza szabályozása és a belvízrendezési munkálatok befejezését követő évektől beszélhetünk. A rét és a legelőterületek csökkenésének eredményeként a természetes füterületek már nem játszanak meghatározó szerepet a takarmánymérlegben. A legelők fűhozama csekély, a rétek területi kiterjedése pedig jelentéktelen.

A csapadék és a talajviszonyok együttes hatásaként területünkön már a XX. század fordulóján kialakult a szalastakarmányok termesztésének térszerkezete. A Belfő-csatornától É-ra lévő csapadékosabb, kötöttebb talajon a vöröshere, a középső és a Ny-i rész szárazabb homokos területein a szárazságot jól tűrő lucerna, a barna homokon, kotus talajon a csalamádé, silókukorica terem. *A XX. század derekáig az egyik legfontosabb szalastakarmány a zabosbüköny volt, amelynek a termesztését az 1960-as évektől teljesen elhanyagolták. Ezzel párhuzamosan fellendült a csalamádé és a silókukorica termesztése. A hatvanas éveket követő évtizedekben a takarmánynövények vetésterülete a silókukorica kivételével apad. A lucerna termőterülete 1961-1990 között 2,2%-kal, a vöröshere pedig 1,5%-kal mérséklődött. A silókukorica aránya viszont a nyolcvanas években ugrásszerűen gyarapodott, 1980-1989-ig 4,8%-kal, amely a szarvasmarha-állomány növekedésével van összefüggésben. 1990-től erőteljes visszaesés tapasztalható, 1990-2001-ig évi átlagban 1,2%-kal. Ennek oka részben a szarvasmarha-állomány nagyfokú fogyása, másrészt a kisgazdaságok többsége szalastakarmányok helyett – kevés kivételtől eltekintve – kenyér-, illetve takarmánygabonát termel.*

A Rétközben a zöldségfélék termesztése nem újkeletű, több évszázados múltja van. A zöldségtermesztés múltját idézve megemlíthetjük Bél Mátyás (1684-1749) Notitia Hungariae novae historico-geographica (1735) című művét, melyben többek között ezt írja: „Szabolcsban nagymértékben természetik a zöldségféléket, ...a hagyma termesztésében Dombrád, a káposztatermesztésben Demecser, Pátroha, Kék, Gégény községek tűnnek ki.” A Rétközben a XIX. századtól kezdve már

kereskedelmi célra is jelentékeny mennyiségű káposztát termesztettek. Pátroha, Demecser község pecsétjeibe is bekerült a káposzta, amely mutatja a növény népszerűségét és jelentőségét (*Dienes I. 1939*).

*A zöldségfélék termesztésének fejlődését segítette az a körülmény, hogy éghajlati igényei közül kimagasló szerepet játszó vízből bőven talál a Rétköz kotustalajában. Kezdetben kialakult konyhakertek termesztés mellett a XIX. század második felétől a szántóföldi termesztés is megjelent, melynek jelentősége az évek múltával egyre inkább növekedett, s az árutermelés bázisává vált. Ebben az időben legelterjedtebb: a káposzta, sárgarépa, petrezselyem, bab, hagyma, torma, saláta. A káposztatermesztés zömét Demecser, Kék, Gégény, Pátroha települések adták. Ebből a térségből a század végén évente 1000-2000 vagonnal is elszállítottak (*Somos A. 1967*).*

Az 1930-as években a gazdasági válság hatására fokozták a zöldségfélék termesztését. A rendkívül alacsony gabonaárak arra kényszerítették a termelőket, hogy olyan növényeket termeljenek, amelyek nagyobb jövedelmet biztosítanak. Így egyes községek – Nagyhalász, Demecser, Ibrány, Dombrád, Pátroha, Gégény, Tiszarád – szántóterületük mintegy 1-2%-án természetesen zöldségféléket is. A háborús hangulat, majd később pedig a háború alatti időszakban tovább nőtt a piacok felvevőképessége, kedvezőek voltak az árak is. Ennek eredményeképpen több községben a szántóterület 5-7%-án (Tiszarád, Beszterec, Demecser, Kék, Pátroha, Gégény) termesztettek főként káposztát, sárgarépát, vöröshagymát.

A háború után a zöldségfélék szántóföldi vetésterülete csökkenő irányzatot mutatott. Különösen szembetűnő ez a tendencia 1949-1953 között, amikor kötelezték a termelőket arra, hogy szántóterületük közel 40%-án kenyérgabonát termeljenek. A visszaesés csak időleges volt, mert 1953-tól 1959-ig növekedés tapasztalható. A hatvanas évek végétől a zöldségfélék termesztése döntő mértékben nagyüzemi gazdaságokban folyik, kisebb mennyiségben a házi kertekben. A zöldségtermesztési kedv növekedésére nagy hatással volt a Nyíregyházi Konzervgyár. Ekkor a szántóterület 3,1-3,9%-án termesztettek zöldségféléket. A II. világháború előtt a borsó, hagyma, sárgarépa, káposzta szántóföldi termesztése volt a jellegzetes, nagyobb arányú. A háború után az uborka, paprika, paradicsom vetésterülete is növekedett.

A hetvenes és nyolcvanas években a szántó 2,4-2,6%-án termesztettek zöldségféléket (borsó, uborka, paradicsom, paprika, sárgarépa, zöldbab, káposztafélék). A kilencvenes évek elején a nyolcvanas évekhez viszonyítva 0,4%-os apadás következett be, majd a kedvezőbb piaci viszonyoknak köszönhetően a század végén közel 1%-kal (0,8%) emelkedett a vetésterület. Az ezredforduló után stagnálás, illetve visszaesés tapasztalható, értékesítési lehetőségek beszűkülése miatt.

A forrásmunkákból (*Boros L. 1985, Kuknyó J. 1975, Pethő F. 1980, 2005, Simon L. 1962*) ismert, hogy *a jelentősebb gyümölcsstermesztés a Felső-Tisza-vidéken a XIX. század közepétől, a lecsapolási munkák után alakult ki.* Az ármentesítés előtt gyümölcsfákat csak a kertekbe ültettek, ahol többnyire vegyes gyümölcsösök voltak (szilva, alma, körte, sárgabarack). *A XIX. század végén a gyümölcsstermesztés növekedésének legfőbb akadálya a gyors szállító eszköz hiánya, különösen a Rétköz belsejében jelentett gondot.* A peremvidékeken lévő községekben (Kisvárd, Fényeslitke, Tuzsér) azért gyarapodhatott lendületesebben, mert a nyíregyházi-ungvári vasútvonal gyors szállítási lehetőséget kínált. A Nyírvidéki-kisvasút (Nyíregyháza-Herminatanya-Dombrád vonalon) megépülése után (1905) sorra alakulnak a nagyobb kiterjedésű gyümölcsösök, zömmel a Tisza menti nagybirtokokon. Fellendülése az 1920-as évekre tehető. Több hektár nagyságú árugyümölcsösök (döntően téli alma) telepítésére az 1920-as és 1930-as években került sor. 1935-ben legnagyobb gyümölcsfa-állománnyal (10 ezertől 30 ezer db) Dombrád, Fényeslitke, Kisvárd, Tuzsér, Szabolcsveresmart, Ibrány, Nagyhalász, Kemece, Kótaj, Demecser rendelkezett.

A gyümölcsstermesztés erőteljes növekedése az 1960-1970-es évekre tehető. Különösen nagymértékű volt az új telepítés a homoktalajokon. A területi növekedés minőségi változást is hozott. Olyan gyümölcsfajták telepítésére is sor került, amelyek korábban e területen nem volt számottevő, pl. őszibarack.

1975-1980 között a gyümölcskonstrukciós program keretében mintegy 800 ha területen zömmel almafát, kisebb mértékben meggyet, ősz- és sárgabarackot telepítettek.

Az 1980-as években hazánk gazdaságában megjelenő válságjelenségek, a piaci viszonyok megváltozása a gyümölcs ágazatban is érezte negatív hatását. Az ágazat jövedelemtermelő-képessége tetemes mértékben leromlott, az ültetvények művelése veszteségessé váltak, ami a gyümölcsösök, elsősorban az almások folyamatos felszámolásához vezetett.

Napjainkban területünkön, de Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében is a gyümölcsösökben megtermelt alma, cseresznye, sárga-, őszibarack, meggy stb. egyre szigorodó piaci követelményeknek mind minőségben, mind összetételben évről-évre nehezebben tud megfelelni, ami a gyümölcsfák további csökkenését eredményezheti. Amennyiben a legfontosabb gyümölcsfajták piaci pozíciója javul, a termesztés szerény nyereséget eredményez, s a mindenkori költségei megtérülnek, akkor a versenyképes gyümölcsfajták gyarapítására kell gondolni. Térségünkben jelenleg és belátható ideig a jövőben is növekszik az igény a foglalkoztató és eltartóképes ágazatok irányában. Ennek tudatában a gyümölcsstermesztési tevékenység fejlesztése alapvető jelentőségű. *A megtermelt gyümölcs piaci realizálását segíthetik a jövőben egyrészt: a térségben feldolgozó üzemek, létesítmények (gyümölcslésűritő*

üzemek, szárítók stb.) kialakítása, bővítése. *Másrészt:* a nyersáru piaci értékesítési idejének széthúzása jelentős mértékben támogatná a hűtőtárolók befogadóképességének növelése, kihasználásának javítása.

Állattenyésztés

A Rétközben a lakosság fő foglalkozása a nagy természetátalakító munkák előtt a rideg állattenyésztés volt. Nemcsak az ősoktól örökölt hagyományok élítették ezt a foglalkozási ágat, hanem elsősorban a földrajzi környezet, a tekintélyes nagyságú rét és legelő (18%). A XIX. század utolsó negyedéig a külterjes állattartás volt a jellemző (Réfi O. M. 1997). Az állatállomány jelentőségét tekintve első helyen állt a szarvasmarha, ezt követte a sertés-, a ló- és a juhtartás. A tyúkfélék mellett csaknem minden háztartásban számottevő volt a vizet kedvelő kacsá- és libatartás. A legnagyobb szarvasmarha-állománnyal a Tisza menti települések (Tuzsér, Fényeslitke, Dombbrád, Tiszakanyár, Szabolcsveresmart, Ibárány, Tiszabercel, Gáva) rendelkeztek. A vízkároktól mentesített legelők és kaszálók kiszámíthatóbbá váltak az állattenyésztés számára, melynek következtében a XIX. század végére megsokszorozódott az állatállomány, ezt a folyamatot tükrözi a 4. táblázat is.

4. táblázat. Az állatállomány számának alakulása a Rétközben a XIX. században

Év	Állatállomány (db)							
	ökör	tehén	növendék (tinó, üsző)	ló	csikó	sertés	juh	baromfi
1803	1140	650	820	562	38	554	587	-
1820	710	267	133	331	11	185	22	-
1828	981	911	299	549	5	530	217	-
1895	33066	9946	-	9036	-	42861	1811	104095

Forrás: Réfi O. M. (1997): Gazdálkodás a Rétközben a XVIII-XIX. században. pp. 186.

A XIX. század agrárfejlődésének fontos vonása; a szántóföldi növénytermesztés növekedése, a rideg állattartás visszaszorulása, az intenzív állattenyésztés növekvő szakosodása, gyarapodása.

A gabonaválság ellenére a XIX. század végén az állattenyésztés mennyiségi mutatói nem jeleznek látványos előretörést. Lassan növekedett a szarvasmarha-állomány, és a minőségi változás is csak vontatottan bontakozott ki. Még a kilencvenes években is domináns a szürke marha volt. Ugyanez mondható el a szintén lassú dinamikát mutató sertésállományról is. Itt továbbra is a zsírhasznosítású mangalica dominált (Kövér Gy. 1998).

A XX. század fordulóján az állatállomány mennyiségi és minőségi átalakulása tapasztalható. Ebben a folyamatban a szarvasmarha jelentette a húzóágazatot. Az 1910-es évek végére a szürke magyar fajta elvesztette vezető szerepét, ugyanakkor a magyar pirostarka fajta tehénállomány növekedése figyelhető meg. Ebben az időszakban a legelő- és rétterület zsugorodása a takarmánynövények területének gyarapodása következtében az állattenyésztés fejlődése főképpen az intenzív tartás felé halad.

A két világháború között a gazdaságok zöme a növénytermesztés és állattenyésztés szerves összekapcsolásán alapuló vegyes gazdaság volt (Kövér Gy. 1998). Az állattenyésztés színvonala – a tej- és hústermelés tekintetében – az ország fejlettebb területeihez (Dunántúl) viszonyítva jelentős mértékben elmaradt. A szarvasmarha-állomány tekintélyes részét vonóerőként hasznosították.

Az állatállomány a korábbi évtizedekhez viszonyítva a legnagyobb veszteséget a II. világháború utolsó hónapjaiban szenvedte el. A legjelentősebb kár a juh- és a sertésállományt érte, az állománynak mindössze 20-21%-a maradt meg. A lovak 40%-a, a szarvasmarha 57%-a vészelte át a háború pusztításait. Az állomány számbeli és szerkezeti változásait az 5. táblázat mutatja.

Az állattenyésztésben 1966-tól 1980-ig a nagyüzemi gazdaságokban addig nem tapasztalt változások történtek. A termelés volumene és színvonala egyaránt gyarapodott. Megindult az iparszerű tartási és takarmányozási rendszerek széleskörű térhódítása, először a baromfi-, később a sertés- és a szarvasmarha-tenyésztésben. A szakosított állattartó telepek (Dombrád, Ibrány, Gáva-vencsellő, Kemece, Tiszatelek, Tiszabercel) nagyfokú gépesítettsége kedvezően befolyásolták a termékek mennyiségi és minőségi eredményeit. Az állattenyésztés jövedelmezősége fokozatosan javul. A nagyüzemi gazdaságok fajlagos mutatói meghaladják a háztáji, kisegítő és az egyéni gazdaságok eredményeit, főleg tej-, tojás- és vágócsirke termelésben. A szektorális megoszlására jellemző, hogy a szarvasmarha nagyobb részét (75,4%-a) a termelőszövetkezetekben, állami gazdaságokban, a sertés- és a baromfiállomány több mint 50%-át háztáji kisegítő és egyéni gazdaságokban tartják.

*A dinamikus fejlődés a nyolcvanas évek végén megtorpant. 1980-hoz viszonyítva 1990-ben a szarvasmarha közel 20, a tehén 15, a sertés 10, a juh 30, a baromfiállomány 10%-kal csökkent. A kilencvenes években tovább apad az állatállomány, 1994-ben 54%-kal kevesebb szarvasmarhát, 40%-kal sertést, 63%-kal juhot, 0,6%-kal kevesebb baromfit tartanak, mint 5 évvel korábban. A 2000-es Általános Mezőgazdasági Összeírás (AMÖ) óta eltelt időben az állomány – az EU agrárprogramjának következtében – tetemes mértékben csökkent, a jelenlegi állomány már csak töredéke a korábbinak. *Jelentősebb szarvasmarha-állomány Ibrányban (1349 db), Kemecsén (1128 db) van. Ez döntően a két településen működő szarvasmarha-telepnek (tehenészetnek) köszönhető. 200 fölötti állomány**

Vasmegyer, Gávavencsellő, Nyírbogdány és Buj településekben található. A községek többségében csupán 15-40 db tehén járja a tágas legelőket.

5. táblázat. A Rétköz állatállományának számbeli és szerkezetbeli változásai 1895-2006 között (db, %-ban)

Év	Szarvasmarha összesen; ebből:	Tehén		Setés összesen; ebből:	Anyakoca		Ló	Juh	Baromfi
		db	%		db	%			
1895	23641	10204	43,2	40365	-	-	9674	18101	104095
1935	22451	12724	57,0	44988	6630	14,7	8594	10836	252377
1942	24380	12368	50,7	41604	6560	15,7	7836	10451	214937
1959	23830	13729	57,6	52071	3942	7,5	7336	21076	224919
1961	13951	11037	79,1	32934	3330	10,2	6001	14663	140248
1966	15870	9151	57,6	34970	2719	6,9	3210	22302	277284
1972	24336	8970	36,8	46873	3161	6,7	532	26190	750665
1985	17631	7159	40,6	61888	4771	7,2	722	43757	532277
1994	7437	3995	53,7	38264	1821	4,7	1277	16306	525682
2006	5049	3463	69,0	26405	950	3,6	1593	12158	617462

Forrás: KSH Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Statisztikai Évkönyvek. Általános Mezőgazdasági Összeírás (ÁMÖ) 2000. év adatbázisa alapján a szerző számítása

A sertésállomány (2000. évben, KSH) Tiszabercelen (13026) kiemelkedően magas, jelentős állománnyal rendelkezik még Gávavencsellő (1944), Ibrány (1587), Buj (1265) és Nagyhalász (1259). A juhtenyésztés arányaiban alacsony a térségben. Legjelentősebb a juhállomány Beszterec, Gégény, Demecser, Ibrány, Kék, Nyírbogdány településekben, ahol 1000-3000 db között változott az állomány száma (2000). A tyúkfélék tenyésztése igen tekintélyes nagyságú a térségben. Legjelentősebb baromfitenyésztő települések: Ibrány, Demecser, Beszterec, Gávavencsellő, Nagyhalász, Nyírbogdány, Pátroha, ahol az állomány 1100-1500 db között alakul (2000). Napjainkban az állattartás egyéni gazdaságokban koncentrálódik, itt tartják a baromfiállomány 95%-át, a sertés 75%-át, a juh 68%-át, a szarvasmarha 5-8%-át (KSH adatbázisa). A gazdálkodó szervezetek döntően a tejelő szarvasmarhatartásra specializálódtak, a kisgazdaságok azonban a tejelő szarvasmarha mellett szerény mértékben hízómarha-tartással is foglalkoznak.

Az agrárgazdaságnak a természeti-, társadalmi-gazdasági adottságokhoz igazodó jelenlegi tájhasználati lehetőségei

A Rétköz hagyományosan mezőgazdasági terület, ahol a létrejövő üzemek is a mezőgazdasági termékek feldolgozásához kötődnek. A települések gazdaságának többségében (92,6%) a mezőgazdasági tevékenység a meghatározó – várhatóan még hosszú ideig az is marad. Ugyanakkor az is látható, hogy a jelenlegi szerkezetében *kevésbé versenyképes*, jövedelemtermelő képessége alacsony. Éppen ezért elengedhetetlenül szükséges olyan fejlesztések megvalósítása, amelyek megte-remthetik a versenyképes mezőgazdasági termelés feltételeit.

Számolni kell azzal, hogy a mezőgazdasági termelés jelenlegi szerkezetében változtatások szükségszerűek, elsősorban a specializáció fokozásával. Várhatóan növekszik az erdő aránya a gyenge minőségű szántók rovására, ugyancsak változhat a halastavak területe is a magas talajvízállású rétek, legelők helyén. A szőlőterület csökkenésével a jövőben is számolnunk kell. *A szántóföldi növénytermesztés szerkezetében a fő irányok változása nem várható.* Valószínű, hogy továbbra is a kenyér- és takarmánygabona, az ipari növények (napraforgó, repce) termőterülete adja a nagyobb arányt. Egyéb növényféléseink közül a zöldségfélék, a hüvelyesek, az uborka, zöldpaprika, paradicsom és a gyögnövények termesztését célszerű fokozni.

A mezőgazdasági termelés versenyképességének egyik alapfeltétele, hogy az előállított termékek megfeleljenek a magas minőségi követelményeknek, a piac igényeinek. Ennek érdekében nagyon fontos, hogy megvalósuljon a területünk mezőgazdaságában egy *fajtaváltás*, az adottságokhoz igazodó kultúrákon belül piac-képes fajtákat kell meghonosítani a növény- és a gyümölcsstermesztésben, az állattenyésztésben egyaránt. Célszerű olyan termékfejlesztésre törekedni, melynek legfontosabb célja a piaci igényeknek leginkább megfelelő fajták létrehozása.

A jövedelemtermelő képesség javítása érdekében alapvető jelentőségű a megtermelt mezőgazdasági termék *feldolgozásának fejlesztése*. Pl. az állati termékek, a zöldség, gyümölcs és a burgonya iparszerű feldolgozásában vannak jelentős hagyományok, de feldolgozás bővítésére még széles lehetőségek kínálkoznak. Pl. kisvállalkozások keretében félkész termékek; szárított gyümölcs és zöldségfélék, szárasztás stb. készítése. A fejlesztések tervezésekor figyelembe kell venni, hogy *a mezőgazdaság fejlesztésének differenciálnak kell lennie*: más megközelítést igényel a nagyobb birtokokon gazdálkodó, megfelelően gépesített, minőségi terméket előállító gazdaságok, és mást a kistermelők, akik általában kis területen, gyakran rossz termőhelyi adottságok mellett hagyományos módon termelnek.

A jelenlegi tájhasználati lehetőségeinket figyelembevéve a piacgazdaság feltételei között el kell fogadnunk, hogy a Rétközben elsődleges cél az agrártermesztés minőségi fokozása. Ugyanakkor törekednünk kell a kistáj természeti adottságainak figyelembevételével, a költséghatékonyság, a foglalkoztatottság növelése mellett a természet- és környezetvédelmi célok maximális érvényesülésére.

Irodalom

- BOROS L. (1985): Szabolcs-Szatmár megye átalakuló mezőgazdasága. Földrajzi Közlemények 3. sz. pp. 238-257.
- BOROS L. (1990): Az Alföld zöldségtermesztésének alakulása és néhány sajátos vonása 1970-től. Alföldi Tanulmányok XIV. Békéscsaba, pp. 173-192.
- BOROS L. (2006): Szabolcs-Szatmár-Bereg megye növénytermesztése az ezredforduló táján. Földrajz és Turizmus. Nyíregyházi Főiskola Természettudományi Főiskolai Kar Földrajz Tanszéke. Nyíregyháza, pp. 63-82.

- BORSY Z. (1961): A Nyírség természeti földrajza. Földrajzi Monográfiák V. köt., Budapest, pp. 28-30.
- DIENES I. szerk. (1939): Szabolcs vármegye. Vármegyei Szociográfiák, Budapest, 370 p.
- DÓKA K (1987): A vízmunkálatok irányítása és jelentősége az ország gazdasági életében (1772-1918), Budapest, 384 p.
- FÉNYES E. (1851): Magyarország geográfiai szótára I-II. Pest, 1. 128., II. 206.
- FRISNYÁK S. (1985): Történeti földrajz (a Szatmár-Beregi-síkság, a Rétköz és a zempléni-hegység 18-19. századi földrajza). Nyíregyháza, 163 p.
- FRISNYÁK S. (2005): A Felső-Tisza-vidék ősi ártéri gazdálkodása. Földrajzi dimenziók. Budapest, pp. 235-247.
- KISS L. (1929): Földművelés a Rétközben (szerk.: Milleker R.) Debrecen, 38 p.
- KISS L. (1961): Régi Rétköz. Akadémiai Kiadó, Budapest, 481 p.
- KORMÁNY GY. (2000): A Rétköz földrajza a kistáj gazdaságának természeti- és társadalomföldrajzi alapjai. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke. Nyíregyháza, pp. 13-17, 149-299.
- KORMÁNY GY. (2000): A Rétköz társadalmi-gazdasági átalakulása a 18-19. században. Az Alföld történeti földrajza, Nyíregyháza, pp. 275-288.
- KORMÁNY GY. (2010): A XIX. század természetátalakító munkálatok hatása a Felső-Tisza-vidék tájhasználatában. A táj változásai a Kárpát-medencében. Tájhasználat és tájátalakulás a 18-20. században. Gödöllő, pp. 275-285.
- KUKNYÓ J. (1975): A Szabolcs-Szatmár megyei almatermelés történeti kialakulása, területi kérdései. Nyíregyháza, 141 p.
- KÖVÉR GY. (1998): A Reformkortól az I. világháborúig. Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a XX. század közepéig. Aula Kiadó, Budapest, pp. 289-292.
- PAPP A. (1962): Észak-Tiszántúl szántóföldi növénytermesztésének földrajzi vizsgálata. Acta Geographica Debrecina Tom. VII/1., Debrecen, pp. 85-125.
- RÉFIO. M. (1987): A földhasznosítási viszonyok változása a XIX. századi vízmunkálatok hatására a Rétközben. Agrártörténeti Szemle 1-2. sz. pp. 18-46.
- RÉFIO. M. (1997): Gazdálkodás a Rétközben a XVIII-XIX. században. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat Levéltárának kiadványai III. Tanulmányok 4. Nyíregyháza, pp. 123-176.
- PETHŐ F. (1980): Szabolcs-Szatmár gyümölcsstermesztésének története. Szabolcs-Szatmári Szemle 1. sz., pp. 78-89.
- PETHŐ F. (2005): Szabolcs-Szatmár-Bereg megye gyümölcsstermesztésének története 1945-ig. Északkelet-magyarországi Gyümölcs Kutatás-Fejlesztési Alapítvány, Újfehértó, 362 p.
- SOMOS A. (1967): Zöldségtermesztés. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest, 557 p.
- OROSZ I. (1992): Az Alföld mezőgazdasága és a Tisza szabályozása. Mérlegen a Tisza szabályozása. Magyar Hidrológiai Társaság és az Országos Vízügyi Főigazgatóság. Budapest, pp. 25-34.

A XIX.SZÁZAD VÍZSZABÁLYOZÁSI MUNKÁLATAINAK HATÁSA A RÉTKÖZ TÁJHASZNÁLATÁBAN

Bevezetés, a mocsárvilág kialakulása

A Rétköz a Felső-Tisza-Vidék 560 km² kiterjedésű kistája, melyen részben vagy egészben 30 települést (7 város, 23 község) foglalja magába (1. ábra).

A Rétköz tszf-i magassága általában 94-103 méter között változik, a legmagasabb pontja Szabolcsveresmart határában a Messzelátó-hegy 127,8 méter. 100 méter fölé csak a K-i és a D-i határvonalak mentén emelkedik a homokbuckás felszín. A felszín legalacsonyabb a Tisza mentén, valamint a belső részeken (2. ábra). A gyengén tagolt kistáj geológiai képződményei és morfológiai formái a folyóvizek és az erős szél munkájának eredménye.

A Rétköz területének nagyobb része /kb.75-80 % -a /mentesített ártéri síkság holtmedrekkel, réti talajjal, tőzeges síksággal, kisebb arányban/ kb. 20-25 %-os/ löszös síkság, löszös homokháttakkal, illetve futóhomokos hordalékkúp síkság csernozjomos és kötött homokterületekkel (Pécsi M.1989).

1. ábra. A Rétköz területe, települései (2014)

Első közlés: Történeti Földrajzi Közlemények 2. évfolyam, 2014. 1-2. szám Nyíregyháza, 2014. pp. 135-151.

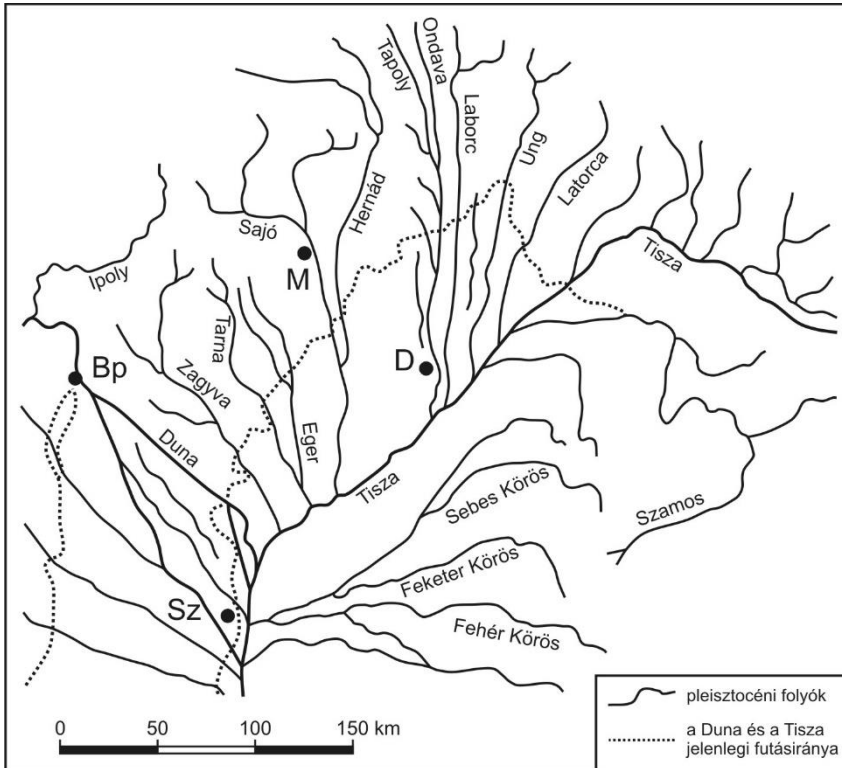
2. ábra. A Rétköz területének tengelyszint feletti magassága

Forrás: HM. térképe alapján szerkesztette a szerző

Ha a Rétköz területének domborzati viszonyait, illetve a jelenlegi felszín kialakulását meg akarjuk ismerni, akkor a földtörténeti múltba, mindenképpen a negyedidőszakig, mintegy százezer évig kell visszatekintenünk.

A Felső-Tisza-Vidék kistájainak, de még a szomszédos Nyírségnek is a felődéstörténetében sok a közös vonás (Urbancsek J. 1965). Ez azzal magyarázható, hogy a Felső-Tisza-Vidék és a Nyírség része annak a nagy kiterjedésű hordalékkúpnak, amelyet az ÉK-i, K-i Kárpátok és az Erdélyi-Szigethegység felől érkező folyók építettek fel.

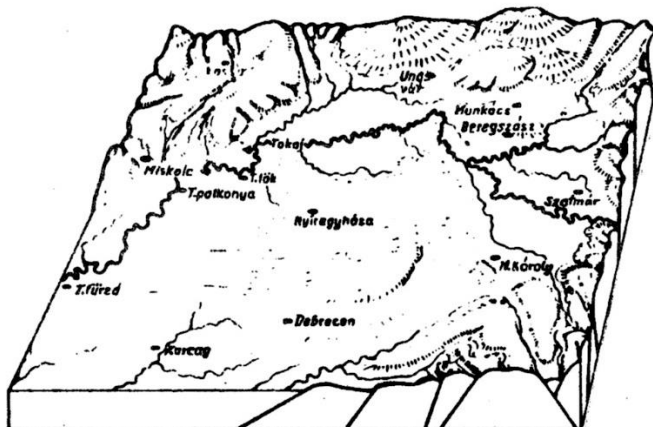
A Felső Tisza- Vidék az újpleisztocénig (70-80000 évvel ezelőtt) a Nyírséggel megközelítően azonos magasságban (kb. 125-145 m tszf-i) helyezkedett el, és az Alföld ÉK-i részének folyói a hordalékkúpon folytak keresztül a Körösök-medencéje felé. A rétközi részen főképpen az Ős-Tapoly, -Ondava, Laborc és az Ung folyó építő munkája volt jelentős (3. ábra). A hordalékkúpot építő folyók a pleisztocén folyamán a Rétköz nagyobb részében, elsősorban K-en és D-en 100-150 méter vastag rétegsort halmoztak fel (Borsy Z. 1961).

3. ábra. Az Alföld vízhálózata a pleisztocén elején

Forrás: Borsy Z. (1988) nyomán

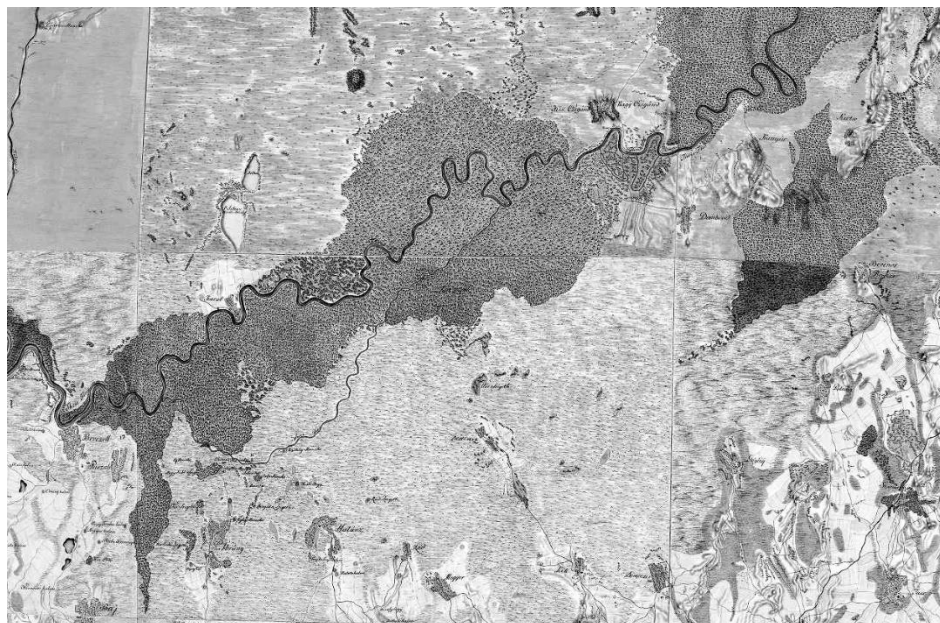
Jelentős változás 45 – 50 ezer évvel ezelőtt az alsó-pleniglaciálisban következett be, amikor a Tisza és a Szamos futásiránya a tektonikus mozgások hatására a hordalékkúp keleti peremére, a mai Ér -völgy környékére tolódott. Ekkor még észak felől érkező folyók, az Ós-Tapoly-Ondava, Laborc keresztül folytak a Nyírségen. Majd a felső-pleniglaciális időszak közepén a Beregi –szatmári síkság, a Bodrokköz és a Rétköz területe süllyedni kezdett. A szerkezeti mozgások a Rétköz felszínét mintegy 15-25 m-rel szállították lejjebb. Mivel az északi részek süllyedése erőteljesebb volt, ennek következtében a Tisza és a Szamos a pleisztocén végén (18-20 ezer évvel ezelőtt) az Ér-völgyének elhagyására kényszerült. Ennélfogva a Tisza és a Szamos szükségképpen észak felé fordult, a Bodrokköz—Rétköz irányába. A Bodrokközben megjelenő Tisza magába gyűjtötte az Északkeleti—Kárpátokból lefutó folyók vizét, és szállította a Tokaji-kapú kialakítása után az Alföld belseje felé (4. ábra). Ennek következtében a Nyírség élővizet tovább már nem kapott (Borsy Z.-Félegyházi E.-Lóki J. 1988, Lóki J. 2002).

4. ábra. Az Alföld ÉK-irésének folyóhálózata a késő glaciálisban
 Forrás: Borsy Z. – Félégyházi E. (1982) nyomán

Az élővíz nélkül maradt nyírségi felszín a felső-pleniglaciális időszakban a száraz, hideg éghajlaton csak gyér sztyeppvegetáció fedte be. Ez a növényzet nem tudott kellő védelmet nyújtani az erős szelek támadásaival szemben.,így a védtelen felszínen megindult a különböző futóhomok formák kialakulása (Borsy Z. 1971, Lóki J. 2007). A felszín átformálása közben a szél a korábbi vízfolyások elhagyott medreit több helyen homokkal fedte be. A legjelentősebb tájformáló homokmozgás a felső-pleniglaciális időszak hideg maximuma idejére (20-26 ezer évvel ezelőtt) tehető (Lóki J. 2007). A Tisza megjelenése a Bodrogtközben és a Rétközben új fejlődési szakaszt nyitott meg. A hordalékkúp rétközi része nem épülhetett tovább, a medrét állandóan változtató Tisza oldalozó eróziójával pusztította a pleisztocén homok- és a löszös felszíneket. A holocén végére a futóhomok felszínek nagyobb részét letarolta, illetve szigetekre tagolta. Korábban a mai Bodrogtköz és a Rétköz homokszigetei és mély fekvésű mocsarai összefüggő területet alkottak. A mai értelemben vett Bodrogtközről és Rétközről tulajdonképpen a Tisza jelenlegi helyére kerülése óta (kb. 5000 évvel ezelőtt) beszélhetünk (Lóki J. 2007/9). A Tisza a Rétközben Dombrád-Tiszabercel közötti szakaszon végezte a legnagyobb pusztítást (5-8 km-es sávban), s tette egyhangúvá a tájat. A legtöbb iszap-,homok-,agyagüledék a folyó mentén rakódott le,ennek következtében folyóhátak képződtek. A folyóhátak között rossz lefolyású területek alakultak ki és váltak mocsaras, lápos területekké,amelyeket a Tisza megismétlődő áradásai évről-évre tápláltak, feltöltöttek.

A Tisza árvizeit csak növelte a Nyírség vízválasztójától (Újfehértó-Vásárosnamény vonala) északra eső területekről származó víz. A vízgyűjtő medencévé alakult Rétköznek csaknem 70 %-a elmozsarasodott,elláposodott (Dóka 1987). Az elöntések alól csak a homokszigetek mentesültek (5. ábra), amelyeken az ember ősidők óta megtelepedett.

5. ábra. A rétköz az I. katonai felmérés szerint

A Rétköz XX. század előtti domborzati, vízrajzi, erdősültségi, településhálózati térszerkezetéről tudományos elemzéseken túl, korabeli térképek, neves utazók leírásai, sőt szépirodalmi alkotások adnak valóságos ismereteket.

A Rétköz területe a Tisza és a Nyírség között elhelyezkedő peremsüllyedék, mely a XIX. század derekáig a vizek birodalma volt, őrizte az ősi táj képét. Kuthy Lajos „Hazai rejtelmek” c. munkájában (1845) a rétközi táj bemutatása során a következőket írta: „...mint egy óriási tengerváz....., melynek alakja, tere, terjedelme századokig, feneké, forrásai, erei, mélysége, s zátonyai a mai napig mérnökileg ismeretlenül maradtak”. Ő az utolsó szemtanú egyike, aki az ősi táj képét, pontos megfigyeléseit írói képességei jóvoltából az utókorra hagyta. Kiss Lajos kiváló néprajztudós igen szemléletesen mutatja be a Rétköz természetátalakító munkálatok előtti állapotát. A következőket olvashatjuk „A Rétköz” c. tanulmányában (1929). „...Hajdan 30, most.....28 község határát foglalja magába ez a mélyen fekvő terület, mely a Tisza évenkénti elöntésének helye volt, hova nemcsak a Tisza öntötte évezredek óta áradó vizét, de ide folyt a közel 50 méterrel magasabban fekvő Nyírség csapadékvize is 7 völgyületen, miket még a talajvíz is táplált. Ez a sok víz annyira elárasztotta ezt a 142 444 holdnyi lapályt, hogy abból csak a többnyire a széleken keletkezett községek belterülete és határainak kisebb-nagyobb szigetei látszanak ki. A többi egy nagy láp, azaz náddal, kákával, gyékénnyel, sással benőtt lassan mozgó víz, helyi néven rétség. Feneketlen mélységnek tartották ezt az óriási ösrétet.....Nyáron, ha itt-ott vissza-

húzódott, elapadt a víz, tavasszal ismét kicsapott, a Rétköz olyan lett, mint a tenger. A vizeket mérföldekre kiterjedő nádrengetegek választották el egymástól, helyel-közzel erdőkkel, bokrokkal tarkítva. Szárazföld, az un. szigetek egyharmadát sem tették ki a roppant rét birodalmának. Rejtelmes volt a rétség világa. Akármerre mentünk, csak nádat és vizet láthattunk, meg eget.”

Az 1816. évi kataszteri felmérés szerint a Rétköz területének 55,2 %-át állandó (30,2 %) és időszakos (25,1 %) víz foglalta el, de voltak települések ahol 90 % fölött volt a vízzel borított terület..

A mocsárból szigetként kiemelkedő települések lakóinak életét a környezet szabta meg. A szántóföld természetesen kevés volt, csupán a tavak, mocsarak között kisebb elszigetelt homokhátságokat, valamint a Nyírség területéről félszigetszerűen benyúló homokbuckákat, homokhátságokat műveltek. A rét és a legelő viszont jelentős területeket foglalt el, ezért az állattartás jelentősebb szerepet játszott, mint a földművelés, s ezen kívül a halászat, vadászat is megélhetési forrást jelentett. A vízzel teljesen körülvárt lápi falvakban a fő foglalkozás a halászat, vadászat volt (*Ihrig D. 1973*).

Ár-és belvízszabályozási munkálatok története a Rétközben

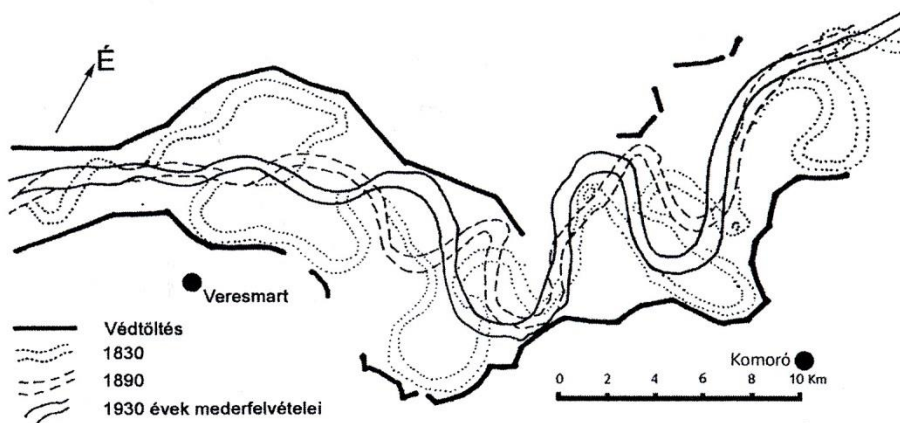
A korábban életet adó, menedéket nyújtó vízivilág, a legelőket megöntöző árvizek a XIX. század derekáig egyre inkább a haladás fékjévé, akadályozójává váltak. A társadalmi-gazdasági fejlődés, a népesség szaporodása, a mezőgazdasági termékek iránti kereslet fokozódása és a kibontakozó áruforgalom megérlelte a Tisza szabályozásának és a Tisza-völgy rendezésének, ármentesítésének követelését.

A Tisza szabályozása az 1844-1845. évi rendkívüli hosszantartó árvízről kezdve nemcsak a helyi lakosság és a tervező mérnökök ügye többé, hanem közügy: a társadalmi-gazdasági haladás egyik kulcskérdésévé is válik. A korábbi századokban jobbra ötletszerű, szórványos vízrendezések történtek, amelyek még nem változtatták meg az általános helyzetet. Ilyenek voltak például: *vármegyei töltések, irtásföldek lecsapolása stb.* A Tisza-völgyében a vizek tervszerű, rendszeres szabályozása csak az 1830-1840. években végrehajtott vízrajzi térképezés befejezése és a szabályozási tervek után indulhatott meg. A szabályozási munkálatok szervezését, irányítását 1846-ban létrehozott „Tisza-völgyi Társulat” végzi Vásárhelyi Pál szabályozási tevéte alapján, amely az egész Tiszát egységes egészként kezelte.

A rétközi Tisza—szakasz szervezett ármentesítő és folyószabályozási munkálatai 1846. év őszén vette kezdetét a”Felsőszabolcsi Tiszai Ármentesítő és Belvízszabályozó Társulat” irányításával. A nagy lendülettel megindult munkát hamarosan félbeszakította a szabadságharc. Hatéves kényszer szünet után 1854-ben a

munkálatokat tovább folytathatják. A szakszerű irányításnak, a pénzügyi fedezetek előteremtésének köszönhetően 1858-ra be is fejezték.

A Tisza gátjának Zsurk-Gávavencsellő közötti szakasza 1858-ban elkészült ugyan, de az árvizeknek (1859., 1864., 1867., 1868. években) nehezen tudott ellenállni. Ez a helyzet vezetett ahhoz, hogy 1879-1880 évek között a szükséges méretekhez igazodva megemeljék a töltés magasságát (Ihring D. 1973). A szabályozott Tisza rétközi szakasza nagymértékben kiegyenesedett, mára csak a gátak közötti hullámtérben visszamaradt holtágak emlékeztetnek a régi kanyargós Tiszára (6. ábra).

6. ábra. A Tisza mederváltozásai Komoró és Szabolcsveresmart között

A Tisza védőgátjainak építésével egy időben tervbe vették a Rétköz területének a belvizektől való mentesítését is. E munkálatok első időszakában 1857-1863-ig. megépült Tiszabездédtől- Tiszabercelig az 53,3 km hosszú Belfő-csatorna, majd 1865-re a főcsatorna 22 számozott mellécsatornája 160,5 km hosszúságban. A Belfő-csatorna neve a belvízgyűtő főcsatornából képzett rövidítés, amelyet három szakaszra szoktak elkülöníteni: a felső részét: „Társulati” (Tiszabездédt-Tuzsér között), a középső részét: „Belfőnek” (Tuzsér-nagyhalászi szakasz), az alsó szakaszát: „Kis-Tiszának” (Nagyhalász-Tiszabercel közötti részt) nevezik. Az utóbbi szakaszt védőgátakkal látták el, mivel e területen a felszín alacsonyabb a csatorna felső és középső szakaszán lévő felszinnél, és alacsonyabb a Tisza közepes vízszintjénél. A csatorna vizét zsilippel emelik Tiszabercelnél a Tiszába. Ezzel a nagyszabású felszíni vízszabályozó munkával mentesítették a Rétköz területét a lefolyástalan tavaktól, mocsaraktól, de nem mentesült a belvízelöntésektől annak ellenére, hogy megépült a Belfő-és mellécsatornái. Ez az állapot azért alakulhatott ki, mert a Nyírség vízválasztó vonalától (Hajdúböszörmény-Nyírbátor-Vásárosnamény) északra fekvő területről, a tavaszi hóolvadásból származó

ún.” Nyírvizek” szabad lefutással juthattak a Rétközre (Imre J.1930). A vízválasztótól északra lévő területnek átlagosan kilométerenként 1 m az esése, ennek következtében a víz erről a területről a Rétköz teknőjébe gravitál. A természetes lefolyás által szállított vízmennyiséget növelték azzal, hogy a homokdombok között lévő lépcsőzetesen elhelyezkedő medencék vizét a XIX. század elején 1806-tól a mezőgazdaság és a közlekedés érdekeit szem előtt tartva vármegyei kezdeményezésre levezették. Ezeket a levezető csatornákat un. „Vármegyei árkokat” minden műszaki megfontolást nélkülözve ásták. Ez azt váltotta ki, hogy utat nyitottak a medencék vizének az alacsonyabb fekvésű Rétköz felé. Annak ellenére, hogy Tiszát Zsurk és Gávavencsellő között gátak közé szorították, a terület továbbra is víz alá került. Sőt sok esetben, főképpen a belvizes esztendőknél több volt a belvízkár, mint az ármentesítés előtt. Ugyanis a nyílt ártér bezárult, a Belfő-csatorna a tiszaberceli zsilipen nem tudta levezetni a területre zúdult nagy mennyiségű vizet.

Ez az elszomorító helyzet kényszerítette a „Nyírvíz Szabályozó Társulatot” arra, hogy olyan gyűjtő főcsatornát építsenek, amely képes a nyírvizeket felfogni és a Tiszába levezetni. *A gyűjtő-főcsatorna (övecsatorna) építését 1879-ben kezdték meg és 1882-ben fejezték be. A nyírvízgyűjtő csatornát 1884-től a társulat elnökéről Lónyay Menyhértről „Lónyay –csatornának” nevezik. A csatorna 44,7 km hosszú, Berkesz határában kezdődik és Gávavencsellő mellett szabad folyással ömlik a Tiszába.*

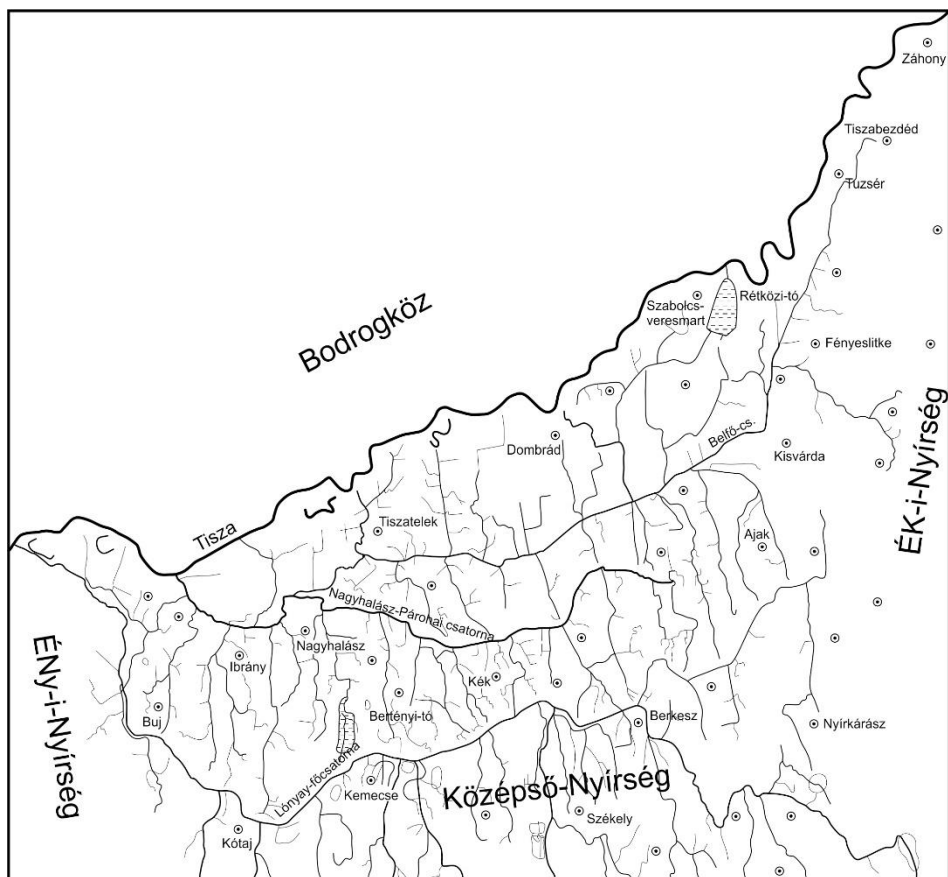
A Lónyay-főcsatornába összesen hat számozott (III-IX-ig.) főfolyás torkollik. (A „főfolyás” elnevezés az állandó vízszállításra utal). Ezek közül a III.- (berkeszi), IV.- (kemecsei) és a VIII. (Érpatak) szabad folyással, az V.-, VI.- és a IX.- főfolyás vizen mivel fenékszintjük alacsonyabb mint a Lónyay-főcsatornáé, ezért szivattyúk segítségével jutnak a gyűjtő főcsatornába. A Lónyay-főcsatorna magas vízállása esetén azonban mindegyik főfolyás vize csak szivattyúk továbbításával juthat el a Tiszába.

A Lónyay-főcsatorna mindössze 19 km hosszú szelvényhez tartozó szakaszon veszi fel a Rétköz vizét két szivattyú segítségével Gávavencsellőnél.

A Lónyay-főcsatorna és mellécsatornáinak megépítése után a Rétköz belvízborításos területeinek jó része eltűnt, a csekély esésű részek mélyedéseiben azonban a tavaszi hóolvadásból, esőzésekből származó víz nem mindenütt tudott lefolyni, s ennek következtében a belvíz évenként még mindig jelentős területet borított el. Ezért szükségessé vált a belső terület csatornahálózatának további bővítése. A gyakori vízelöntések arra késztették a „Felső –Szabolcsi—Ármentesítő—Társulatot”, hogy megoldást találjon, gyakran több héten át tartó belvizek elvezetésére. Így került sor az eddig épített csatornák mélyítésére és a középső részek mentesítésére. E munkálatokat 1895-ben kezdték meg, s 1898-ban fejezték be. Ebben az évtizedben, 1891-1900 között megépült a 29,7 km hosszú Nagyhalász-Pátróhai-csatorna, amely a Rétköz legmélyebben fekvő területének a „pátróhai–mélyedés”, vizét vezeti le.

A századforduló után továbbfejlesztik a csatornahálózat építését:1907-1911 között 36 km,1922-1940 között 7,7 km hosszú csatorna épült. Az 1941,'42 -43 -as években a rendkívüli belvizek idején 103,3 km mellécsatorna létesült. A II.világháború után új csatornaként 1967 -ben Kétérköz-Halásztanya között 5 km szakasz épült, amely a Belfő-csatornát mentesíti magas vízállás esetén,illetve szükség esetén a Tiszából a Belfőbe juttat vizet.

Az 1980-as évek jelentős vízügyi létesítménye a „Rétközi-tó”, melynek alapfeladata a belvizek szabályozott,rendezett formában történő tárolása. E mellett öntözővizet biztosít a mezőgazdaság számára,a haltenyésztéshez,horgászás-hoz,„ezenkívül üdüléshez,vízi sportoláshoz kínál kedvező feltételeket az 1989-ben üzembe helyezett tó.

7. ábra. A Rétköz belvízelvezető csatornahálózata

Forrás: Felső Tiszavidéki Vízügyi Igazgatóság adatai nyomán szerk. a szerző

A Rétközben a belvizek levezetésére összesen 559,2 km hosszú csatornahálózat létesült, s ezzel 35000 ha területet ármentesítettek. A Belfő- és a Lónyay-csatornába több mint száz kisebb csatorna vezet le a mély fekvésű területek vizét (7. ábra). A kisebb csatornáknak nagy része időszakos, nyáron kiszáradnak, ősztől nyár elejéig telnek meg vízzel.

A Rétközben végrehajtott ár-és belvízmentesítő munkák eredményeképpen elérték, hogy a tavaszi vízelöntések kellő időben lefolyásra kerülnek, és az egykori lápon meghonosodott földművelést csak belvizes években teszik lehetetlenné több száz hektáron. Pl: 1999-ben – rendkívüli belvizes esztendőben – a terület több, mint 30 % -át borította belvíz és csak május végén, június elején tudták művelés alá venni az általa elhódított területeket (8. ábra).

A lecsapolás után a terület vízrajzával együtt változott meg a növényzet, az állatvilág, a nád a sás, a hínár stb. helyére kultúrnövények kerültek, szántók legelők, kaszálók alakultak ki.

8. ábra. Belvízelöntések 1999-ben

A művelési ágak arányainak alakulása az ár- és belvízrendezés után

A vízszabályozási munkák befejezése döntő változást eredményezett a Rétköz területén is. Az állandó vízborítás végleg megszűnt, míg az időszakos is nagymértékben zsugorodott. Megváltozott a táj természeti arculata. Az ősi vízi világban kialakult ártéri ligeterdők, mocsarak, lápok, nádasok, nedves rétek terjedelmes területei kiszáradva hozzáférhetővé váltak a földművelés számára, az elvadult mocsárvilág helyén a szántóföld vált uralkodóvá. A mezőgazdaságilag hasznosítható terület megoszlásában jelentős változások következtek be. Az 1852-55 - ös kataszteri felmérés alapján készült művelésági megoszlás az árvízmentesítés befejezése előtti állapotokat mutatja (1.táblázat). 1840-ben a mentesítés előtt a szántók arány 38,3 %, a XVIII. század végi (1773) állapothoz képest, több mint tízszeres (10,5) növekedést ért el. Ugyanakkor a szőlő 0,6 %-kal, a rét 13,5 %-kal, az erdő 3,0 %-kal, a vízzel borított terület 15,0 %-kal, a művelés alól kivett terület 6,1 %-kal részesedett az összterületből. Ezek az arányok a terület egészéről adnak általános képet, ami nem minden esetben jellemző az egyes települések határainak művelési megoszlására. Bizonyos művelési ágak területi eloszlása rendkívül egyenlőtlen volt, a vízmentes területeken általában a szántó, míg a vízjárta részekben a rét illetve a legelők javára tolódott el a terület nagysága (2.táblázat).

1.táblázat. A művelési ágak arányainak megoszlása 1840-1895 között a Rétközben (%)

Megnevezés	Összes (ha)	Eb- ből: (%)	Szántó	Kert.gyü- möl.	Szőlő	Rét	Le- gelő	Erdő	Víz- zel	Ná- das	Egyéb
1840	81253	(%)	38,3	--	0,6	13,5	3,6	3,0	15,7	19,2	6,1
1895	81004	(%)	59,4	0,7	0,1	13,7	8,4	2,6	--	3,3	10,6

Forrás: KSH Történelmi Statisztikai Kötetek Községsoros adatok 1895-1984. Budapest, 1988.

A XIX.század második felében –fokozott ütemben – folytatódott a művelési arányok eltolódása. 1895 –re nagyjából már befejeződtek az ár-és a belvízmentesítő munkálatok, az ősi ártereken hatalmas területek szabadultak fel, elsősorban a szántók javára, amely az összterületnek közel 60 %-át /59,4 % / foglalja el. Ennek következtében tekintélyes nagyságú területeket vontak művelés alá, olyanokat, amelyek korábban nem vagy csak korlátozottan és bizonytalanul voltak használhatók. A jobb minőségű réteket, legelőket feltörték, nőtt a szántók aránya, ami véget vetett a hagyományos / extenzív / állattartásnak. A növénytermesztés kerül túlsúlyba az állattartás mellett, a halászat pedig mint foglalkozási ág teljesen elvesztette szerepét.

Az ár- és belvízmentesítés nemcsak a mezőgazdasági hasznosítás lehetőségeit teremtette meg az ősi árterületen, hanem hozzáférhetővé tette ezt a korábban az év legnagyobb részében a világtól elzárt országrészt. Kiépülhetett az úthálózat.

Megindulhatott az óriási elmaradás felszámolása az oktatás, a kultúra, és az egészségügy területén.

Megváltozott a települési rend és a település képe is. A falvak nemcsak az árterületek peremét foglalták el, hanem behúzódnak az egykori vízjárta területekre is és kitöltik a településhálózat hajdan lakatlan részeit.

Az emberi tevékenység természetformáló hatására lényegesen megváltozott a Rétköz természeti képe, az épített környezete, hatalmas lehetőséget teremtett a társadalmi – és a gazdasági élet fejlődéséhez.

2. táblázat Rétköz földterületének művelési ágak szerinti megoszlása

Település	Szántó		Szőlő		Rét		Legelő		Erdő		Nádas		Mocsár		Vízrel b.t.		Egyéb		Összesen			
	ha	%	ha,%	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%	
Ajak	1603	64,0	-	3	0,1	373	15,0	135	5,3	-	-	-	-	-	-	250	10,0	140	5,6	2504	100	
Beszterec	168	14,4	-	-	-	6	0,5	-	-	-	-	-	-	-	-	941	80,8	50	4,3	1165	100	
Buj	1884	60,0	-	30	0,9	423	13,5	71	2,2	-	-	606	19,2	-	-	19	0,6	110	3,6	3143	100	
Demecester	1097	29,5	-	-	-	705	19,0	281	7,5	-	-	1303	35,0	-	-	222	6,0	113	3,0	3721	100	
Dombrád	1367	26,6	-	-	-	1428	27,8	-	-	90	1,7	-	-	-	-	1987	38,8	264	5,1	5136	100	
Dóge	713	42,2	-	-	-	296	17,6	48	2,8	-	-	-	-	-	-	543	32,1	87	5,3	1687	100	
Fényeslitke	1590	64,4	-	13	0,5	552	22,5	-	-	79	3,2	-	-	-	-	138	5,6	95	3,8	2467	100	
Gáva	2029	59,4	-	41	1,2	581	17,0	198	5,8	68	2,0	-	-	-	-	248	7,2	249	7,4	3414	100	
Gégény	624	26,0	-	14	0,6	64	2,6	25	1,1	-	-	-	-	-	-	1626	68,0	40	1,7	2393	100	
Ibrány	919	15,2	-	-	-	408	6,8	285	4,7	367	6,0	2883	48,0	252	4,2	-	-	908	15,1	6022	100	
Kemece	2178	56,2	-	96	2,4	445	11,5	132	3,4	-	-	-	-	-	-	848	21,9	177	4,6	3876	100	
Kék	677	30,9	-	23	1,0	34	1,6	-	-	-	-	-	-	-	-	1407	64,2	50	2,3	2191	100	
Kákcsa	1390	59,2	-	-	-	-	-	91	3,9	-	-	791	33,7	-	-	-	-	74	3,2	2346	100	
Kisvárd	2033	44,8	-	7	0,2	420	9,2	51	1,1	-	-	1675	36,9	-	-	12	0,2	346	7,6	4544	100	
Komoró	381	35,3	-	-	-	23	2,1	140	13,0	-	-	406	37,5	-	-	-	-	131	12,1	1081	100	
Kótaj	2606	70,6	-	225	6,1	328	8,9	-	-	-	-	174	4,7	-	-	33	0,9	323	8,8	3689	100	
Nagyhalász	1173	19,4	-	16	0,3	481	8,0	210	3,5	681	11,3	2725	45,2	325	5,6	-	-	411	6,8	6022	100	
Nyírbogdány	2011	57,6	-	33	0,9	402	11,6	28	0,8	93	2,7	52	1,5	-	-	743	21,3	126	3,6	3488	100	
Ontelek*	183	16,4	-	-	-	400	35,6	-	-	-	-	-	-	-	-	461	41,0	78	7,0	1122	100	
Paszab	136	11,2	-	-	-	304	24,9	402	33,0	22	1,8	-	-	-	-	273	22,4	80	6,7	1217	100	
Pátroha	1596	41,4	-	27	0,7	63	1,6	-	-	69	1,8	1987	51,6	-	-	22	0,5	88	2,4	3852	100	
Rétközberencs	261	16,8	-	-	-	155	10,0	70	4,5	12	0,8	1011	64,9	-	-	-	-	47	3,0	1556	100	
Rozsály**																						
Sz. veresmart	486	23,0	-	-	-	397	18,7	36	1,7	308	14,5	603	28,4	-	-	-	-	289	13,7	2119	100	
Tiszabercel	660	19,3	-	-	-	1248	36,6	321	9,4	6	0,2	631	18,5	-	-	221	6,5	322	9,7	3409	100	
Tiszakanyár	326	21,6	-	-	-	-	-	-	-	293	19,4	733	48,4	-	-	94	6,2	68	4,4	1514	100	
Tiszarád	110	12,0	-	9	0,9	499	53,8	198	21,3	-	-	-	-	-	-	92	10,0	18	2,0	926	100	
Tuzsér	921	52,4	-	-	-	388	22,2	-	-	121	6,8	-	-	-	-	97	5,5	161	9,3	7	100	
Vasmegyer	818	35,6	-	10	0,5	157	6,8	-	-	-	-	-	-	-	-	1230	53,6	81	3,5	2296	100	
Vencsellő	1101	42,4	-	-	-	335	12,8	113	4,3	249	9,5	-	-	-	-	650	25,0	150	6,0	2598	100	
Összesen	31041	38,3	-	547	0,6	10915	13,5	2902	3,6	2458	3,0	15580	19,2	577	0,7	12157	15,0	5706	6,1	81253	100	

*: 1889-ben egyesült Dombráddal

** : 1849-ben Szabolcsveresmarthoz csatolták

Forrás: Réfi Oszkó M. (1986): A Rétköz földhasznosítása a XIX. századi vízi munkálatok előtt pp. 246-247.

Földhasznosítás a XIX. század végén

A Rétköz tájhasználatában döntő változás a XIX. század második felében ment végbe. A változás lényege az volt, hogy az ártéri legeltető állattartás helyett a szántóföldi növénytermesztés, főleg a gabonafélék termesztése került előtérbe. A gabonafélék termesztésének fokozása az 1850-es években kezdődik, akkor amikor már

nemcsak az önellátásra való berendezkedés volt az elérendő cél,hanem a piacra vihető felesleg termelése is. A termelési kedvet az váltotta ki,hogy a gabonafélék iránt megnőtt a kereslet, az élőállat és az állati termékek iránt viszont csökkent (*Orosz I.1992*). A gabonakonjunktúra idején a vizek alól felszabadított területeken ugrásszerűen növekszik a búza, a rozs, az árpa és a zab vetésterülete. Ekkor a termelés fokozásának legfőbb módját elsősorban nem a hozamok növelésében látták, hanem az új termőterületek gyarapodásában (*Orosz I.1992*).

A térség növénytermesztését a XIX. század derekától a XX. század első negyedéig nagyfokú egyoldalúság jellemezte. A szántóterület 65-75 %-át kenyér- gabona és szemestakarmányok termelésével hasznosították (*3. táblázat*). Ennek oka a megfelelő talaj-és klimatikus adottságok mellett a sok törpe- és kisbirtokos legfontosabb célkitűzése az önellátás biztosítása, valamint az, hogy a gabonafélék termelése viszonylag minimális tőkebefektetést igényel és a felesleget biztonság- gal értékesíteni tudták.

*3.táblázat. A főbb szántóföldi növények vetésterületének alakulása
1870-1905 között (%)*

Megnevezés	1870	1885	1901-1905
Gabona	58,1	57,3	54,2
Kukorica	22,2	19,6	16,4
Burgonya	8,5	0,2	9,1

Forrás:Dóka K. (1987). A vízmunkálatok irányítása. 1772-1918. Budapest, alapján a szerző számítása

A nagybirtokosok szántóinak nagy részét is gabonafélék és kukorica foglalta el, ahol azonban már nem az önellátásra való törekvés,hanem a piacra termelés dominanciája érvényesült.

A kenyérnövények közül a legnagyobb területet a XIX. század végéig a rozs foglalta el. A termőterülete főképpen a homokszigetek,illetve a keleti és északkeleti Nyírség felé húzódó homokfelszínre terjedt ki. A búzánál sokkal nagyobb területen termeltek kétszerest,amelynek fele búza, fele rozs. Azért kedvelték ezt a vetésformát,mert mostoha időjárási viszonyok mellett is megfelelő mennyiségű termést takaríthattak be. A kenyérnövények után a legnagyobb szántóterületet foglalja el a kukorica. Elterjedését az is elősegítette, hogyha az árvíz levonulása után vetették is el, beérett ősze. A XIX. század közepétől a mentesített területeken – a vizenyős területek kivételével—mindenütt termesztik, a kenyérnövények után a legnagyobb arányban (Kiss L. 1929).

A mezőgazdaság korszerűbbé válása a gabonafélék mellett a kapásnövények, szalastakarmányok,zöldegfélék elterjedésében, a belterjes állattartásban mutatkozott meg. A fejlődés legfontosabb mozgatója a népesség számának ugrásszerű növekedése,amely köszönhető az országos átlag feletti a magas természetes szaporodásnak, illetve a mezőgazdasági termékek bővülő értékesítési lehetőségének.

A XIX. században az ipari növények közül a térségben a kender, len, dohány és a cukorrépa termesztése jelentős. A kender nem foglal el nagy termőterületet, de termesztik szinte minden községben 300—800 m² nagyságú területen. A Tisza mentén lévő uradalmi birtokokon viszont több hektáron termesztik árunövényként a textilipar számára. A lakosság többsége a kender rostját önellátásra: ruhanemű, zsákok, ponyvák, kötelek, stb. készítésére használja.

Az olajos növények közül a legelterjedtebb a napraforgó. Kis- és középbirtokok szegélynövényként, főként saját fogyasztásra, a nagybirtokokon viszont árunövényként összefüggő területen, több hektáron termesztették.

A dohánytermesztés a Rétközben a XVIII. századtól vált általánossá, kiemelkedett termesztésével Ibrány, Nagyhalász és Kótaj (Kiss L. 1961).

A zöldségfélék közül a legjelentősebb az önálló gazdálkodás szintjét meghaladó káposzta, vöröshagyma. Káposztát minden kertben természetesen a család szükségének megfelelő mértékben. Néhány község (Demecser, Kék, Pátroha, Beszterec) kótos láptalaján – önellátáson túl – tekintélyes mennyiséget értékesítettek. Az eladásra szánt káposztát Hegyaljára, Debrecenbe, Beregszászba vitték (Kiss L. 1961). Vöröshagyma termesztésével Dombrád és Nagyhalász emelkedett ki.

Burgonyát az egész térségben természetesen, de a legnagyobb termőterületet foglal el Kisvárdán, Gáva és Vencsellő környékén.

A gyümölcsstermesztés a Rétközben a XIX. században szerény mértékű. Többnyire kertekben található alma, szilva, cseresznye, meggy, dió stb. Gyümölcs telepítés nagyobb lendületet a XIX. század végén vesz, s ennek köszönhetően a kertek mellett a homokhátak szántóin – döntően a nagybirtokokon – is megjelennek a gyümölcsösök, főképpen az almások.

A XIX. század végén a szántóterület rohamos gyarapodásával és intenzívebb művelésével a gazdálkodás színvonala emelkedett, az önellátáson túl jelentős terménymennyiség került a piacra búzából, dohányból, burgonyából, káposztából, sárgarépbából, borsóból, hagymából. Az intenzív termelési mód előretörése a mezőgazdaságban a század utolsó harmadában ment végbe, miután a közlekedés fejlődésének köszönhetően a városok (Ungvár, Nyíregyháza, Debrecen), a felvevőpiacok gyorsabban megközelíthetővé váltak.

A Rétközben a lakosság fő foglalkozása a vízszabályozási munkálatok előtt a külterjes állattartás volt. Nemcsak az ősektől örökölt hagyományok táplálták ezt a foglalkozási ágat, hanem elsősorban a földrajzi környezet – nagy kiterjedésű füves területek – nyújtott ehhez kedvező feltételeket. Az állatállomány jelentőségét tekintve első helyen állt a szarvasmarha, ezt követte a sertés-, ló- és a juhtartás. A tyúkfélék mellett csaknem minden háztartásban jelentős volt a vizet kedvelő kacsa-, libatartás. A XIX. század végén a szarvasmarhatartásnál fontos fajtaváltás következett be, a szürke szarvasmarha fajtát a századfordulóra nagyrészt felváltotta a tejelő svájci szarvasmarha (Dankó I. 2000). Igavonásra továbbra is a szürke szarvasmarhát alkalmazták. A sertésállománynál szintén fokozatos fajtaváltás következett be a hússertések növekedésével a mangalica fajta rovására.

A XIX. század közepéig a Rétközben az ipar jelentéktelen, csak helyi igényeket elégít ki. Az itt élő állattartó, földművelő, halászó, vadászó lakosság igénytelenül élt. A maguk cipészei, szabói, ácsai, kerékgyártói, kovácsai, stb. voltak (Márton B.1964): A XIX. század második felétől a mezőgazdasági termeléssel összefüggő néhány iparág –malom—és szeszipar—nagyobb településekben alakult ki. Ezek az üzemek idényjellegűek voltak és kevés munkást hatású foglalkoztattak, általában 8-10 embernek biztosítottak munkalehetőséget.

Összegzésként megállapítható, hogy a Rétköz területén a legnagyobb környezetátalakító munkálatok a XIX. század második felében történtek. Ezzel mentesítettek a térséget az ár- és a belvizek pusztító hatása alól, ennek nyomán tekintélyes mértékben növekedett a művelhető terület nagysága, az extenzív állattartást felváltotta a szántóföldi növénytermesztés és az intenzív állattartás. Kiépülhetett az úthálózat, amely hozzáférhetővé tette ezt a korábban az év legnagyobb részében a világtól elzárt országrészt. Megindulhatott az elmaradás felszámolása az oktatás, a kultúra és az egészségügy területén.

Az emberi tevékenység természetformáló hatására lényegesen megváltozott a Rétköz természeti képe, az épített környezete, hatalmas lehetőséget teremtett a társadalmi- és a gazdasági élet fejlődéséhez.

Irodalom

- BORSY Z. (1961). A Nyírség természeti földrajza. Földrajzi monográfiák V. köt., Akadémiai Kiadó, Budapest, pp. 33-36
- BORSY Z. (1971): Szabolcs- Szatmár természeti földrajza. Szabolcs-Szatmári Szemle 3. pp. 1-12.
- BORSY Z.- FÉLEGYHÁZI E. (1982): A vízhálózat alakulása az Alföld északi részében a pleisztocén végétől napjainkig. Szabolcs –Szatmári Szemle 3. pp. 23-32.
- BORSY Z. - FÉLEGYHÁZI E. - LÓKI J. (1988): A Bodrogek természeti viszonyai. In: Bodrogek. Ember—Táj—Mezőgazdaság. Szerk. Fehér Alajos. Magyar Tudományos Akadémia Miskolci Akadémiai Bizottság, Miskolc, pp.1—91.
- DANKÓ I. (2000): Az alföldi tájváltozás és a halászat összefüggése. (A Bodrog és a bodrogekői kisvizek halászat-pákászat példáján).Az Alföld történeti földrajza (szerk.: Frisnyák S.).Nyíregyháza, pp. 229-242.
- DOKA K. (1987): A vízmunkálatok irányítása és jelentősége az ország gazdasági életében (1772—1918). Budapest, p. 384 .
- FRISNYÁK S. (2005): A Felső-Tisza Vidék ősi ártéri gazdálkodása. A földrajzi dimenziók. Budapest, pp.235 -247.
- IHRIG D. (szerk. 1973): A magyar vízszabályozás története. Országos Vízügyi Hivatal. Budapest. pp.301—308-
- IMRE J. (1930): A Nyírvíz Szabályozó Társulat története 1879-1929. Nyíregyháza, p.95.
- KISS L. (1981): A Rétköz. Szabolcs –Szatmári Szemle XVI. 1. pp.68-81.
- KISS L. (1929): Földművelés a Rétközben. (szerk. Milleker R.) Debrecen. p.38.
- KORMÁNY GY. (1973): A Rétköz vízrajzi viszonyai. Acta Academiae Pedagogicea Nyíregyháziensis 5/F. Nyíregyháza, pp.37—55.

- KORMÁNY GY. (1996): 150 éve kezdődött a Tisza szabályozása. Szabolcs- Szatmár –Beregi Szemle XXXV. 4. pp.591-605.
- MÁRTON B. (1964): A Nyírség ipara. Acta Geographica Debrecina X/3. Debrecen, pp. 47-65.
- LÓKI J. (2002): A Nyírség és a Felső Tisza Vidék gazdasági életének földrajzi alapjai. In: A Nyírség és Felső- Tisza –vidék történeti földrajza (szerk. Frisnyák S.).Nyíregyháza. pp.23-40.
- OROSZI. (1992): Az Alföld mezőgazdasága és a Tisza szabályozása. In: Mérlegen a Tisza szabályozása. Magyar Hidrológiai Társaság és az Országos Vízügyi Főigazgatóság. Budapest. pp. 25-34.
- PÉCSI M. (1967): Magyarország természeti földrajzi tájai és geomorfológiai körzetei. Földrajzi Közlemények 4. Budapest. pp.285-304.
- RÉFI O M. (1997): Gazdálkodás a Rétközben a XVIII-XIX. században. A Szabolcs Szatmár –Bereg megyei Önkormányzat Levéltárának kiadványa (szerk. Nagy F.). Nyíregyháza. p. 229.
- URBANCSEK J. (1965): A Nyírség, a Bodrogtő és a Rétköz , valamint a Bereg szatmári síkság vízföldrajzi viszonyai. Földrajzi Értesítő 4. pp.421-443.

170 ÉVE KEZDŐDÖTT A TISZA SZABÁLYOZÁSA

– különös tekintettel a Rétköz, illetve az Ibrányi Tisza-szakaszra

Vízrajzi helyzetkép a szabályozás előtt

Jelen tanulmányban a teljes Tisza-völgy vízszabályzási munkálatainak történetével, annak hatásaival nem kívánok foglalkozni, csupán a rétközi kistáj s ezen belül Ibrány vízrajzának változásait vizsgálom – a teljesség igénye nélkül- a XIX. és a XX. században.

A XIX. század közepe előtt az Alföld jelentős része elsősorban a Tisza-völgy teknője többszörös értelemben is a vizek birodalma volt. A Tisza és mellékfolyói árvizeivel szinte minden évben elárasztották a folyók menti területeket, ahonnan a víz egy része visszafolyt a folyók medrébe, tekintélyes mennyiség pedig ott maradt, s gyarapította a mélyedések, laposok víztükrét.

A Rétköz vízrajzi viszonyai még a XIX. század közepén is az ősi állapotokat tükrözte. Az emberi munkának kevés nyomát láthatjuk. Nagy része kiterjedt mocsárvilág, szabadon kalandozó vadvizek területe volt. A Tisza mederszabályozása és a védőtöltések megépítése előtt mintegy 35 ezer hektár ár- és belvízjárta terület, 23 ezer hektár állandó tóvidék és láp volt, amely a Rétköz területének 68,6 %-ra terjedt ki. *Ibrány területének kb. 45-50 %-án tó, mocsár és láp foglalta el (1. ábra).* Erről a vízrajzi állapotról Kiss Lajos a következőket írta: „A határ több mint felerészben nádas rétségből, halastavakból, vizekből és mocsárokból állott. Az árvíz idején pedig sík vizekből. A falu közepén... lovat úsztattak. A község belterülete annyira körül volt véve rétséggel és vizekkel, hogy csak egy helyen lehetett megközelíteni. A leg délibb szélén volt szűk bejárása, melyen régen – mint mondják- kapu volt. A rétségben ladikon jártak. Majd minden háznál volt ladik és csónak. Ezen jártak Paszabra, Bujra, helyben a templomba, sőt a temetőbe is. A r.k. templom mellett volt a grófi kastély, idejárt három hajó a Nagyerdőből vizes esztendőben. Mikor nem volt víz, Bujra, délnyugatra, Nagytanya felé lehetett eljutni”²⁶.

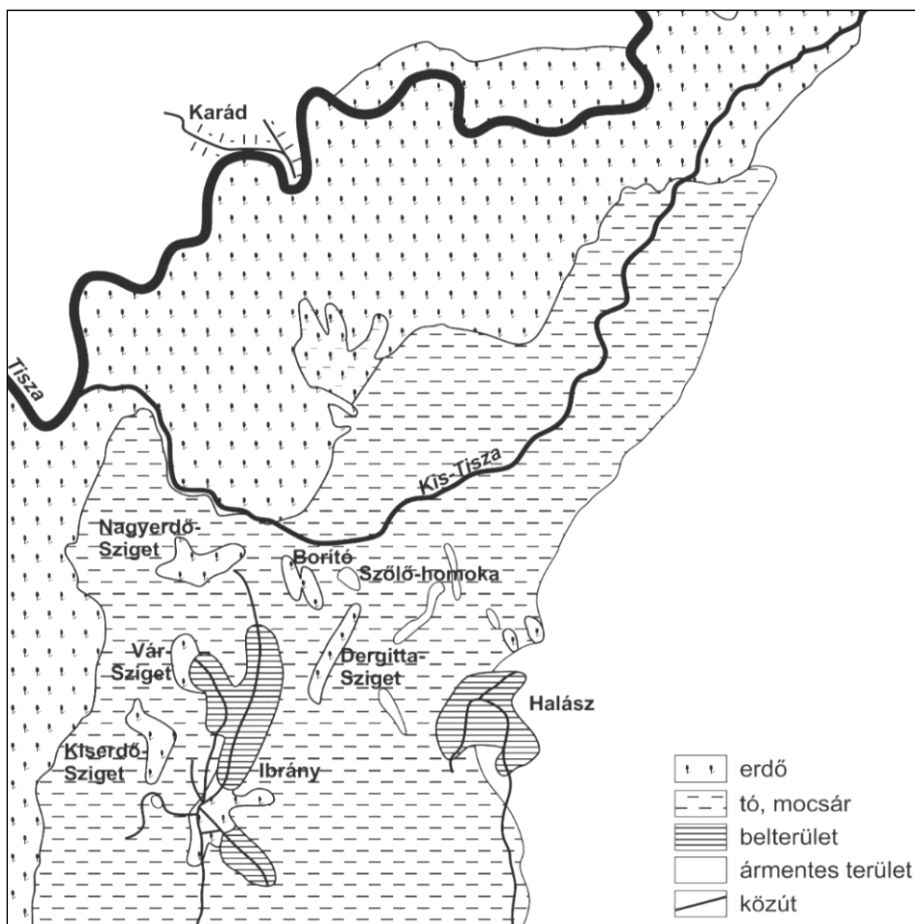
A szabályozás előtt a Tisza medre melletti területek az áradások táplálta mocsár, láp és rétvilág összefüggő vízi élőhely rendszert alkotott. Ma már elképzelni sem tudjuk milyen gazdag volt a növény- és az állatvilág. „Ibrány nagy határában létezett félszázra menő nagy halastavakban, sík vizekben és kátyúkban sok volt a hal. Áradáskor öntötte a Tisza. Hatvanornál az örvényben csakúgy hemzseget a potyka. A Holt-Tiszában csörgött, csattogott a méteres nagyságú csuka, potyka. Negyed óra alatt egy vékányit fogtak”²⁷.

Első közlés: Ibrányi Hírlap, 2016. 3. szám pp. 26-33.

²⁶ Kiss Lajos: Régi Rétköz. Akadémiai Kiadó, Budapest 1961. pp. 134.

²⁷ Kiss Lajos: Uo. pp.135.

Az ártereken élők megtanultak együtt élni a folyó szeszélyeivel, kihasználták a táj adottságait. Felsorolni is hosszú a haszonvételeket: halászat, vadászat, pákászat, csikászat, tojásszedés, gombászás, méhészkedés, nád- és gyékényaratás, stb. Az egyik főtevékenység a ridegtartáson alapuló szarvasmarha-, juh- és sertéstartás volt. Legnagyobb hasznot a szürkemarhatartás és a halászat biztosította. Mind e mellett a kanyargó Tisza gyakori árvizei évszázadokon át állandó veszélyt jelentettek a folyó mentén lévő településekre, bizonytalanná, kiszámíthatatlanná tette a mezőgazdasági termelést, a lakosság élet- és vagyonbiztonságát. Lehetlenné tette a lakóházak építését, a közlekedési útvonalak kiépítését. Elmaradott gazdasági szerkezet, településhálózat, közlekedés, kereskedelem jellemezte az árvízjárta rétközi településeket.

1. ábra. Ibrány területe XVIII. században

Forrás: I. Katonai felmérés (1782-1785) alapján (XXV. col. 12 seet)

A vizek kártételének megszüntetésére irányuló törekvések

A XVIII. század második felétől mind jobban erősödött az elvadult vízvilág megszüntetésének igénye. A szaporodó lakosság növekvő igénye miatt újabb és újabb művelhető területeket volt szükség. Mind a kormánynak, mind a birtokosoknak érdeke volt a tartós védelem megteremtése. A *Tisza szabályozásának központi szándékát elsőként az 1613. évi XXVII. törvénycikk fogalmazta meg.* A jogszabály a töltések emelését a vármegyék hatáskörébe utalta, vagyis a folyók árvizei ellen ún. *vármegyei töltések* megépítésével védekezzenek. E munkálatok hatása az adott társadalmi-gazdasági körülmények között természetesen csak korlátozott lehetett, mivel nem terjedt ki az árvizeket előidéző folyókra, azok hosszára, mindez főképpen, azért mert a térség birtokosainak egy része nem támogatta a védekezési munkálatokkal járó feladatokat, kiadásokat. Ennek következtében az árvízvédelem, a gátépítés nem volt folyamatos, így az árvíz a töltés nélküli részekben, szabadon zúdulhatott a töltéssel védett területekre is, és alkotott összefüggő vízfelületet.

A Rétközben a Tisza mentén Tuzsértól Szabolcsveresmartig is épült „*Vármegyei töltés.*” Ez a töltésszakasz azonban a helytelen vonalvezetés, a csekély töltésméretetek miatt nem akadályozhatta meg, hogy a Tisza árvizei továbbra is a Rétközre juthassanak.²⁸

Az 1700-as években a vízkárok mérséklésére több helyen gátépítésbe, lecsapolásba kezdtek, de a nehéz fizikai munka csak rövid ideig-órákig járt eredményesül. A korábban életet adó, menedéket nyújtó vízi-világ, a legelőket megöntöző árvizek a XIX. század derekára egyre inkább a haladás fékjévé, akadályozójává váltak. A Tisza szabályozása ettől kezdve nemcsak a helyi lakosság és a tervező mérnökök ügye többé, hanem közügyé, sőt a kor néhány vezető alakja-elsősorban a legnagyobb gazdaságpolitikusa: Széchenyi István- szemében a társadalmi-gazdasági haladás egyik kulcskérdésévé válik. A reformer főurak közül többen, például Bessenyei György, Táncsics Mihály stb. egyaránt a Tisza- völgy rendezésében látták az az eszközt, amellyel az Alföldet, a Tisza-völgy térségét ki lehet emelni a benukt mozdulatlanságából, a feudális elmaradottságból.²⁹

A Tisza átfogó szabályozása Vásárhelyi Pál tervei alapján 1846. VIII. 27-én reggel Széchenyi tette meg az első kapavágást Tiszadob határában az Ur komi homokhát mellett, ezzel Tiszadob-Szederkény közötti 8 km hosszú szakasz átvágás munkálatai jelentették a rendszeres Tisza-szabályozás kezdetét. Ezzel megindult az a hatalmas munka, amely hivatva volt új világot teremteni a Tisza-völgyében.

²⁸ Imre János: A Nyírvíz Szabályozó Társulat története 1879-1929. Nyíregyháza, 1930. p.95.

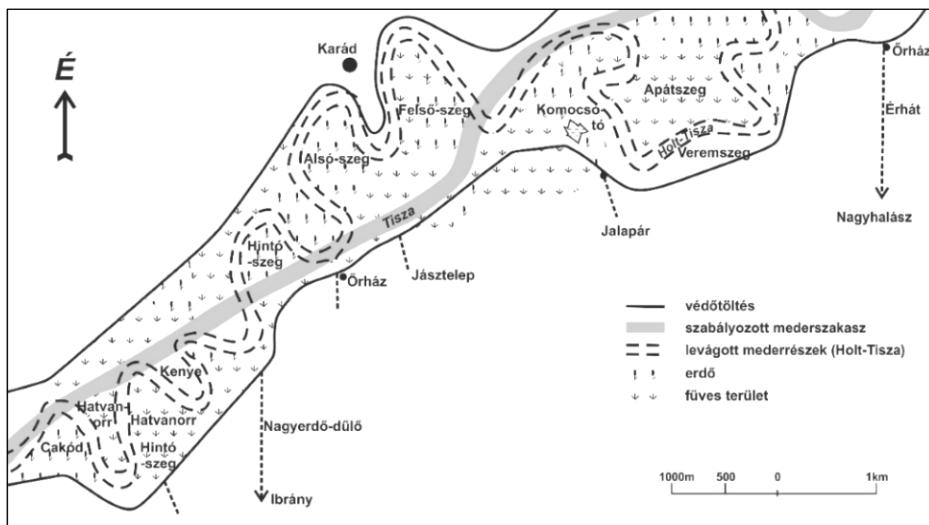
²⁹ P. Károlyi Zsigmond: A régi Tisza-völgyi árvizek és a Tisza-völgy ármentesítése. In: Mégis az ember az úr! (Tisza-völgyi árvíz,1970). Várkonyi István (szerk.): Táncsics Könyvkiadó, Budapest, 1971. pp.11-28.

Európa legnagyobb folyószabályozásának alapvető célja a Tisza ősi árterületeinek a mentesítése és mezőgazdasági művelés alá vonása. Vásárhelyi az ármentesítés célját az árhullámok gyors levezetésével vélte elérhetőnek. Elképzelése szerint ehhez a folyó esését kell megnövelni, ami az éles kanyarulatok levágásával vélt megvalósíthatónak.

A rétközi Tisza-szakasz szervezett ármentesítő és folyószabályozási munkálatai 1846 őszén vette kezdetét a Felső-szabolcsi Tiszai Ármentesítő és Belvízszabályozó Társulat irányításával. A nagy lendülettel megindult munkát hamarosan félbeszakította a szabadságharc. Hatéves kényszerszünet után 1854-ben a munkálatokat fokozott intenzitással tovább folytatják. A szakszerű irányításnak, a pénzügyi fedezetek előteremtésének köszönhetően 1858. évben be is fejezték. A Tisza gátjának Zsurk-Gávavencsellő közötti szakasza 1858-ban elkészült ugyan, de az árvizeknek (1859., 1864., 1867., 1868. években) nehezen tudott ellenállni, több helyen gátszakadás történt. Ez a gyakori veszélyhelyzet vezette a társulatot arra, hogy 1879-1880 évek között a szükséges méretekhez igazodva megemeljék a töltés magasságát.³⁰ A szabályozott Tiszának a mai futását vizsgálva kiderül, hogy a folyó rétközi szakaszán nagymértékben kiegyenesedett. Ezen a szakaszon 34 átvágást végeztek, így a folyószakasz 140,2 km-ről 60 km-re (57,2 %-kal) csökkent. A kanyarulatok átmetszése mentén új meder kialakítására került sor, melynek során csak ún. „vezérárkot” ástak ki, amelyet a folyó tomboló ereje kimélyített, kiszélesített.

A mederben végzett átvágások az árvíz szabályozásnak csak az egyik részét jelentették. Velük párhuzamosan épültek meg az árvédelmi töltések, melynek hossza a Tisza magyarországi részén 3168 km, ebből az Ibrányi szakasz jobb és bal oldalán 7,5 km épült. A folyószabályozás eredményeként az Ibrányi részen 6 folyókanyar átvágásával 15 km-ről 6,3 km-re (58%-kal) csökkent a meder hossza. A Tisza-szabályozás végzetével az Ibrányi szakasz korábbi vízrendszere teljes átalakuláson esett át. A Tisza több helyen új mederben (4,8 km hosszan) fut (2. ábra), az átvágások során a lefűzött mederrészek állóvizekké alakultak át, valamint az egykori Kubik gödrök is az állóvizek számát gyarapítják. Ma már csak a hullámtérben visszamaradt holtágak emlékeztetnek a régi kanyargós Tiszára.

³⁰ Ihrig Dénes (szerk.): A magyar vízszabályozás története. VIZDOK. Budapest, 1973. pp.281-310

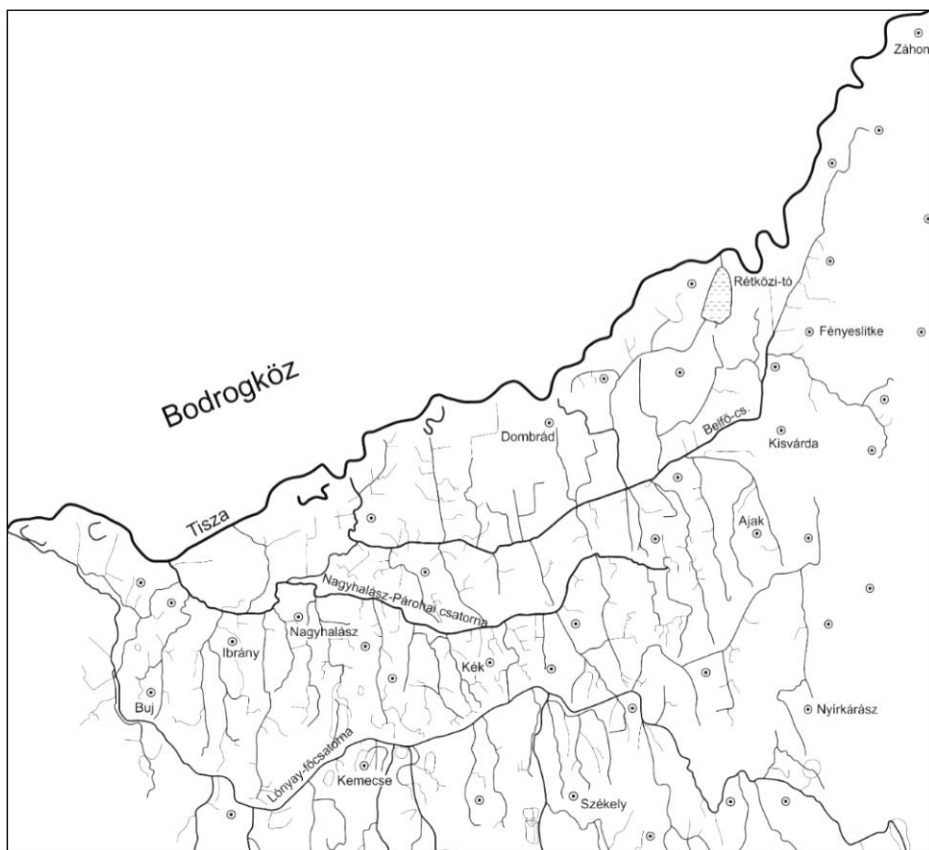
2. ábra. A Tisza mederváltozásai Tiszatelek és Tiszabercel között (1882)

*Forrás: Felső-Tisza-Vidéki Vízügyi Igazgatóság dokumentáció nyomán.
Szerkeztette a szerző, rajzolta: Tóth Z.*

Az árvédelmi töltések megakadályozták az árvíz kiöntését, de egyben meggátolta a mentett területek csapadékvizeinek lefolyását is. Az ármentesítés fontos velejárója volt tehát a mocsarak lecsapolása és a mély-fekvésű területeken összegyűlt belvizek levezetése.

A Rétköz területének a belvizektől való mentesítését a Tisza szabályozásával egy időben tervbe vették. E munkálatok első időszakában 1857-1863-ig megépült Tiszabездédtől-Tiszabercelig az 53,3 km hosszú Belfő-csatorna, majd 1865-re a főcsatorna 22 számozott mellékcatornája 160,5 km hosszúságban. A Belfő-csatorna által szállított belvizet zsilippel emelik Tiszabercelnél a Tiszába. Ezzel a nagyszabású felszíni vízszabályozó munkával a Rétköz területét mentesítették a Tisza árja ellen, de nem mentesült a belvízelöntésektől annak ellenére, hogy megépült a Belfő- és mellékcatornái. Ez az állapot azért alakulhatott ki, mert a Nyírség vízválasztó vonalától (Újfehértó, Hodász, Nyírbétek, Vásárosnamény) északra fekvő területről, a tavaszi hóolvadásból származó „nyírvizek” szabadfúttással juthattak a Rétközre. Tehát annak ellenére, hogy a Tiszát Zsurk és Gávavencsellő között gátak közé szorították, a terület továbbra is víz alá került. Sőt sok esetben, főképpen belvizes esztendőkből több volt a belvízkár, mint az ármentesítés előtt. Ugyanis a nyílt ártér bezárult, s a Belfő-csatorna a Tiszaberceli zsilipen nem tudta levezetni a Rétköz területére jutott nagy mennyiségű vizet. Ez az elszomorító helyzet kényszerítette a „Nyírvíz Szabályozó Társulatot” arra, hogy egy olyan gyűjtő főcsatornát építsenek, amely képes a nyírvizeket felfogni

és a Tiszába levezetni. A gyűjtő-főcsatorna (övecsatorna) építését 1879-ben kezdték el és 1882-ben fejezték be. A nyírvízgyűjtő csatornát 1884-től a társulat elnökéről, Lónyay Menyhérről „Lónyay-csatornának” nevezik. A csatorna 44,7km hosszú, Berkesz határában kezdődik és Gávavencsellő mellett szabad folyással ömlik a Tiszába.

3. ábra. A Rétköz belvíz-csatornahálózata

*Forrás: Felső-Tisza-Vidék Vízügyi Igazgatóság alapján
Szerkesztette a szerző rajzolta Mikó T.*

A Lónyay-főcsatorna és mellékcatornáinak megépítése után a Rétköz belvízborításos területeinek jó része eltűnt, a csekély esésű részek mélyedéseiben a tavaszi hóolvadásból származó víz nem mindenütt tudott lefolyni, s így a belvíz évenként jelentős területet borított el. Ezért szükségessé vált a belső terület csatornahálózatának további bővítése. A munkálatokat az 1941-42-43-as években a rendkívüli belvizek idején 103,3 km mellékcatorna létesült. Ezekben az években

történt Ibrány területén több kisebb csatorna megásása, valamint az Espán-tó vízének elvezetése, csatornázása is. A II. világháború után főképpen a meglévő csatornák felújítására fordítottak gondot. Új csatornaként 1967-ben Kétérköz- Halásztanya között 5 km szakasz épült, amely a Belfő-csatornát mentesíti magas vízállás esetén, száraz időszakokban pedig a Tiszából a Belfőbe juttat vizet.

Az 1980-as években alakították ki Szabolcsveresmart határában a 420, ha nagyságú Rétközi-tó medencéjét. Műszaki átadása 1989-1990-be történt. A tó alapfeladata a belvizek szabályozott, rendezett formában való tárolása. Emellett öntözővizet biztosít a mezőgazdaság számára, a haltenyésztéshez, horgászáshoz, azonkívül üdüléshez, táborozáshoz, vízi sportoláshoz kínál kedvező feltételeket.

A vízmunkálatok eredményei

Az ármentesítés és belvizrendezés nemcsak a mezőgazdasági hasznosítás lehetőségeit teremtette meg az ősi árterületen, hanem hozzáférhetővé tette ezt a korábban az év legnagyobb részében a világtól elzárt országrészt. Kiépülhetett az út- és vasúthálózat. Megindulhatott az óriási elmaradás felszámolása az oktatás, a kultúra és az egészségügy terén. Az iskolák gyarapodásával jelentős mértékben csökkent az írástudatlanok száma. A kiterjedt mocsarak, lápok és a magas talajvíz a vízszabályozási munkálatok előtt a Tisza-völgyét a malária, a tifusz, a vérhas és a tüdőbaj járványos gócaivá tették. A járványok megszüntetésével nagymértékben csökkent a gyermekhalandóság, ugrásszerűen szaporodott a lakosság. A járványok leküzdése mellett a népesség gyarapodását támogatta a magas élve születések száma. A Rétköz falvaiban a XIX. század második felétől az I. világháborúig nem volt ritka családonként a 8-10 gyerek.

Az emberi tevékenység természetformáló hatására az elmúlt 170 év során lényegesen megváltozott a Tisza-völgy vízrajzi rendszere. A vízrajzával együtt változott meg a növényzet az állatvilág, a nád, a sás a hínár stb. helyébe kultúrnövények kerültek, szántók, legelők, kaszálók, alakultak ki.

Megváltozott a települési rend és a település képe is. A falvak és a tanyák nemcsak a kiemelkedő, ármentes területeket foglalták el, hanem behúzódnak az egykori vízjárta területekre is és kitöltik a település hajdan lakatlan részeit. A falvak képében is jelentős a változás. Háttérbe szorul a nádtető uralma, elterjed a cserépfedél alkalmazása. Az épületek falazásánál a korábban meghonosodott vesszőfonatú sárfal, ún. „paticsfal” kiszorul, helyét átvette a rakott sárfal, a vályog és a téglafal.

1998-2001 között négy rendkívüli méretű árvíz vonult le a Tiszán. A hatalmas károk ráirányították a figyelmet arra, hogy szükség lenne a Tisza-völgy árvízbiztonságának növelésére. Vagyis újabb igényként merült fel a Tisza árvizeinek a gyors és biztonságos levezetése. Az árvízveszély mérséklésére született a „Vásárhelyi-terv, amely árapasztó tározók kialakításával és a hullámtér vízelvezető képességének javításával tervezi az árvédelmi biztonságot megteremtteni. A védelmi

munka 2010-ben a szatmári térségben és a Bodroglőközben elkezdődött. Végelláthatatlan feladat ez, lehetőséget ad a folyamatos megújulásra, a tudatos természetvédelemre.

A Tisza- szabályozás hatalmas természetátalakító munka volt. Összegzésként Iványi Bertalan kiváló vízépítő mérnök értékelését fogadhatjuk el, mely szerint a „Tisza szabályozása, illetve az Alföld ármentesítése, mint korszakot alkotó nagy műszaki és gazdasági mű, csak a választott módon, korban és időben beleszöve és hosszú idő alatt, sok viszontagság, küzdelem, csalódás, sok közbenső építési és sorrendi hibával volt csupán végrehajtható. De teljes kifejlődésével, pótolható hiányosságok pótlásával és a hibák kijavításával végeredményben jónak és utólagosan is az egyedül választható módon végrehajtott nagy alkotásnak bizonyult”.³¹

³¹ Vásárhelyi Pál: A Tisza általános szabályozása. Hidrológiai Közlöny. 1995. 6. pp 323-336.

A RÉTKÖZI TISZA-SZAKASZ HULLÁMTERÉNEK TERÜLETHASZNOSÍTÁSA

A XIX–XX. SZÁZAD FORDULÓJÁTÓL NAPJAINKIG

Bevezetés

A XIX. században végrehajtott folyószabályozási és ármentesítési munkák következtében az ősi árterület két részre: a folyót kísérő, töltésekkel körülzárt hullámtérre – mely továbbra is közvetlen és állandó vízhatás alatt maradt –, valamint a töltésen kívüli és egy egészen más hidrológiai adottságú mentett ártéri területre különült el. A táj jellege adottságai lényegesen megváltoztak, az egykori szeszélyesen kanyargó folyó már nem változtatja medrét, nem vágja le a túlfellett kanyarulatait, holtágakat képezve. Árvizei közvetlenül nem veszélyeztetik a művelés alá vont területeket, az itt élő lakosság életét, értékeit. *A hullámterek a mentesített ártérhez képest sajátos topográfiai, hidrológiai, klimatikus, talajtani adottságuk miatt különös figyelmet érdemlő életterek.* Ugyanakkor nemcsak sajátos életterek, hanem az erdészet és a mezőgazdasági kultúrák számára is kedvező termőképességű termőhelyek, ezét nem elhanyagolható sem az erdő- és a mezőgazdaság szempontjából. Viszonylagos érintetlensége, a víz jelenléte a vízparti életközösségek kialakulásának, megmaradásának és fejlődésének lehetőségét teremti meg, ezért a hullámterek természetvédelmi, ökológiai szempontból is igen értékesek. Ezen felül a folyó közelsége és a hullámtéri természet, klíma, a vízparti üdülés, fürdőzés, vízi sport és a zöldturizmus számára is kedvező feltételeket biztosít. Mindebből kitűnik, hogy a hullámtér egyrészt a hagyományos ártéri gazdálkodási formák megőrzői, másrészt új igények kielégítését szolgálják.

A hullámtér elsődleges funkciója az árvíz vízhozamok levezetése. Ezért mindenféle területhasználat csak ezen elsődleges funkció sérelme nélkül engedélyezhető. A hullámtér hasznosítási lehetőségeit, formáit napjainkban a 46/1999.sz. Korm. rendelet szabályozza, amelynek alkalmazása során az alábbi törvényeket kell harmonizálni:

- 1994. évi IV. törv. A termőföldről,
- 1995. évi LIII. törv. A környezet védelmének általános szabályairól,
- 1995. évi LVII. törv. A vízgazdálkodásról,
- 1996. évi LIII. törv. A természet védelméről,
- 1996. évi LIV. törv. Az erdőről és az erdő védelméről,
- 1996. évi LV. törv. A vad védelméről és a vadgazdálkodásról, valamint a vadásatról,
- 1996. évi XXII. törv. A területfejlesztésről és a területrendezésről.

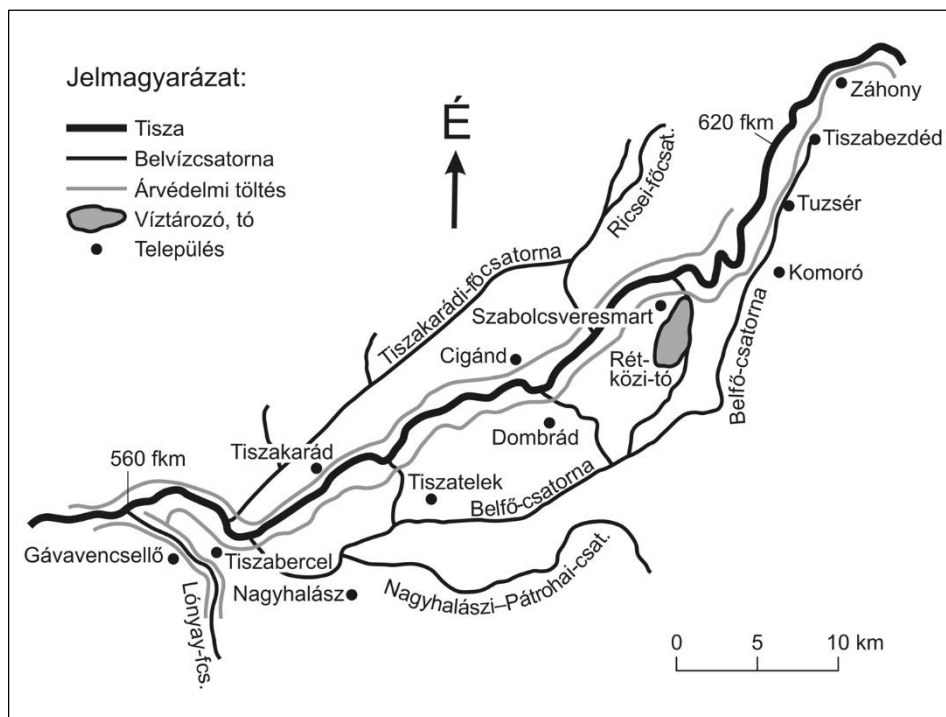
Első közlés: Történeti Földrajzi Közlemények, 6. évfolyam, 2018. 2. sz. Nyíregyháza, 2018. pp. 107-124.

A hullámtér hasznosítására vonatkozó rendeletek, szabályok követése az elmúlt évszázadokban (XIX, XX.) nem mindenkor érvényesülhetett. A XIX. század végétől az 1940-es évek derekáig állami erdőgazdaságok, vízügyi szervezetek, valamint a hullámtér birtokosai a jogszabályok szellemében igyekeztek eljárni. Ebben az időben a hullámtér mezőgazdasági területe nagy- és a középbirtokosok tulajdonában, valamint a vízügy igazgatóságok kezelésében volt. A vizsgált térségben folyószabályozási munkák befejezését követően a tulajdonviszonyok a következőképpen alakultak: a folyómeder állami tulajdonná vált, az a földterület, amelyen a töltés épült, valamint a mellette húzódó anyagárok-sáv – innét termelték ki a töltés építéséhez szükséges föld mennyiségét, létrehozva a kubikgödör rendszert – kisajátítás útján a Felső-Szabolcsi Tiszai Árvízmentesítő és Belvízlevezető Társulat tulajdona lett (*Botár és Károly*, 1975). A rétközi Tisza mentén a legnagyobb földbirtokkal Gróf Lónyay Pálma, majd férje, herceg Odescalchy Zoárd, illetve örököse, Sédeni Ambrózy Györgyné rendelkezett. A gátépítés után kialakult hullámtérben az erdő és a mezőgazdasági terület több mint 40–45%-a nagybirtokosok, mintegy 20–25%-a középbirtokosok, illetve 30–35%-a állami és községi tulajdonban volt.

Az 1945. évi földreform eredményeként a hullámtér területének nagyobb hányada a kisbirtokosok, kisebb része a magyar állam használatába került. A tulajdonviszonyok megváltozásának következtében a korábban kialakult, megszilárdult hasznosítási struktúra többségében elönytelenül átalakult, csökken az erdő, ugyanakkor gyarapszik a gyepek és a szántó területe. Az 1960-as években a nagyüzemi mezőgazdaság kialakulása nyomán a hullámtér területe állami és szövetkezeti tulajdonba került. Ettől kezdve törekedtek az árvédelmi érdekeknek megfelelően hullámtéri gazdálkodást folytatni, hasznosítani. A rendszerváltás után a hullámtér birtokviszonyai újból megváltoztak, a privatizáció következtében jelentősen megnövekedett a birtokosok száma, elaprózódtak a birtoknagyságok. Manapság a hullámtér használói: vízügyi igazgatóságok, erdőgazdaságok, gazdasági szervezetek (Bt., Kft., Rt.), önkormányzatok, magánszemélyek. Ez a birtokszerkezet kevésbé támogatja a komplex vízgazdálkodás követelményeit, feladatait, főképpen az egyéni gazdasági érdekek dominálnak.

A rétközi hullámtér főbb jellemzői

A Tisza 560–620 folyam kilométer közötti – meglehetősen kanyargós – 60 km folyószakasz tartozik a rétközi kistáj területéhez (*1. ábra*). A Tisza magyarországi hullámtere 460 km² kiterjedésű terület, ennek a rétközi szakasz mindössze 5,1%-át (23,5 km²) adja, de magán viseli mindazokat a tulajdonságokat, amelyek általában jellemzőek a hullámtér természeti adottságaira, a mezőgazdasági földterület megoszlására, a gazdálkodás szerkezetére, hasznosítására.

1. ábra. A rétközi Tisza-szakasz helyszínrajza

Forrás: a Felső-Tisza-vidéki Környezetvédelmi és Vízügyi Igazgatóság 630234. sz. térképe alapján szerkesztette a szerző, rajzolta Bancsi Péter

A folyószabályozási és ármentesítési nagyszabású munkák során a Tisza rétközi szakaszán 1846–1859 között a mainál sokkal túlfejlettebb kanyarjainak (2. ábra) megszüntetésére 16 mederátvágást végeztek, melynek eredményeként a folyó hossza Tiszabездéd és Vencsellő között 117 km-ről 67 km-re csökkent, a rövidülés 57,3% volt (1. táblázat). A mederszabályozással párhuzamosan épültek meg a védődógátak. A vizsgált Tisza-szakasz jobb oldalán 61 km, a bal oldalán 65 km hosszú árvédelmi töltés épült. A Tisza hullámtere a legtöbb helyen keskeny szalagként követi a folyó futását, egyes területeken azonban kiszélesedő öblözetek holtágakat, kubikgödröket, vízelvezető árkokat, mocsarakat magába záró lapályok formájában táruel élnek (3. ábra). A vizsgált hullámtér legkeskenyebb részét (100–250 m) az Ibrány, a Gávavencsellő, Döge, a legszélesebbeket (1400–1800 m) a Tuzsér, Tiszatelek, Gávavencsellő szakaszon találjuk.

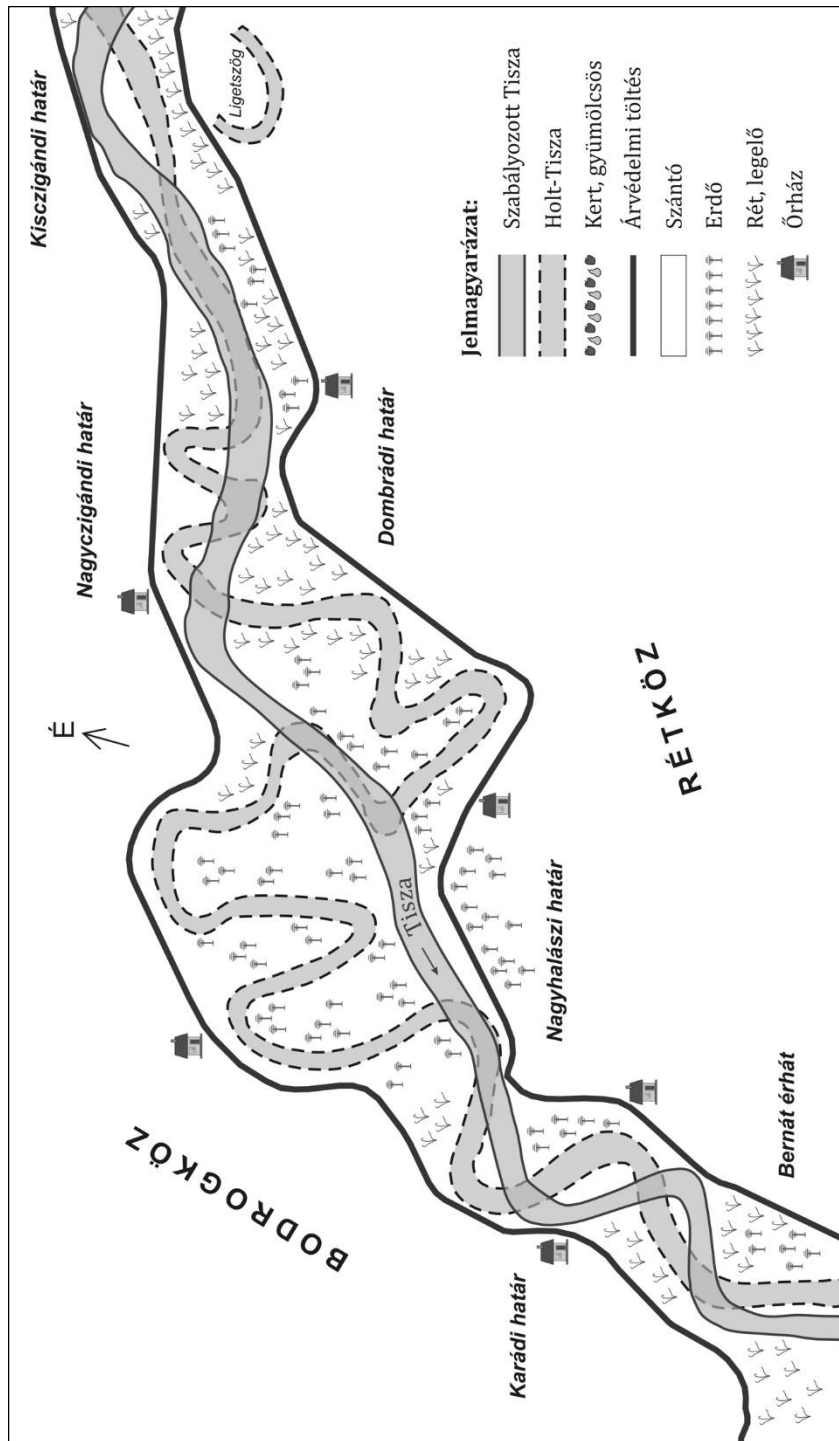
2. ábra. A Tisza a szabályozása előtt, a XVIII. században,
Tiszakanyár és Komoró között

Forrás: I. katonai felmérés, 1782–1785

1. táblázat. A szabályozás főbb eredményeinek adatai a Tisza rétközi szakaszáról

Megnevezés	A folyó hossza, km		Az átvágások száma	A levágott holtmedrek hossza, km	A folyó esése a szabályozás		Növekedés, %
	Szabályozás előtt	Szabályozás után			Előtt, cm/km	Után, cm/km	
Tiszabezéd–Gávavencsellő	117	67	16	50	5,2	10,5	100

Forrás: Felső-Tisza-vidéki Környezetvédelmi és Vízügyi Igazgatóság adataira

3. ábra. A Tisza mederváltozásai Nagyhalsz és Dombrád között (1882)

Forrás: A Tisza hajdan és most II. rész. A Tisza folyó helyszínrajza I. köt. M. Kir. Földművelésügyi Minisztérium megbízásából szerk. Péch József. Budapest, 1902. alapján szerkesztette a szerző, rajzolta Bancsi Péter

A hullámtér talajtani és klimatikus adottságai

A hullámtér arculatát egyrészt a Tisza évenkénti elöntése és átöblítése, másrészt az antropogén tényezők formálták, formálják. *A hullámtér növényzetének legnagyobb része kialakulatlan öntéstalajon ered és fejlődik.* Ez a talajtípus általában mészben szegény és kötöttségük rétegenként változó, attól függően, hogy milyen hordalékot halmozott egymásra a folyóvíz. A talajszerkezetet a mederpartokon és a hozzá közelebb eső részeken lazább vályogos vagy homokos. A folyó medrétől távolodva a térszint mind magasabbá válik, a talajszerkezet pedig egyre kötöttebbé, agyagosabbá, mert az elcsendesülő árhullám itt már finom iszapolkótó részeket rak le. Összességében a hullámtéri területnek csak mintegy fele tekinthető mezőgazdasági szempontból igazán értékesnek, e terület fele-fele arányban van a Tisza medréhez közeli, illetve távolabbi részeken.

A Rétköz területe az ország mérsékeltlen meleg, mérsékeltlen száraz, hideg telű éghajlati körzetéhez tartozik. A hullámtérben az erdős-sztyepp klíma jellemző, a nyári szárazság és a nyárutói aszály hatásait a kedvező vízellátottsági viszonyok ellensúlyozzák (Bartha D. 1993).

A hullámterek természetvédelmi jelentősége a XIX. századi folyószabályozásokat követően napjainkban azért fokozódik egyre inkább, mivel az ármentesítéssel a korábbi nyílt árterek vizes élőhelyei leszűkültek és a hullámtereken maradt fenn, alakult ki az akkori időszakhoz hasonló élővilág. A természetvédelem célkitűzése és értelme működő, összefüggő rendszerek megőrzése, biodiverzitás fenntartása, mozaikos élőhelyek egymáshoz kapcsolása (www.alfoldinfo.hu/tisza/tisza7).

A hullámtér feltöltődése. A folyószabályozást követően a mederből kilépő víz hordaléka azóta nem a korábbi ártéren elosztva rakódik le, hanem a gátak közötti sokkal kisebb kiterjedésű hullámtéren. Ennek hatásáról tanúskodik a hullámteret borító vastag öntésföld réteg, amelynek vastagsága az idők folyamán helyenként az egy métert is meghaladja. A hullámtéri feltöltődés a XX. század végén (1998–1999) és az ezredfordulón (2000–2001) a magas árvizek feltűnően nagy lendületet vettek. Ennek legfőbb oka lehet az utóbbi évtizedekben az intenzív erdőirtás az Északkeleti-Kárpátokban, melynek következtében a Tisza forrásvidékéről nagy mennyiségű hordalék kerül a folyóba, áradások során a hullámtérre, melynek vastagsága 20–60 cm között változik.

A hullámtér földterületének művelési ágak szerinti megoszlása és hasznosítása

A hullámtér mai képe mintegy másfél évszázad alatt a természet alakító és az emberi beavatkozások eredményeként jött létre. A XVIII. században (1763–1787) készült, első katonai térkép szerint a jelenlegi hullámtér jelentős részét összefüggő erdőség takarta, csak néhol ékelődött a folyó és a mocsár közé cserjés, fás-legelő és szántó (2. ábra). Az ár- és a folyószabályozást követően a XIX. század végén, a harmadik katonai térkép ábrázolása szerint (1869–1887) a hullámtér arculata alig

változott. Az erdő területe továbbra is a legjelentősebb, csupán a levágott nagy kanyarulatok – Tölő-szeg, (Tuzsér), Hatnyár-szeg (Tiszakanyár), Barka-szeg (Dombrád), Apát-szeg (Tiszatelek), Hatvanor (Ibrány), Oláh-zug (Tiszabercel), Szállás-szeg (Gávavencsellő) – által bezárt vizenyős részein kaszálók és legelők foglaltak el jelentős területeket. A XIX. század végén a térség hullámterében az erdő aránya a szántó terület növelése következtében 50%-ról 41,6%-ra csökken, ugyanakkor a szántó 13,3%-ra, a rét- és a legelőterület 7–8%-ról közel 30% pontra emelkedett.

2. táblázat. A rétközi Tisza-szakasz hullámterének területhasználata 1902–2018 között (%)

Megnevezés	Művelési ágak						
	Szántó	Kert, gyümölcsös	Rét, legelő	Erdő	Nádas	Művelés alól kivett	Összesen
1902	13,3	0	29,9	41,6	0,4	14,8	100
1935	16,2	3,8	28,4	33,8	0,5	17,3	100
1965	19,4	4,1	27,0	32,0	0,7	17,8	100
2018	24,1	1,0	6,4	38,7	0,2	29,6	100

Forrás: *A Tisza hajdan és most hét részben. Darányi Ignác M. kir. Földművelésügyi Miniszter megbízásából. Szerk. Péch Kózséf. Budapest 1902. Magyarország földbirtokosai és földbérlei (gazda címtár). A M. Kir. KSH. Budapest, 1937. pp. 271–295.*

Felső-Tisza-vidéki Környezetvédelmi és Vízügyi Igazgatóság. Nyiregyházi és Kisvárdai Járási Földhivatal telekkönyvi adatai, 2018.

A XX. század első évtizedében a hullámtér művelési ágak szerinti megoszlása csak annyiban változott, hogy a kubikgördrök, vizenyős részek a művelés alól kivett területek arányát növelte. A két világháború között a szántó területi aránya csökken, ugyanakkor a gyümölcsösök területe szinte ugrásszerűen emelkedik. Legszembetűnőbb változás az 1920-as években történt, amikor a szélesebb hullámtérben a védőgát szomszédságában elterülő szántókon, a holt medrek magasabban fekvő kanyarulataiban lévő legelők, és irtások helyén gyümölcsfákat telepítenek döntően a nagybirtokosok. A Felső-Tisza-Vidék legnagyobb, korszerű árugyümölcsösei Tuzsér és Tiszabercel közötti hullámtérben alakult ki. Több száz hektár gyümölcsösben főképpen őszi és téli almafajtákat telepítettek. A hullámtér talaja, mikroklímája, kiváló minőségű almatermesztés feltételeit biztosították. Az itt termelt alma több, mint 80%-a export áruként hagyta el a termőhelyét. Az 1930-as években a gyümölcsösök a hullámtér mezőgazdasági földterületének 3,8%-át, de volt ahol (Tuzsér, Dombrád, Ibrány) 5–6%-át foglalták el. Ez az arány az 1980-as évek második feléig szinte változatlan maradt. *Legszembetűnőbb változás a mezőgazdasági terület hasznosításában a nyolcvanas évek második felében következett be, mivel jelentősen növekedett a szántó és az erdő, ugyanakkor csökken a rét-legelő, a gyümölcs és a művelés alól kivett területek*

aránya. A szántóterületek látványos gyarapodására a gyümölcsösök fokozott felszámolása, valamint a rét- és a legelők jelentős részének a feltörése adott lehetőséget. Mindez összefügg az alma értékesítési nehézségeivel, valamint a szarvasmarha-állomány drasztikus csökkentésével. A rétközi Tisza hullámtérben jelentős részarányt képvisel a szántóföldi mezőgazdálkodás. Az intenzíven kezelt egyéves szántóföldi kultúrák az egyik legnagyobb veszélyt jelentik a folyóra és a hullámtérre, mivel a monokultúrára kijuttatott vegyszerek közvetlen környezetük élővilágát mérgezik. A jövőben a szántó terület gyarapodásával nem számolhatunk, sőt a csökkenése várható az erdők javára, főképpen az őshonos fafajták és az energia növények telepítése miatt.

Az évszázadok óta használt, a táj arculatához tartozó rétek, legelők mára sorvadásban vannak. *A hullámtér földterületéből a rét és a legelő a legnagyobb részét a XIX. század utolsó évtizedében foglalta el.* Ezt követő évtizedekben folyamatosan, előbb lassú, majd a XX. század végén zuhanásszerű csökkenés következett a szántóföld és az erdők területgyarapodását segítve. A XIX. század végén a rét és a legelő területe a hullámtér közel 30%-ra (29,9%) terjed ki. A gyepterületek elsősorban a morotvák által közrefogott magasabb területeit (például: Oláh-zugi, Hatvanorri-, Apát-szögi-, Barka-szegi-, Hatnyár-szegi-, Tőlő-szegi-morotva), valamint az erdők nagyobb tisztásait foglalják el. A két világháború közötti években a rét és a legelő területe alig változott, a korabeli statisztikai adatok mindössze 1,5%-os apadást regisztráltak. Az 1950–1960 közötti években kismértékben ugyan, de az 1930-as évekhez viszonyítva 1,4%-os volt a gyepterületek zsugorodása. Az 1970-es évektől kezdve viszont erőteljes apadás következik. 1975–1996-ra 27,0%-ról 16,4%-ra csökken a rét- és a legelő területe. Az ezredforduló után tovább apad. E folyamat következménye, hogy a gyepterületek napjainkban a hullámtér földterületének mindössze 6,4%-át foglalja el.

A legelőterületek drasztikus csökkenése nem az elmúlt egy-két évtizedben következett be. A jelenség elkezdődött a nagyüzemi mezőgazdaság kialakulásakor, az 1960-as évek elején. A nagyüzemi intenzív állattartás elterjedése és az egyéni, illetve háztáji állatállomány rendkívüli csökkenése következtében állat nélkül maradtak a hullámtéri legelők. Ennek eredményeként a legelők túlnyomó részét szántóföldi művelés alá vonták, kisebb területen erdőt telepítettek. A mélyebb részek legelői elmocsarasodtak, a természet birtokába vette.

Az első katonai felmérés szerint a jelenlegi hullámtér nagyobb részét összefüggő erdő foglalta el. Az erdő aránya a XIX. században nem sokat változott. Az 1902-ben készült felvétel szerint a hullámtér területének több mint 40%-át erdő foglalja el (2. táblázat).

1. kép. Több mint 150 éves tölgyfa (Tiszatelek)

A XX. században a vizsgált hullámtéri erdő területe (főleg a véderdő) a legnagyobb mértékben a II. világháború alatt és azt követő években (1944–1945) a felelőtlen erdőgazdálkodás (tervszerűtlen, gátlástalan fakitermelés) következtében jelentősen csökkent. Az 1960-as évek második felétől viszont az erdőállomány gyors gyarapodása kezdődött el, mellyel együtt járt a hullámtéri rét- és legelőterületek csökkenése.

A hetvenes évektől a szántóföldi művelés visszaszorult a hullámtér magasabb, védett területeire. A mélyebben fekvő területek jelentős részén felhagytak a szántóműveléssel, helyette vagy erdőt telepítettek vagy parlagon hagyták. A parlagon hagyott területeken néhány év alatt több méter magas áthatolhatatlan sűrűségű, tájidegen fás állomány alakult ki. Az ezredforduló utáni években a szántóterületek növekedése figyelhető meg, döntően a gyepterületek rovására.

A rétközi Tisza-szakasz hullámterének jelenlegi erdőállományát a medertől a töltés vonaláig vizsgálva, a következő erdő-társulások alakultak ki: A hullámtér vegetációja közvetlenül függ a folyótól, annak vízmennyiségétől és -minőségétől. Az elöntés gyakorisága és időtartama által megszabva a Tisza mellett a különböző magasságú ártéri szinteknek eltérő növényzete van. A sekély vízállású folyómederben az iszapon jórészt közönséges gyomokból álló meder gyomtársulások uralkodnak. A meder „felső peremén” már jellegzetes fás szárú társulások, bokorfüzesek kísérik a folyót. A bokorfüzeset kissé magasabban már valódi erdő, a Tisza hullámtérére nagyon jellemző puhafás (fűz-nyár) ligeterdő váltja fel. Az uralkodó fafajok a fűzek és a nyárfák, így például a fehér fűz, a törékeny fűz, fekete nyár. *A fák alatt a cserjeszint általában nem túl sűrű,* legjellemzőbb a veresgyűrű som, és a talajon kúszó hamvas szeder. Nagyon jellemző a ligeterdőre az egyes szinteket összekapcsoló, az egyéb növényekre rátelepedő, kúszónövényekből álló „fátyoltársulás”. Ilyen liánnövény a komló, az ebszőlő csucor, és a vadszőlő, valamint a süntök. Jellegzetes aljnövényzet a nagy csalán, a keserűfű. Itt található a ritkább fajok közül a védett nyári tőzike. A folyó menti erdőöv belső szegélytársulása a bokorfüzes, amely többnyire mandula levelű fűz és a kosárfonó fűz. A bokorfüzeset az inváziós kúszónövényfajok közül a süntök, és a parti szőlő futja be. *Gyepszint-*

jében a honos fajok közül nagy számban található hamvas szeder, nagy csalán, fekete nadálytő, édesgyökér. A magasabb hullámtéri szinteken a keményfás ártéri erdő a szil- kőris- tölgy ligeterdő társulás fejlődött ki. A kocsányos tölgyön, mezei juharon, mezei szilen, magyar kőrisen, hazai nyárfákon, európai vadkörte kivül a gyertyán is előfordul még. A cserjeszintje, gyepszintje rendkívül dús. A mély fekvésű területek (feltöltött holtágak, kubikgödrök) általában füzesek és hazai nyárfák termőhelyei. Az árvédelmi töltések mentén a megnövekedett árvízszintekkor jelentkező hullámverés elleni védelmet szolgáló véderdőket (nyárfát) telepítettek.

Figyelemfelkeltő volt a korábbi évtizedekben az árvédelmi töltéseken vesszőkévékből szabályos rendben összerakott kazlak. A vesszőkévéket árvízkor a veszélyeztetett szakaszokon helyezték el, az árvíz kiömlésének visszatartására, megakadályozására. (Manapság a vesszőkévé helyett főképpen homokzsákokat használnak).

A korábbi évszázadokban a hullámtereken ligeterdők, füzesek, nádasok, gyékényesek stb., a házi- és a kézműipar számára nyersanyagot biztosítottak. A hajlékony fűzfavesszőből sövénykerítést, kukoricatárolót, kosarakat, szekérszékelyeket stb., a fatörzséből különböző használati tárgyakat (mosó- és szózóteknő, fatányér, fatál, fakanál stb.) készítettek. Erősebb vesszőből fonták a házak falát, amit törekes, szalmás sárral betapasztottak, ez volt a paticsos ház. A lakosság az épület- és a tűzifa mellett az erdő egyéb termését (makk, vadalma, vadkörte, csipkebogyó, gomba stb.) felhasználta, értékesítette. A XIX. században az erdőinek faállományát zömmel tölgy alkotta. A kitermelt tölgyfát lakóépületek, közintézmények, vízimalmok építéséhez, boroshordók készítéséhez használták. A nád, sás, gyékény sem általánosan alkalmazott alapanyaga már az épületeknek, használati eszközöknek is csak elvétve alkalmazzák.

Az erdő fafajtainak összetétele az elmúlt hat évtized alatt jelentős változáson ment keresztül. Az őshonos erdők helyett/mellett nagymértékben elterjedtek a tájidegen, agresszív gyomfajok, ökológiai szempontból értéktelen gyalogakác, zöld juhar, az amerikai kőris (*Gallé L. – Makra O. 2003*).

A hullámtéri holtágak

Különleges képződményei a tiszai hullámtérnek a holtmedrek. Ezek a hajdani folyómedrek túlfejlett kanyarulatainak természetes lefűződéseiként vagy a szabályozás során az átvágásokkal létrejött állóvizek. *A rétközi szakaszon a holtágak a Tisza-szabályozás során végrehajtott 16 mederátvágás eredményeként, 1858 és 1864 között alakultak ki (Felső-Tisza-vidéki Vízügyi Igazgatóság, 2002).*

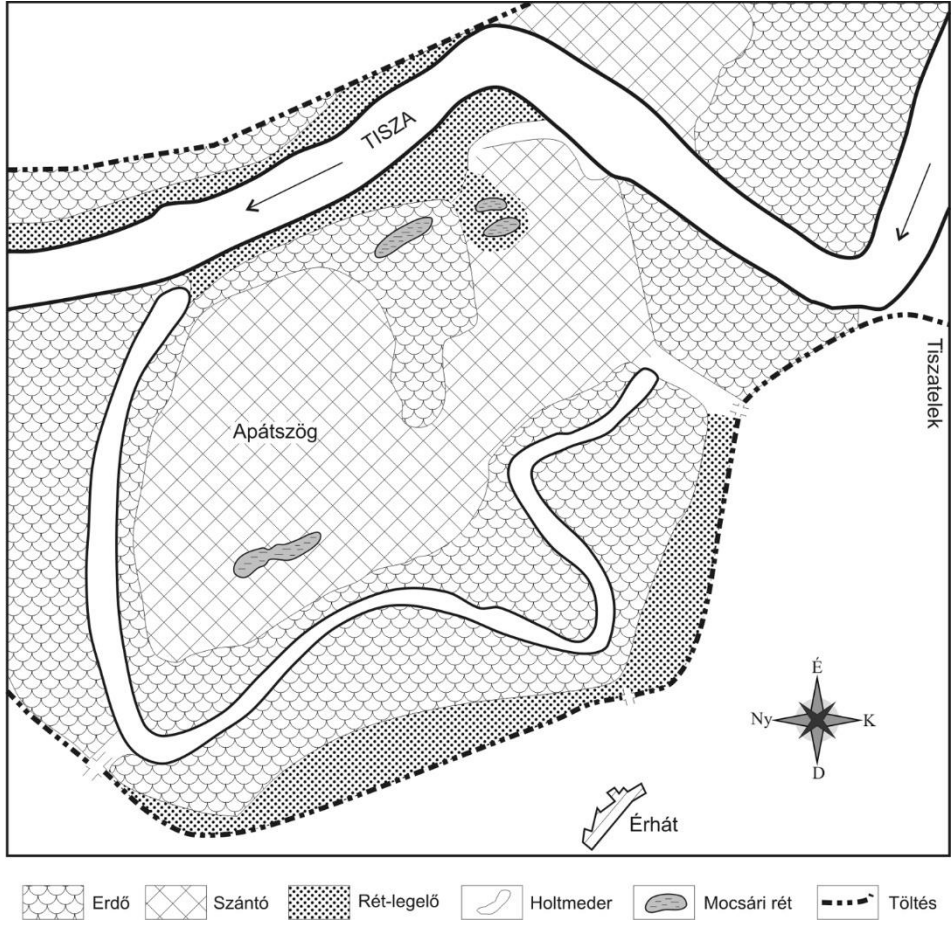
A holtágak igen változatos méretűek. Ezek szélessége általában 80–150 m, a vízmélysége rendszerint 2–3 m, de helyenként nagyobb is lehet. A legnagyobb holtág (Apátszög) hossza 3 km (*4. ábra*). A holtmedrek változatos stádiumban vannak, a tó, és a mocsár típuson keresztül a teljesen kiszáradt, sőt már erdővel borított holt mederig minden fajta vizes élőhely előfordul. A feltöltődés fokától, a vízellátástól függően vegetációjuk igen változó, az azonban közös bennük, hogy a civilizáció által tönkre nem tett holtmedrek vízi világ kiemelkedő természeti

értéket jelent. *Élőhelye a védett növényeknek, állatoknak.* A hullámtereken elhelyezkedő holtmedrek, illetve más változatos típusú és megjelenésű hullámtéri vizek láncolata zöldfolyosóként és magterületként fontos szerepet tölt be a fokozatosan veszélyeztetett vizes élőhelyek megőrzésében és a biodiverzitás minél teljesebb fennmaradásában (*Witner I. 2004, Gallé T. – Makra O. 2003*).

2. kép. Növényzettel benőtt holtmeder (Dombrád)

A folyószabályozást rendszerint árvédelmi töltések építésével kapcsolták össze. Ahol az árvédelmi töltés nyomvonalával a levágott vagy levágásra ítélt folyómedret elkerülték, a holtág teljes egészében a hullámtéren belül maradt, azaz a folyó és a töltés között helyezkedik el. Gyakran előfordult, különösen nagyobb átvágásoknál, hogy a töltést az átvágások közelében építették meg, s így a holtág teljes egészében az ármentesített területre, a mentett oldalra került (például: Dombrádnál az Orsó- szögi- morotva, Liget-szögi-morotva). A hullámtéri és a mentett oldali holtágak lényegesen különböznek egymástól a vízforgalom, a hordaléklerakódás és a vízviszonyok tekintetében. A hullámtéri holtágakat időnként elönti és átöblíti a folyó árhulláma, miközben hordalékának egy részét lerakja, s így felgyorsítja a holtág feltöltődését, előregedését. A mentett oldali holtágak nincsenek ilyen közvetlen kapcsolatban a folyóval, viszont jobban ki vannak téve a legkülönbözőbb környezetszennyező emberi tevékenységek hatásának.

4. ábra. Az apátságosi holtmeder helyszínrajza

Forrás: A Tisza. A vízútirázók térképe. Cartographia Kft. (1994)
alapján szerkesztette a szerző, rajzolta Mikó Tamás

A holtágak ökológiai hálózat részeként sajátos élőhelyekkel, növény- és állatvilágukkal az egykori ártéri táj őrzői. Ennek köszönhető, hogy a rétközi Tiszaszakasz Tiszatelek–Tiszabercel közötti része 1973 óta természetvédelmi terület, melyet 1990-ben a Gávavencsellői hullámtérrel bővítettek. A védett térség teljes egészében a Tisza hullámtérében helyezkedik el. A természetvédelmi oltalom alatt álló terület a Hortobágyi Nemzeti Park része.

A vizsgált szakaszon 371 edényes növényfaj került leírásra, közülük 15 áll természetvédelmi oltalom alatt. A védelem alatt álló növények közül kiemelkedő a Tisza-parti margitvirág és a nyári tűzike, ezenkívül említést érdemel a debreceni

torma, a mocsári lednek, a közönséges kígyónyelv, a kétlevelű sarkvirág, és a békakonty is. A hínárvegetáció legjelentősebb faja a sulyom és a tündérrózsa, de fellelhető itt a rucaöröm és a tündérfátyol is. *Madárvilága feltűnően gazdag*: többféle cinke, fekete rigó, énekes rigó, kis poszáta, zöldküllő, fekete gólya, vörös és kék vércse. A kubikerdők odvas fáiban költ a szalakóta, bubosbanka, szürke légykapó, csúszka, kék- és a széncinke, valamint a seregély is. A rétközi Tiszaszakaszon él Európa legsűrűbb jégmadár állománya. Minden folyamkilométerre 1–2 pár fészkelő jut. A hullámtéri értékek közül kiemelkedik a ritka berki fülemüle, melynek talán utolsó menedékhelye ez a hullámtér. Különlegesnek tekinthető a Gávavencsellői gémtelep szürke gémeivel és a fekete gólya. Itt van Európa egyik legnagyobb partifecske telepe is (Ibrányi Tisza-part). A rétközi hullámtér holtmedrei olyan ősi ártéri természeti értékeket őriznek, melynek alapján 44,4%-uk kiemelt természetvédelmi típusba (Szentély, Országosan védett terület) tartoznak. (A „Szentély” jellegű terület növény- és/vagy állatvilágának – életközösségének – ritkasága miatt kiemelkedő természetvédelmi értéket képviselő háborítatlan terület).

A holtágak kedvező természeti adottságaik révén többféle tájhasználatnak nyújtanak lehetőséget, így természetvédelmi, tájökölógiai jelentősége mellett *kiemelkedő a holtágak szerepe a vízgazdálkodásban, az üdülésben, horgászatban*. Vízgazdálkodási szempontból a holtágak, mint árvízi tározók, felszíni befogadók töltenek be fontos szerepet. Az üdülési-turisztikai használatok mellett megjelennek a különféle jellegű gazdasági hasznosítások (halászat, vízi szárnyas tenyésztés, nádkitermelés, energiafűz-termelés). A különböző hasznosítások, használatok azonban sok tájvédelmi problémát, tájhasználati konfliktust okoznak. A használatok és a szerves anyag terhelés következtében a holtágak fokozatosan feliszapolódása, elöregedése, elszennyeződése egyre inkább felgyorsult. Az eutrofizáció és a száradás miatt különlegesen veszélyeztetett vizek közé tartoznak (*Pálfai* 2001). A különböző problémák, tájhasználati konfliktusok, az okozott károk miatt a holtágak összehangolt tájvizsgálatra alapozott tájrehabilitáció a halaszthatatlan természetvédelmi feladatok közé tartozik. A holtágak rehabilitációja alatt az értjük, hogy megállítják a holtmedrek további elöregedésének folyamatát, egyes esetekben pedig egy korábbi állapot visszaállítására törekednek.

A Felső-Tiszán a fellelhető öt hektárnál nagyobb holtágak száma 29, összterületük 21 km², víztérfogatuk 11 millió m³ (Felső-Tisza-Vidéki Környezetvédelmi és Vízügyi Igazgatóság). Térségünkben 5 hektárnál nagyobb holtmedrek hidrológiai adatait a 3. táblázatban foglaltuk össze.

3. táblázat. A rétközi Tisza hullámtéri holtmedrei

A holtágak neve, helye	Területe, km ²	Hossza, km	Szélessége, m	Mélység, m	Térfogat, m ³	Vízpótlása	Hasznosítása	Természetvédelmi helyzet
Remete-zug, Gávavencsellő	6	1,2	50	1	60 000	A Tisza árhulláma	Horgászat, halászat	„Szentély” típus
Kacsa-tó, Gávavencsellő	33,6	2,2	90	1,6	152000	-, -	Horgászat	Helyi természetvédelem
Marótzugi-Holt-Tisza, Gávavencsellő	10,0	1,8	60	1,6	160000	-, -	-, -	Országosan védett terület
Apát-szögi holtág, Ibrány, Tiszatelek	25,0	3,0	45	1,8	176000	-, -	-, -	„Szentély” típus
Pallószögi-Holt-Tisza, Dombrád	9	1,9	47	1,5	135000	-, -	-, -	„Szentély” típus
Várszegi-morotva, Szabolcsveresmart	6,6	1,1	55	1,5	90000	-, -	-, -	Helyi természetvédelmi terület
Nagyszögi-morotva, Szabolcsveresmart	15,0	1,0	53	1,5	84000	-, -	-, -	–
Bodonyszögi-Holt-Tisza, Komoró-Tuzsér	14,9	1,2	42	0,8	40000	-, -	-, -	–
Kerek-holtág, Tiszabездé	5	0,3	167	1,2	60000	-, -	-, -	–

Forrás: Felső-Tisza-Vidéki Környezetvédelmi és Vízügyi Igazgatóság.
Pálfi István 2001: Magyarország holtmedrei.

A kubikgödrök láncolata szintén jellemző hullámtéri képződmény. A kubikgödrök a Tisza mentén kisebb megszakításokkal végig megtalálhatók a töltések mellett a hullámtéri oldalon. Keletkezésük is a töltés építéséhez kötődik: az innen kitermelt föld szolgáltatta a töltések anyagát. Régebben ezt a munkát a kubikusok végezték kézi erővel, az így keletkezett gödrök a kubikok vagy kubikgödrök. A gödrök a védőtöltés lábának tízméteres biztonsági zónájától legfeljebb 80–100 méteres távolságig, gyakran több sávban húzódnak. Eredetileg téglalap alakúak, általában néhány száz négyzetméter alapterülettel, de több mint százéves feliszapolódás után mostanra átlagosan 1 méter, maximum 2 méter mélyek

(Gergely E. – Érdiné Sz. R. 2002). Mára a kubikerdők a tiszai hullámterek legértékesebb élőhelyévé váltak. Fontos élőhelyként vannak jelen a madarak számára, sok vonuló és fészkelő fajnak adnak táplálkozó-, búvó- és fészkelő helyet. A kubikgödrök sokféle mocsári és vizes növény- és állat élőhelyei. Leggyakoribbak a mételyfű, fűzcsérjék, veresgyűrű, feketebodza, mocsári teknős, vörös-hasú unka, vidra. Áradáskor a kubik gödröket elborítja a víz, a halak szívesen foglalják el a természetszerű élőhelyeket. Halbölcsőnek és haltemetőnek nevezik őket, mivel az árhullámok idején ideális ivóhelyként szolgálnak, a vízszint csökkenésekor azonban csapdaként működnek, mivel abban ivadékok milliói maradnak vissza. Nyár végére a kubikok jelentős része kiszárad, és ennek következtében az ivadékok is elpusztulnak. Az ivadékok megmentése érdekében meg kellene teremteni a kubikok és a Tisza meder szabályozható kapcsolatát. Így fenntartható, természetszerű módon segítenék elő az élővilág megújulását.

Jelenkori területhasználat a hullámtérben

A vizsgált tiszai hullámtér 70,4%-a termőterület, míg a maradék 29,6%-a művelés alól kivett terület. (Holt-Tisza, csatornák, vizenyős területek, árvédelmi töltés, kubikgödrök, beépített területek – üdülők, vendéglátó egységek, horgásztanyák stb.). A termőterület közel negyven százaléka (38,7%) erdő, amelynek mintegy 12%-a telepített nemes nyár. A fennmaradó erdőállomány őshonos puha- és keményfa ligeterdei, valamint kisebb arányban tájidegen fajokból áll. Az őshonos fafajták (tölgy, kőris, szil, nyár) mellett jelentős mértékben elterjedtek a tájidegen fafajták. Rendkívül gyorsan terjedő özönnövény a gyalogakác folyamatosan veszi birtokba a helyiektől a hullámtéri legelőket, szántókat, jelentősen növelve ezzel a földhasználati költségeket és az árvíz kockázatot is. Az erdőgazdaságok törekvése a gyalogakác felszámolása a hullámtérben és egy új tájhasználat elindítása. Ahol megfelelőek a termőhelyi adottságok, ott energia célú ültetvények jöttek, illetve jönnek létre hazai fűzfajtákból. Ezek a fűzek 2–3 éves ciklusban levágva és faaprítékká feldolgozva nyújtanak tüzelőanyagot a lakosság és az ipar számára is. Az erdő területe kiemelkedik, s meghaladja az 50%-ot Tuzsér, Tiszakanyár, Dombbrád, Tiszatelek hullámtérben. Legkisebb területet foglalja el Gávavencsellő–Paszab közötti szakaszon. Az erdő rendeltetészerű megoszlását tekintve megállapítható, hogy 983 ha erdőterületnek nagyobb része gazdasági hasznosítású, kisebbik része különleges rendeltetésű: árvíz- és természetvédelmi, jóléti szerepet tölt be. A hullámtéri erdőgazdálkodás alapvető feladatai, hogy a nagy termőerejű hullámtéri termőhelyekre jól hasznosítható fatömeg-produkcióra képes erdőállományok kerüljenek, továbbá a lehető leggyorsabban szükséges rehabilitálni az erdőt, s a tájidegen fajták helyére őshonos fajtákat telepíteni. Természetvédelem szempontjából is az jelentene megoldást, ha a gyenge minőségű szántó vagy legelő területét erdő foglalná el.

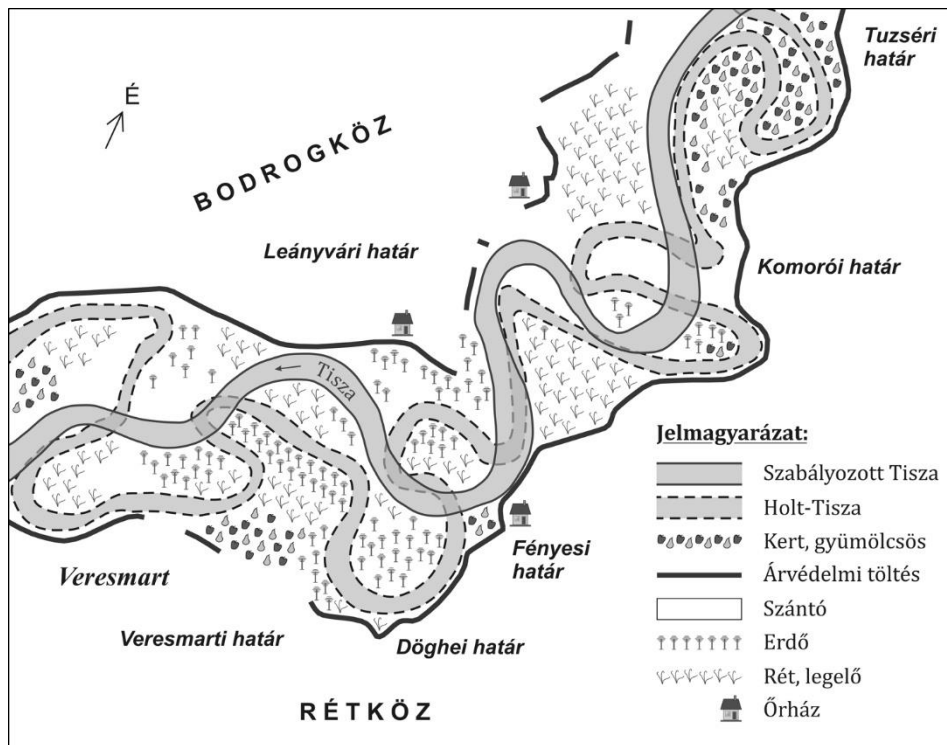
A hullámtér valamivel több, mint harminc százalékát (31,7%) mezőgazdasági területek foglalják el. A mezőgazdasági területből legnagyobb részt a szántók képviselik, 24,1%-ban, kisebb részben (6,4%) gyepterületet (rét- és legelő) találunk. A kert-gyümölcsös művelési ágak a hullámtéri mezőgazdasági területeken alárendelt szerepet játszanak, míg korábban, az 1920-as évektől az 1980-as évek végéig a hullámtér mezőgazdasági területének 3–4,5%-át foglalták el. Voltak olyan települések (Tuzsér, Ibrány) ahol ettől nagyobb arányban is természetek a gyümölcsöt, főleg almát (5. ábra). Sajnos napjainkra a hagyományos hullámtéri gazdálkodás egyik ága a gyümölcsstermesztés csaknem teljesen megszűnt, helyüket szántók és erdők foglalják el.

A hullámtéri szántóterületek művelése egyre kockázatosabb, mivel az árvíznek erősen kitett szántók művelésbiztonsága a gyakran emelkedő árvízszintekkel erősen csökken. Ezért a hullámtéri szántóföldi gazdálkodás esetén törekedni kell a rövid tenészszerű fajták kiválasztására, amelyek bizonytalan vízállású területen is kis kockázattal termesztethők (pl. kukorica, káposzta, zöldbab, paprika, paradicsom stb.). A hullámtér magasabb részein búzát, triticalét, árpát is termesztnek. Az átlagnál magasabb a szántó aránya Gávavencsellő, Tiszabercel, Ibrány, Tiszatelek, Tiszakanyár, Tuzsér hullámterében.

A gyepterülete folyamatosan mérséklődik döntően a szarvasmarha állomány drasztikus csökkenése következtében. A gyepek a legeltetés hiányában gázosodnak, megjelentek rajtuk agresszív, tájidegen fajok. Mivel a gyepek jó termőhelyi adottságú talajokon helyezkednek el, gyakori a feltörésük is, így ökológiai szerepüket nem tölthetik be. Jelentősebb, de kevésbé gondozott gyepterületet Gávavencsellő, Paszab, Tiszatelek, Szabolcsveresmart és Tiszabездéd hullámterében találunk.

Mivel a hazai halászatban az 1990-es évek közepétől egyre inkább a tógazdasági haltermelés vált meghatározóvá, a természetes vízi halászatnak, mint élelmiszer „termelő” tevékenységnek, mint foglalkozásnak a szerepe egyre csökken. Ennek köszönhetően egyre több hullámtéri holtágban alakítottak és alakítanak halastavakat.

A hullámtér sajátos adottságai révén kedvez a vadgazdálkodásnak. A hullámtéri erdők, azok közötti tisztások, rétek ideális élőhelyi feltételeket kínálnak különböző vadfajoknak – vaddisznó, őz, szarvas, nyúl, fácán, stb. – megtelepedésére. A vadgazdálkodásra az árvízmentes időszakok adottak, viszont a nagyobb áradások a nagyvadak között is komoly pusztítást okoznak. Ennek elkerülése érdekében – mivel nincsenek olyan jelentékeny természetes magaslatok, ahol nagyobb árhullámok elől menedéket találnának a vadak – számukra mesterséges vadmentő dombok kialakítása kiemelt fejlesztési feladatok között elengedhetetlen. E téren nem lehet más cél, mint a minőségi vadgazdálkodás. Európa szinten is példaértékű vadállományt kell létrehozni, fenntartani, amely egyrészt idevonzza a külföldi vadászokat, másrészt pedig a hazai bérvadászokat is.

5. ábra. A hullámtéri földhasználat megoszlása az 1930–1980-as években Szabolcs-Veresmart és Tuzsér között.

Forrás: A Tisza hajdan és most II. rész. A Tisza folyó helyszínrajza I. köt. M. Kir. Földművelésügyi Minisztérium megbízásából szerk. Péch József, Budapest, 1902. A Tisza. A vízútirázók térképe. Cartographia Kft. (1994) alapján szerkesztette a szerző, rajzolta Bancsi Péter

A hullámtér növényzete a méhészet számára is ideális feltételeket kínál. A hullámtér területén előforduló növényfajok kora tavasztól késő ősziig vegyszerezéstől mentes, természetes méhlegelőt biztosítanak. Ezért mind a helybeli, mind a vándorméhészek számára kedvelt virágméz gyűjtő terület.

A hullámterek elsősorban vízközelség, nagyarányú erdősültség, valamint a természetes környezeti jelleg miatt kiválóan alkalmas idegenforgalom, turisztika, tartós üdülés számára. A rétközi Tisza mentén már a XX. század elején kialakultak szabadon, önkényesen, mindenféle szabályozás nélkül vízparti strandok, kiránduló helyek (pl. Tuzsér, Tiszakanyár, Dombrád, Tiszatelek, Ibrány, Tiszabercel, Gávavencsellő). Az 1960-as évektől a vízparti standokhoz kapcsolódtak nyaralóépületek, ifjúsági táborhelyek, vendéglátó egységek, panziók, horgász- és vadásztanyák, amelyek már tervszerű rendezési tervek, különböző hatósági követelmények alapján létesültek, bővültek.

3. kép. Tisza-parti fürdőhely (Ibrány)

A fürdőzés, vízisportolás, üdülés mellett itt a legnagyobb lehetőség az ökoturizmusban rejlik. Az adott természeti környezet – építő-pusztító jellegű Tisza, a holtmedrek, kubikgödrök, a hullámtéri ligeterdők, az erdők fafajtái, a szántók hasznosítása, a védőgát, partvédelem stb. – nyújthat az érdeklődők számára életre szóló, élményekben bővelkedő ismereteket. A természeti jelensége megfigyeléséhez, tanulmányozásához, értékeléséhez a tanösvények kiépítése kínálja a leghatékonyabb ismeretgyarapító lehetőséget. Célszerű minden korosztály igényeit kiszolgáló programról gondoskodni. A fiataloknak speciális ifjúsági és diáktáborokat szervezni. Például: környezetvédelmi, helytörténeti, néprajzi stb. táborok a szabadidő hasznos eltöltését jelentené. Mindez természetesen csak szervezett, tervszerű keretek között lehet működő, előremutató tevékenység.

A hullámtéri területek adottságai révén sokféle hasznosításra kínálnak kedvező feltételeket. Egyrészt a hagyományos ártéri gazdálkodási formák megőrzői, másrészt az új igények kielégítését is szolgálják. A tájhasználati módok az extenzívtől az intenzív irányába változott. Ennek ellenére a jelenkori hullámtéri gazdálkodás nem mondható hatékony, céltudatos víz- és agrárgazdálkodási tevékenységnek. Nem oldja meg a holtmedrek hosszú távú életbe maradását, az árvíz okozta problémákat. A gazdaságok többsége a hullámtéri szántókon túlnyomóan takarmánygabona (kukorica) termesztésére rendezkedett be. E helyett a jövőben a szántók élelem- és takarmánytermelő funkció mellett/helyett piacképesebb ökotermékek, energianövények termesztése lenne kívánatos. Egy olyan termelési struktúra megteremtése, amelyik igazodik az itt jellemző természeti adottságokhoz, társadalmi-gazdasági hagyományokhoz és a jelenlegi piaci és a környezetvédelmi igényekhez.

4. kép. Korszerű vendéglátó egységek a hullámtérben (Dombrád)

Összegzés

A rétközi Tisza hullámtéri terület jelentős része a folyószabályozás előtti természeti képét tárja elénk, kiterjedt erdő fái között meghúzódó, fogyatkozó gyepterületeivel, gyarapodó szántóival, holtmedreivel, kubikgödreivel, sokszínű élővilágával. Az ősi természeti állapotok megőrzése mellett jól tükrözi azokat a változásokat, amelyeket az ember természetátalakító munkája nyomán létrehozott. A rétközi hullámtér jelenlegi tájhasználati szerkezetében az erdők uralkodnak, de jelentős területet fednek le a szántók, ahol főként rövid tenyészidejű növényeket termesztnek. A szarvasmarha-állomány drasztikus leépítése következtében a rét és a legelőként hasznosított terület rohamosan csökken a szántó és az erdő javára.

A jövőben a hullámtér hatékonyabb gazdasági hasznosítása célszerű, melynek alapján mind az árvédelmi, mind a természetvédelmi szempontból – kevés kivételtől eltekintve – az erdőművelés a legkedvezőbb területhasználat, bizonyos esetekben a keskeny hullámtereken a gyeper (rét, legelő) gazdálkodás. A szántó művelés háttérbe szorítása célszerű, fajgazdag erdőkké történő átalakítása érdekében. A rétközi hullámtér turisztikai adottságai kedvezőek. Vonzóak a természeti látnivalók, az üdülés, a fürdőzés, a vízi sport mellett a közeli települések kultúrtörténeti értékei is.

5. kép. Üdülőházak a hullámtérben (Dombrád)

Irodalom

- BARTHA D. (1993): A felső tiszai hullámtér hasznosításának tapasztalatai. Erdészeti lapok 3. szám. pp.78–79.
- BOTÁR I. – KÁROLYI ZS. (1971): A Tisza szabályozása. I. rész (1846-1889). Vízügyi történeti füzetek 3. VIZDOK, Budapest. p. 81.
- BELLON T. (2003): A Tisza néprajza. Ártéri gazdálkodás a Tiszai- Alföldön. Timp Kiadó, Budapest. p. 230.
- FEHÉR L. (szerk.) (1992): Mérlegen a Tisza szabályozása. Római Kiadó, Budapest. p.123.
- GERGELY E. – ÉRDINÉ SZEKERES R. (2002): Természetvédelem és területhasználat a hullámtérben. Nemzeti Ökológiai Hálózat 5. Környezetvédelmi Minisztérium Környezetvédelmi Hivatala, Budapest.
- KORMÁNY GY. (2009): A Tisza hullámtérének hasznosítása Tiszatelek-Tiszabercel közötti szakaszon a XX. században. In: Tiszteletkötet Dr. Frisnyák Sándor 75. születésnapjára. (szerk. Gál A. – Hanusz Á.) Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézet és a szerencsi Bocskai István Gimnázium, Nyíregyháza-Szerencs. pp. 199–213.
- MAKRA O. – GALLÉ L. (2003): A hullámterek és árterek kialakulása. A Tisza és vízrendszere II. kötet. (szerk. Teplán I.). MTA Társadalomkutató Központ, Budapest. pp. 91–111.
- PÁLFAI I. (1995): Tisza-völgyi holtágak. Közlekedési és Vízügyi Minisztérium, Bp., pp. 142–145.
- SCHWEITZER F. – BALOGH J. – KISS É. (2008): Hullámterek vizsgálata. Földrajzi Értesítő, 1–2. füzet. pp. 114–124.
- SOMOGYI S. (2003): A Tisza és az ember. In: A Tisza és vízrendszere I. kötet. (szerk. Teplán I.). MTA Társadalomkutató Központ, Budapest. pp. 91–105.
- VÁRADI J. – NAGY J. (2003): A Tisza-völgy vízgazdálkodásának jövőképe. In: A Tisza és vízrendszere I. kötet. (szerk. Teplán I.). MTA Társadalomkutató Központ, Budapest. pp. 123–126.
- WITTNER I. (2004): A Felső- Tisza menti holtmedrek állapotfeltárása. Hidrológiai Közlöny, 5–6. szám. pp. 172–175.
- www.alfoldinfo.hu/Tisza 7.

A TISZA HULLÁMTERÉNEK HASZNOSÍTÁSA TISZATELEK-TISZABERCEL KÖZÖTTI SZAKASZON A XX. SZÁZADBAN

Bevezetés

Az árvízvédelmi töltések megépítése következtében az eredeti árterület két részre különült el: a folyót kísérő, töltésekkel körülzárt hullámtérre – mely továbbra is közvetlen és állandó vízhatás alatt maradt –, valamint a töltésen kívüli, mentett oldalra.

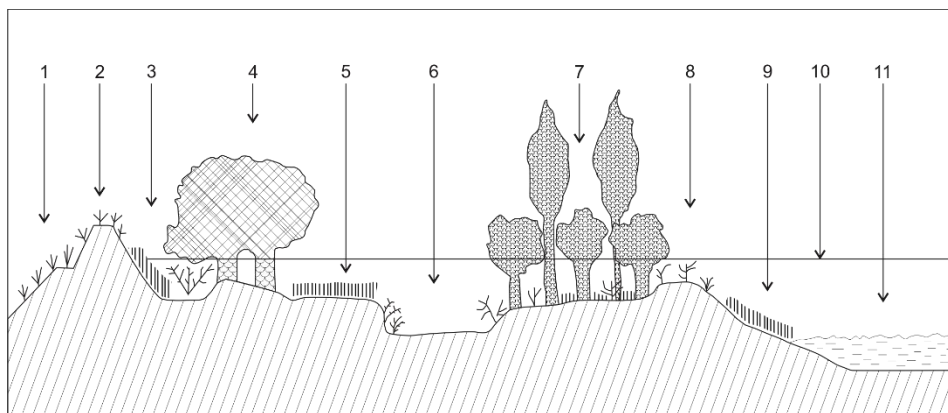
A hullámterek a mentesített ártérhez képest sajátos topográfiai, hidrológiai, klimatikus, talajtani adottságuk miatt különös figyelmet érdemlő életterek. Ugyanakkor nemcsak sajátos életterek, hanem az erdészet és a mezőgazdasági kultúrák számára is kedvező termőképességű termőhelyek, ezért az erdő- és a mezőgazdaság szempontjából sem elhanyagolhatók. Viszonylagos érintetlenség, a víz jelenléte a vízparti életközösségek kialakulásának és fejlődésének lehetőségét teremti meg, ezért a hullámterek természetvédelmi, ökológiai szempontból is igen értékesek. Igencsak jelentős szerepet töltenek be az üdülés, fürdőzés, vízi sport és a zöldturizmus területén is. Mindezekből arra következtethetünk, hogy a hullámterek hasznosítása igen sokrétű, ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy nem lehet korlátlan, önkényes, szükség van hatósági előírásokra, szabályokra, amelyeknek tartalma a változó vízgazdálkodási-árvízvédelmi adottságoktól és az adott kor társadalmi-gazdasági helyzetétől, igényétől függ.

A hullámtér hasznosítási lehetőségeit, formáit a vízügyi hatóságok szabályozták, mely szerint a folyó partvonala és az árvízvédelmi töltések közötti területet csak az árvédelmi érdekeknek megfelelően, jogszabályokban leírt módon szabad hasznosítani. A jogszabályok pontosan meghatározzák a hullámtér hasznosításának térszerkezetét, funkcióit. A vízgazdálkodási lexikonban (1970) a következőket rögzítették: „*az árvédelmi töltések mentén a hullámverés elleni védelmet szolgáló véderdőket (nyárfát) kell telepíteni, a partélhez csatlakozó szabadon tartandó sávban csak legelő- és rétgazdálkodás, valamint káros feliszapolódást nem okozó, szántóföldi művelést szabad folytatni. A középső sávban egyszintű szálerdőket kell telepíteni, illetve egynyári kapásnövényeket, tavaszi kalászosokat célszerű termesztetni.*”

A hullámtér hasznosítására vonatkozó szabályok követése az elmúlt évszázadban nem mindenkor érvényesülhetett. A XIX. század végétől az 1940-es évek közepéig a vízügyi szervek, a hullámtér birtokosai – a birtokosok legnagyobb arányban nagybirtokosok voltak – a vízügyi jogszabályoknak szellemében igyekeztek eljárni (1. ábra). Az 1945. évi földreform után a hullámtér területének nagyobb hányada kisbirtokosok tulajdonába került.

Első közlés: Tiszteletkötet Dr. Frisnyák Sándor professzor 75. születésnapjára, Szerk: Dr. Gál A.-Dr. Hanusz Á., Nyíregyháza-Szerencs, 2009. pp. 199-213.

A tulajdonviszonyok megváltozásának következtében a korábbi évtizedekben kialakult hasznosítási struktúra több helyen előnytelenül átalakult, csökken az erdő, ugyanakkor szerény mértékben gyarapszik a gyep- és a szántó területe. Az 1960-as években a nagyüzemi mezőgazdaság kialakulása nyomán a hullámtér területe is szövetkezeti- és állami tulajdonba került, s ettől kezdve törekednek az árvédelmi érdekeknek megfelelően hullámtéri gazdálkodást folytatni, hasznosítani. A rendszerváltás után a hullámtér birtokviszonyai újból megváltoztak, a privatizáció következtében jelentősen növekedett a birtokosok száma. Az elaprózott birtoknagyságok viszont több esetben nem támogatják a komplex vízgazdálkodás követelményeit, feladatait, az egyéni gazdasági érdek dominál.

1. ábra. Tiszai hullámtér vázlatos metszete

Jelmagyarázat: 1=töltésoldali kaszáló, 2=gyomszegély, 3=mocsári rét a töltés alján, 4=hullámtéri keményfás, 5=hullámtéri mocsárrét, 6=kubikgödör, 7=puhafás ligeterdő, 8=bokorfűzes, 9=folyóparti gyomtársulás, 10=árvízi szint, 11=Tisza

Forrás: Gallé L. nyomán (A Tisza és vízrendszere II. kötet, Szerk.: Teplán I. Budapest, 2003)

Tiszatelek-Tiszabercel közötti hullámtér főbb jellemzői

A vizsgált terület a Tiszának arra a szakaszára esik (565-585 fkm), ahol a szabályozáskor több mint negyven százalékkal (43,0%) rövidítették az eredeti meder hosszát. A hullámtér szélessége (hasonlóan a Tisza más részeihez) itt is igen változó, keskenyebb (20-50 m-es) és szélesebb (1000-1800 m-es) szakaszok váltogatják egymást. Legszélesebb az apátszögi- (1800 m) és a hatvanorri- (1000 m) morotváknál. A legkisebb a meder és a gát közötti távolság a tiszateleki, a tuskolányi-lejárónál, valamint a tiszaberceli révnél (2. ábra).

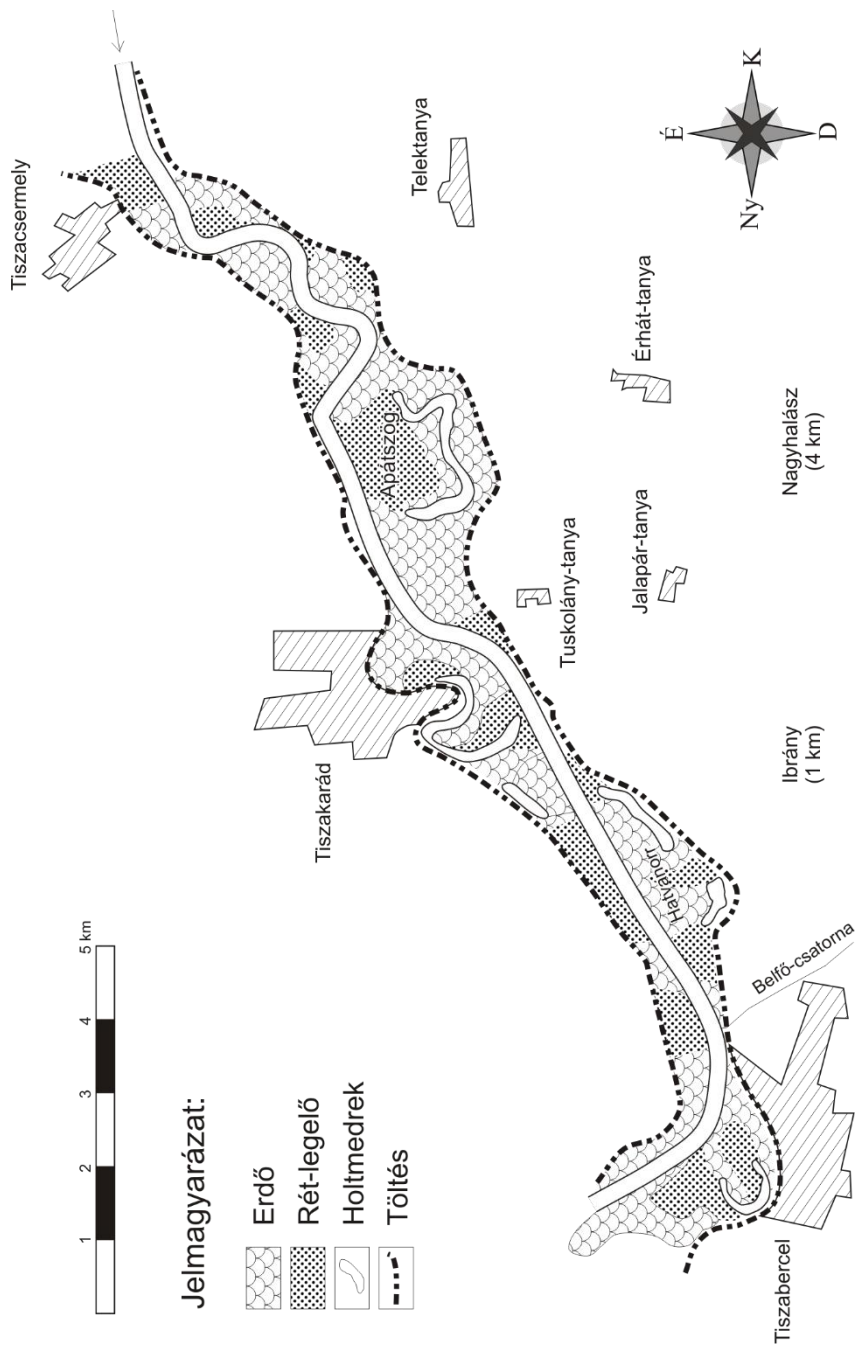
A Tisza hullámtérének mai képe 150 év alatt a természet alakító és az emberi beavatkozások eredményeként alakult ki. A Tisza magyarországi hullámtere 460 km² nagyságú, amely közel a Beregi-síkság területével azonos kiterjedésű terület. Ebből a Tiszatelek-Tiszabercel közötti szakasz mindössze 3,2%-át (14,5 km²)

adja, de magán viseli mindazokat a tulajdonságokat, amelyek általában jellemzőek a hullámtér természeti adottságaira, a mezőgazdasági földterület megoszlására, a gazdálkodás szerkezetére, színvonalára.

A hullámtér művelési ágak szerinti megoszlása

Az első katonai térkép szerint (1782-1785) a jelenlegi hullámtérben összefüggő ártéri erdő volt. A térkép a Tisza mindkét partján széles sávban erdőséget tüntet fel, kivétel Karád (Tiszakarád), ahol fás legelő, cserjés és szántó ékelődött a folyó és a mocsár közé. A XIX. század végén a III. katonai felmérés szerint (1874-1884) a hullámtér arculata a folyó szabályozását követően alig változott (2. ábra), az erdő területe továbbra is a legnagyobb kiterjedésű művelési terület. Lényegesen kisebb a rét- és a legelő területe, melyek jelentős része a levágott nagy kanyarulatok (apátszögi, hatvanorri, oláh-zugi) által bezárt vizenyős részein alakultak ki. Az 1800-as évek végén a jellemző területhasználat az erdő, mindössze 7-8%-a rét- és a legelőterület. A XX. század első évtizedében a hullámtér művelési ágak szerinti megoszlása csak annyiban változott, hogy a kubikgödrök a művelés alól kivett területek arányát növelte. A két világháború között a szántó területi aránya növekszik, ugyanakkor az erdő területe csökken.

A szántóterületek látványos növekedése az 1980-as években kezdődött, köszönhetően a gyümölcsösök felszámolásának, valamint a rét- és a legelők jelentős részének a feltörése adott lehetőséget a gyarapodásra. Mindez összefügg a gyümölcs (főképpen az alma) értékesítési nehézségeivel, valamint a szarvasmarha-állomány drasztikus csökkenésével. 2001-ben a szántóterület aránya 19%, ami az 1950-es évekhez viszonyítva hatszoros növekedést jelent (1. táblázat). A jövőben a szántóterület gyarapodásával nem számolhatunk, sőt a csökkenése várható az őshonos fafajták, illetve az energia növények telepítése miatt.

2. ábra. A hullámterti földhasználat megoszlása a XIX. század végén (1882-84)

Forrás: a III. katonai felmérés alapján. Szerkesztette: a szerző

1. táblázat. Tiszatelek-Tiszabercel közötti hullámtér területhasználata a XVIII-XXI. század között (%)

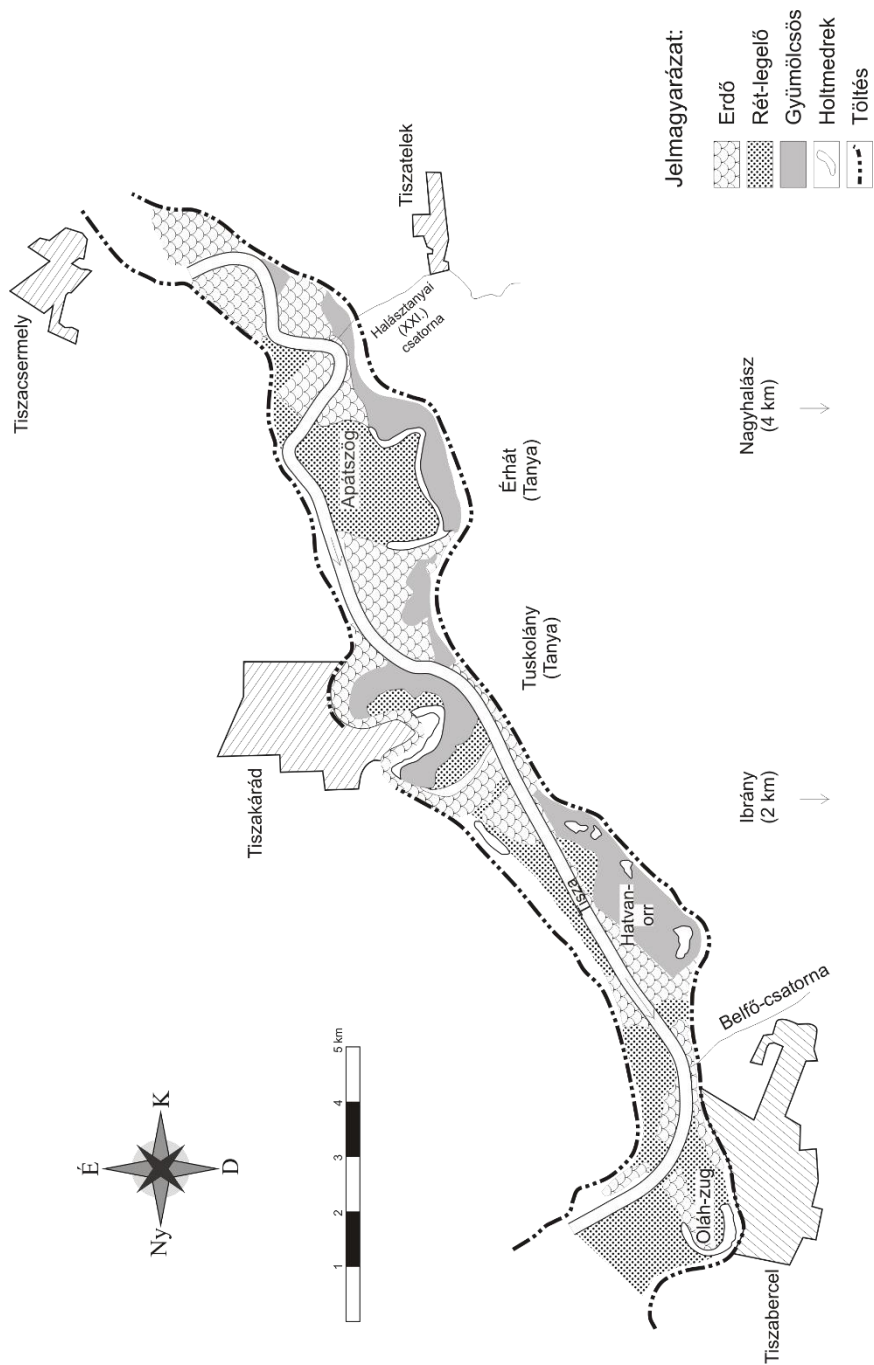
Megnevezés	Szántó	Gyümölcsös	Rét-legelő	Erdő	Művelés alól kivett terület
1782-85	-	-	-	100	-
1874-84	-	-	8	79	13
1953-1960	3	7	7	69	14
1998-99	10	-	6	65	19
2001	19	-	5	48	28

Forrás: I., II. katonai felmérés, a Tisza vizeitűrázók térképe (1994), Internet

Legszembetűnőbb változás az 1920-as években történt, amikor a szélesebb gátmenti szántókon, holt medrek magasabban fekvő kanyarolataiban lévő legelők és irtások helyén gyümölcsfákat telepítettek (3. ábra). A Felső-Tiszavidék legnagyobb árugyümölcsösei Tuzsér és Tiszabercel közötti hullámtérben alakult ki herceg Odescalky Zoárd, illetve Sédeni Ambrózy Györgyné birtokán. Több száz katasztrális hold gyümölcsösben főképpen őszi és téli almafajtákat telepítettek. A hullámtér talaja, mikroklímája kiváló minőségű almatermesztés feltételeit biztosították. Az itt termelt alma több mint 80%-a exportra került, legtöbbit Ny- és É-Európába, illetve Kanadába szállították.

1. kép. Az 1990-as évekből a legelő helyén szántó föld (Apátszög)

3. ábra. A hullámterti földhasználat megoszlása az 1950-70-es években

Forrás: A Tisza. A vízirtározók térképe. Cartographia Kft., (1994) alapján szerkesztette a szerző

Az 1930-as években a gyümölcsösök a hullámtér földterületének 6,7%-át foglalták el, ez az arány az 1980-as évek közepéig változatlan maradt.

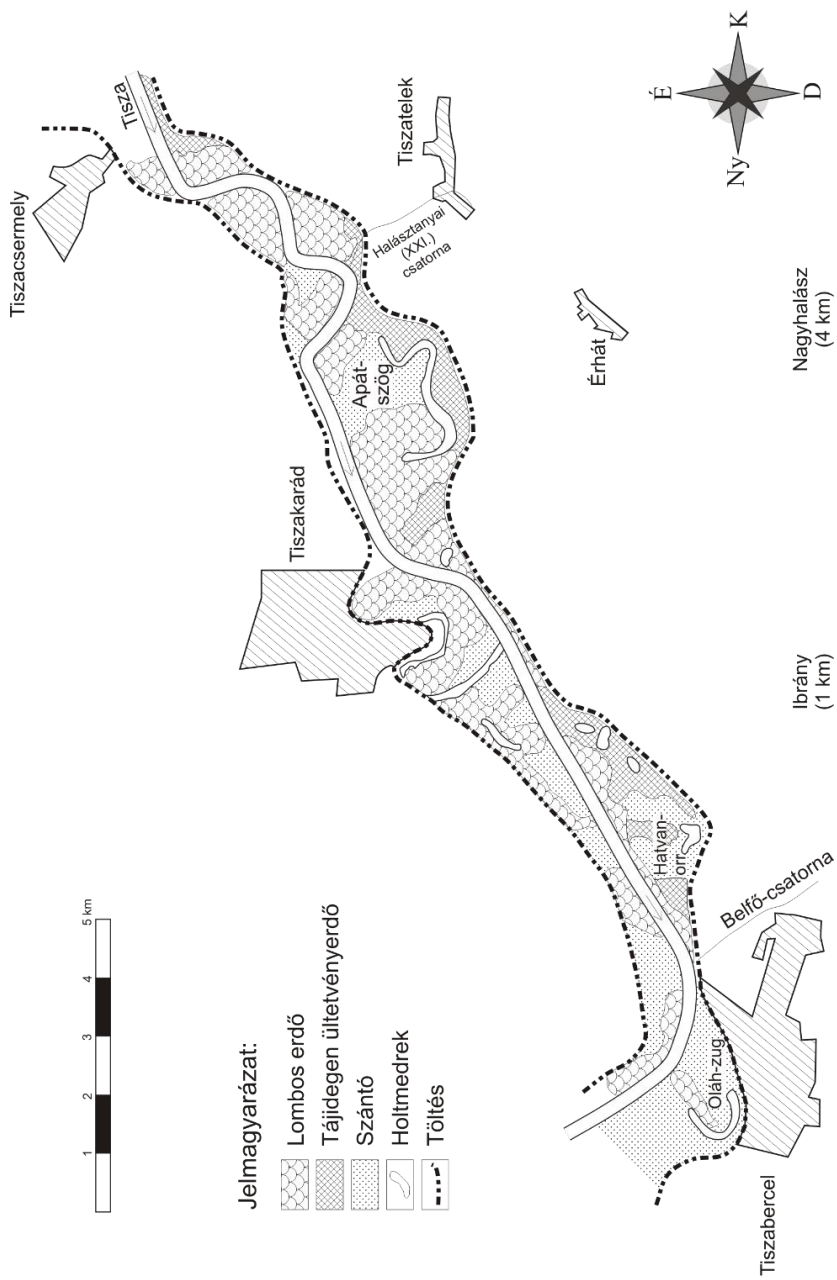
Az 1980-as években hazánk gazdaságában megjelenő válságjelenségek, a piaci viszonyok megváltozása a gyümölcs ágazatban is éreztette negatív hatását. Az ágazat jövedelemtermelő képessége tetemes mértékben leromlott, az ültetvények művelése veszteségessé váltak, ami a gyümölcsösök – különösen az almások – folyamatos felszámolásához vezetett. A kilencvenes évek elejére a korábbi mintaszerűen művelt kiváló minőségű almásokat megsemmisítették. Helyüket szántók és erdők foglalták el (4. ábra).

A hullámtér gyümölcsstermelésben bármennyire is kedvezőek a természeti adottságok, mégsem reménykedhetünk az újratelepítésükben. Ennek legfőbb akadálya a megtermelt gyümölcsnek az értékesítési bizonytalansága (bizonytalan piaci viszonyok), az önköltség alatti felvásárlási ár, valamint az elaprózott birtokszerkezet, ami korlátozza a korszerű, versenyképes gyümölcsstermelési módok, eszközök alkalmazását.

A hullámtér földterületéből a rét- és a legelő a legnagyobb részt a XIX. század végén foglalta el. Ezt követően évtizedekben folyamatosan, előbb lassú, majd a XX. század végén zuhanásszerű csökkenés következett. A rét- és legelő csökkenése a legtöbb esetben a szántóföld gyarapodását eredményezte. Kisebb mértékben a gyümölcsösök és az erdők arányát növelte.

A XIX. század második felében (1874-1884) a hullámtér 8%-ára terjedt ki a rét- és a legelő területe. Gyepterületüket elsősorban a morotvák által közrefogott magasabb területein (pl. Apátszögi-, Hantvanorri-, Oláh-zugi morotvák mentén), valamint az erdő nagyobb tisztásain találjuk. A két világháború közötti években a rét- és a legelő területe alig változott, mindössze 1%-os csökkenést regisztráltak a korabeli statisztikai adatok. A II. világháború utáni években (1950-1960) a harmincas években viszonyítva most is mindössze 1%-os a gyepterületek zsugorodása. Az 1960-as évektől kezdve viszont erőteljes apadás következik. 1989-99-re 19%-ról 9%-ra csökken a rét- és a legelő területe. 2001-ben csupán 5%-ot foglalnak el a hullámtér földterületéből a gyepterületek.

A legelőterületek drasztikus csökkenése nem az elmúlt egy-két évtizedben következett be. A jelenség elkezdődött a nagyüzemi mezőgazdaság kialakulásakor, az 1960-as évek elején. A nagyüzemi istállózó állattartás elterjedése és az egyéni, illetve a háztáji állatállomány rendkívüli csökkenésének következtében állat nélkül maradtak a hullámtéri legelők. Ennek köszönhetően a legelők jelentős részét szántóföldi művelés alá vonták, kisebb területen erdőt telepítettek. A mélyebb részek legelői elmocsarasodtak, a természet birtokába vette.

4. ábra. A hullámtéri földhasználat megoszlása a XX. század végén (1998-99)

Forrás: A Tisza. A víztűrőzók térképe. Cartographia Kft., (1994) alapján szerkesztette a szerző

A hullámtéri holtmedrek

Tiszatelek-Tiszabercel közötti hullámtér felszínét kisebb-nagyobb kubik-gödrök, medermaradványok (holtágak) teszik változatossá. A holtmedrek a XIX. században a folyószabályozás nyomán alakultak ki. Az anyamedertől elválasztott folyószakaszok új életet kezdtek élni, ugyanakkor megőrizték kapcsolatukat az élő folyóval, ezáltal áradásuk során vízkészletük rendszeresen megújul. Fennmaradásukat a Tisza tavaszi rendszeres elöntése biztosítja. A gyakori árvizek következtében azonban fokozatos feltöltődés, zsugorodás állapotában vannak.

A holtmedrek közül a legnagyobb Tiszatelek és Ibrány határában lévő apát-szögi, kisebbek a tiszaberceli oláh-zugi-, valamint az ibrányi hatvanorri-holtág. A hatvanorri hullámtérben lévő holtágak az előrehaladott feltöltődésük miatt már nem alkotnak összefüggő mederszakaszt, öt részre szakadtak (2. ábra).

Hasznosításuk az idők folyamán változott. A XX. század második feléig halászatban és a kenderáztatásban játszott kiemelkedő szerepet. Jelenleg többségüket horgászvízként tartják számon, de fontos a turisztikai és rekreációs szerepük is.

Az Apát-szögi-holtág a Tisza balparti hullámtérén Tiszatelek és Ibrány települések területén helyezkedik el. Területe 25 ha, hossza 3000 méter, szélessége 45 m, átlagos mélysége 1,8 m, víztérfogata 176 ezer m³. Medrét a Tisza árhullámai töltik fel. A meder feltöltődése előrehaladott. Főleg a rét-legelő feltörése óta rohamos a feliszapolódás. Jelenleg a holt-meder négy külön álló részre szakadt, a vízfelület erősen benőtt sulyommal, békatutajjal, a vízszéleken vízbürok is gyakori.

A holtág része az 1978-ban védetté nyilvánított Tiszatelek-Tiszaberceli hullámtérnek. Az összes védett hullámtéri rész 719 ha, amely országos természeti védelem alatt áll, a Hortobágyi Nemzeti Park része. A „Szentély” típusú holtágak közé tartozik. A „Szentély” jellegű terület (kiemelt természeti érték) növény- és/vagy állatvilágának (életközösségének) ritkasága miatt kiemelkedő természetvédelmi értéket képviselő háborítatlan terület (*Teplán Z. 2003*).

A védetté nyilvánított hullámtérben jellegzetesek a fűz-nyár, a tölgy és a kőris-szil erdők, ligetek. Ezek fái a fehér- és a csörgőfűz, a fehér- és a fekete nyár, valamint a mocsári- és a kocsányos tölgy, a kőris és szil. *Madárvilága* gazdag; többféle cinke, fekete rigó, énekesrigó, kisposzáta, zöldküllő, fekete gólya, parti fecske, vörös- és kékvércse, kiemelt figyelmet érdemel az itt fészkelő nagy fülemüle. A védett tiszai hullámtér a Felső-Tiszavidék egyik legszebb tájképi részlete. *A természeti értékek mellett a belvízelvezetési létesítmények közül kiemelendő* a XIX. században épült, a Belfő-csatorna vizét a Tiszába emelő *tiszaberceli szivattyútelep* és az 1960-as években épült *halásztanyai (XXI.) szivattyútelep*, amely szintén a Belfő-csatorna felesleges vizét juttatja Tiszateleknél a Tiszába, szükség esetén onnan vissza a Belfő-csatornába.

Az Oláh-zugi-holtmeder a Tisza szabályozása során végrehajtott 42. számú átmetszéssel 1860-ban alakult ki Tiszabercel területén. Hossza 1,1 km, átlagos

szélessége 55 m, mélysége 1,5 m, területe 8 ha. A medre erőteljesen feliszapolódott, a vízfelülete folyamatosan csökken. Felszínét sulyom, hinár, tavirózsa borítja. Vonzza a vízimadarakat, kiváló fészkelő és táplálkozó hely, a medrét a Tisza árhullámai töltik fel, „Szentély” típusú holtág.

A hullámtér hasznosítási lehetőségei napjainkban

A vizsgált Tisza-szakasz hullámtérének legjelentősebb területhasznosítási ágazata az erdőgazdálkodás. A folyószabályozás előtti összefüggő természetes erdőtársulások mára már eltűntek, de a kivágott fák helyére a természetes megújulásnak, valamint az ember telepítő tevékenységének köszönhetően az erdő ugyan nem tűnt el, de területe jelentősen, 52%-kal csökkent a XX. század végére. A zsugorodás annak következtében alakult ki, hogy a magasabban fekvő erdők helyét szántóföldek, gyepterületek váltották fel.

A vízügyi- és az agrár-szakemberek, valamint a természetvédők szerint az erdőterület arányának növelése lenne célszerű, mind gazdálkodási, mind hasznosítási, mind pedig természetvédelmi, ökológiai szempontból. Az erdő növelése elsősorban a szántók rovására történhet, ahol főleg az őshonos fajták (tölgy, szil, kőris, fekete nyár) telepítése lenne kívánatos.

2. kép. A gyomerdő helyére őshonos faállomány kerül a tiszateleki hullámtérbe

Az őshonos hullámtéri erdő legerjedtebb fái: tölgy, kőris, szil, nyár, a kubikgödrök mentén, mélyebb fekvésű zenyvös területen elterjedtek a fűzcserjék, veresgyűrű, fekete bodza.

Az erdő fafajtainak összetétele az elmúlt ötven év alatt jelentős változáson ment keresztül. Az őshonos erdők helyett/mellett nagymértékben elterjedtek a tájidegen, agresszív gyomfajok, ökológiai szempontból értéktelen nemesnyár és a gyalogakác, a zöld juhar, az amerikai kőris. Ezek az intenzív művelési kultúrák, kizárólag gazdasági érdekek szem előtt tartásával kialakított és kezelt ültetvényeknek tekinthetők. A tájidegen fafajta nemcsak azzal okozza a hullámtéri természeti rendszerek károsodását, hogy kiszorítja az értékes őshonos faállományt, hanem azzal is, hogy ezek közül például a tájidegen nyárfajok kereszteződnek az értékes őshonos fafajokkal, károsítva azok génkészletét (Makra-Gallé L. 2003).

Az erdő rendeltetésszerű megoszlását tekintve megállapítható, hogy a 374,6 ha erdőterületnek nagyobb része gazdasági hasznosítású, kisebbik része különleges rendeltetésű; árvíz- és természetvédelmi, jóléti szerepet tölt be. A hullámtéri erdőgazdálkodás alapvető feladatai, hogy a nagy termőerejű hullámtéri termőhelyekre jól hasznosítható fatömeg-termelésre képes erdőállományok kerüljenek, továbbá a lehető leggyorsabban szükséges rehabilitálni az erdőt, s a tájidegen fafajta helyére őshonos fajtaikat telepíteni. Természetvédelem szempontjából is az jelenete megoldást, ha nem a hullámtérbe, hanem a mentett ártér gyenge minőségű szántó- vagy gyepterületére telepítenének intenzíven kezelt fafajtaikat (pl. akác, zöld juhar, amerikai kőris, hibrid nyár, gyalogakác, energiafűz stb.). Remélhető, hogy a 2009. évi erdőtörvény mindezek megvalósítását segíti.

A hullámtér sajátos adottságai révén kedvez a vadgazdálkodásnak. A hullámtér erdői, azok közötti tisztások, rétek kedvező élőhelyi feltételeket kínálnak különböző vadfajok – vaddisznó, őz, nyúl, fácán stb. – megtelepedésére. A vadgazdálkodásra az árvízmentes időszakok adottak, viszont a nagyobb áradások a nagyvadak között is komoly pusztítást okoznak. Ennek elkerülése érdekében – mivel nincsenek olyan jelentékeny természetes magaslatok, ahol nagyobb árhlámok elől menedéket találnának a vadak – számukra mesterséges vadmentő dombok kialakítása a kiemelt fejlesztési feladatok között elengedhetetlen.

A hullámterek sajátos adottságai révén, elsősorban vízközelség, nagyarányú erdősültség, valamint a természetes környezeti jelleg miatt kiválóan alkalmas idegenforgalom, turisztika, tartós üdülés számára. Területünkön a Tisza mentén már a XX. század elején kialakultak szabadon, önkényesen, mindenféle szabályozás nélkül vízparti strandok, kiránduló helyek (Tiszatelek, Ibrány, Tiszabercel). Az 1950-es években a vízparti strandokhoz kapcsolódtak nyaralóépületek, ifjúsági táborhelyek, vendéglátó egységek, panziók, horgásztanyák, amelyek már tervszerű rendezési tervek, különböző hatósági követelmények alapján létesültek, bővülnek, s egyre inkább megfelelnek a vízparti fürdőzés, üdülés kívánalmainak.

A fürdőzés, vízi sportolás, az üdülés mellett itt a legnagyobb lehetőség az ökoturizmusban rejlik. Az adott természeti környezet – építő-pusztító jellegű Tisza, a holtágak, a kubikgödrök, a hullámtéri ligeterdők, az erdő fafajta, a szántók hasznosítása stb., az ember tájformáló tevékenysége – védőgát, nyári gát, partvédelem stb. – nyújthat az érdeklődők számára életre szóló, élményekben gazdag ismereteket. A természeti jelenségek megfigyeléséhez, tanulmányozásához, értékeléséhez a tanösvények kiépítése kínálja a legjobb ismeretgyarapító formát. *Cél-szerű minden korosztály igényeit kiszolgáló programról gondoskodni.* A fiataloknak speciális ifjúsági- és diáktáborokat szervezni. Például: környezetvédelmi, helytörténeti, néprajzi stb. táborok a szabadidő hasznos eltöltését jelentené.

Mindez az érintett önkormányzatoknak, vállalkozásoknak összehangolt akaratuk fejlesztési programjuk nyomán valósulhat meg.

Összegzés

A hullámtéri terület jelentős része a folyószabályozás előtti természeti képét tárja, élénk, kiterjedt ligeterdőivel, rétjeivel, holt-medreivel, sokszínű élővirágával. Az ősi természeti állapotok megőrzése mellett jól érzékelteti azokat a változásokat is, amelyeket az ember természetátalakító munkája nyomán létrehozott.

Tekintettel a Tisza-vidék fejlesztési programjára (Vásárhelyi-Terv), további feladatok megoldására van szükség a hullámtér feltöltődésének helyzete és hatékonyabb hasznosításának érdekében.

Jelenleg a hullámtéri gazdálkodás nem mondható hatékony, céltudatos víz- és agrárgazdálkodási tevékenységnek. Nem oldja meg a holtágak hosszú távú életben maradását, az árvíz okozta problémákat. Az agrártermelés a jelenlegi gazdasági viszonyok között nem jövedelmező és nincs összhangban a táj védelmével. A jelenleg termelt mezőgazdasági termékek nem versenyképesek, a szétaprózott birtoknagyságok és termelői igények miatt a gazdaságok többsége takarmánygabona termesztésére rendezkedett be. E helyett a jövőben a szántók élelem- és takarmánytermelő funkciója mellett, illetve helyett piacképesebb öko-termékek, energianövények termesztése lenne kívánatos. Egy olyan termelési struktúra megteremtése lenne előremutató, amelyik igazodik az itt jellemző természeti adottságokhoz, társadalmi-gazdasági hagyományokhoz és a jelenlegi piaci- és a környezetvédelem igényeihez.

3. kép. Panzió a Tisza hullámterében (Tiszatelek, 1984)

4. kép. Tisza-parti fürdőhely (Ibrány)

Irodalom

LÁSZLÓFFY W. (1982): A Tisza. Akadémiai Kiadó, Budapest, p. 610.

MAKRA O. – GALLÉ L. (2003): A hullámterek és árterek kialakulása. A Tisza vízrendszere II. kötet. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, pp. 91-111.

TEPLÁN Z. (szerk.) (2003): A Tisza és vízrendszere II. köt. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, p. 118.

VÍZGAZDÁLKODÁSI LEXIKON 1970. (szerk.: Erdélyi L. – László F. – Muraközi T.). Mezőgazdasági Kiadó, Budapest, pp. 333.

<http://www.hnp.hu/78-8342.php>

A NYÍRSÉGI CSATORNARENDSZER ÉPÍTÉSTÖRTÉNETE

A Nyírség vízrajza a belvízmentesítő munkálatok előtt

Az Alföld ÉK-i részén fekvő Nyírség hazánk második legnagyobb (5100 km²) futóhomok-területe. A Tiszántúl síkjából szigetszerűen 20-50 m magasra kiemelkedő felszínét északon és keleten a Felső-Tisza-vidék alluviális területével, délkeleten az Érmellékkel, délen a Berettyó-vidékkel határos, nyugaton a Hajdúság övezi (1 ábra). Amennyiben a Nyírség területének vízrajzi viszonyait, illetve a jelenlegi felszín kialakulását meg akarjuk ismerni, akkor a földtörténeti múltba az új - harmad időszak pliocén kor végéig, a felső-pannóniai emeletig elkerülhetetlen visszatekintenünk.

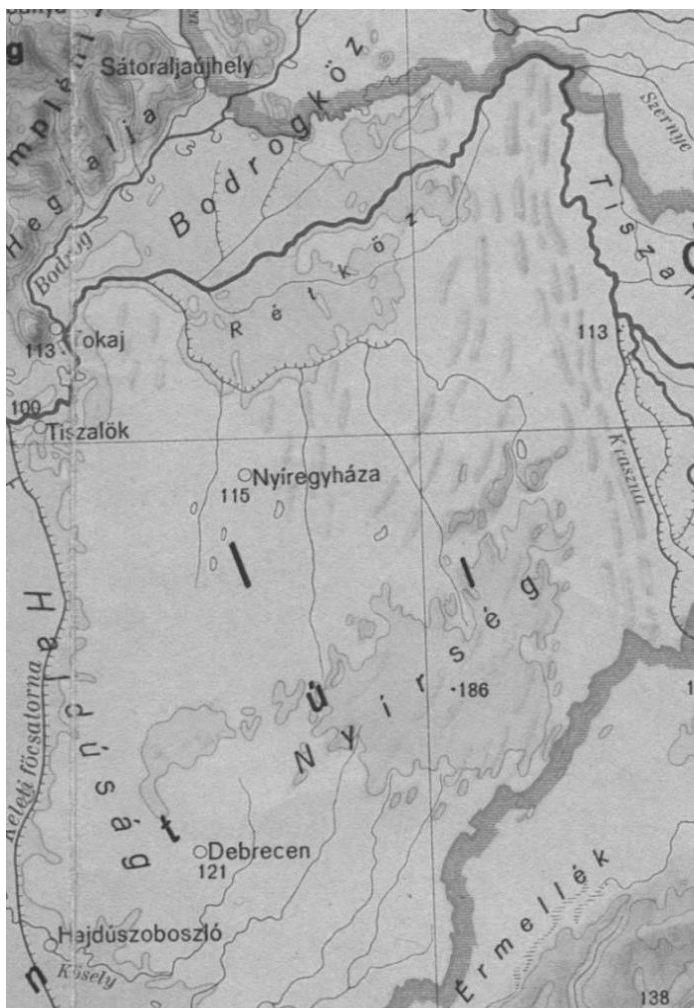
A pliocén második felében a felső-pannóniai emeletben, hozzávetőleg 5,5 millió évvel ezelőtt, az ország legnagyobb részét borító beltenger fokozatosan feltöltődött, kiédesedett és beltóvá alakult. Az Alföld ÉK-i részén a beltóba az Északkelet-Kárpátokból és Észak-Erdélyből érkező vízfolyások tekintélyes mennyiségű hordalékot szállítottak, a pannon-beltó feltöltődött, s a szárazzá vált felszínen fokozatosan kialakult az új vízhálózat (BORSY Z. 1961). Az akkori vízrajz azonban még jelentősen különbözött a maitól. Abban az időben az ÉK- Alföldön a vízfolyások É-D, illetve ÉK-DNY-i futásúak voltak, és a legerősebben süllyedő Körös-vidék irányába tartottak.

A földtörténeti negyedidőszak beköszöntése (2,5 millió évvel ezelőtt) jelentős változást hozott a terület fejlődéstörténetében. Ebben az időben a Nyírség északi részére az Ős-Tapoly-Ondava és a Laborc zömmel durva- és középszemű homokot szállított, felhalmozott (BORSY Z.-FÉLEGYHÁZI E. 1982). Későbbiekben ez a sok apró- és középszemű homokot tartalmazó rétegsor képezte a futóhomok bázisát.

Újabb jelentősebb változás mintegy 45-50 ezer évvel ezelőtt következett be, amikor a Tisza és a Szamos tektonikus mozgások hatására a hordalékkúp keleti peremére, a mai Ér-völgy környékére tolódtak. Ekkor még az észak felől érkező folyók az Ős-Tapoly-Ondava és Laborc keresztül folytak a Nyírségen. Majd a felső pleniglaciális időszak közepén a Bereg- Szatmári-síkság, a Bodroglköz és a Rétköz területe süllyedni kezdett. Mivel az északi részén a süllyedés erőteljesebb volt, ennek következtében a Tisza és a Szamos a pleisztocén végén (20-22 ezer évvel ezelőtt) az Ér-völgyének elhagyására kényszerült (BORSY Z.-FÉLEGYHÁZI E.1982). Ez a tektonikai folyamat a Nyírségben és a Felső-Tisza-vidéken a vízrajzot teljesen átalakította. E jelenséggel foglalkozó kutatók (BORSY Z.- FÉLEGYHÁZI E.1982) ezt azal magyarázzák, hogy a pleisztocén végén a Bodroglköz, a Rétköz és a Bereg- Szatmári-síkság jobban süllyedt, mint a déli szomszédja, a Tisza és a Szamos szükségképpen észak felé fordult a Bodroglköz-Rétköz irányába.

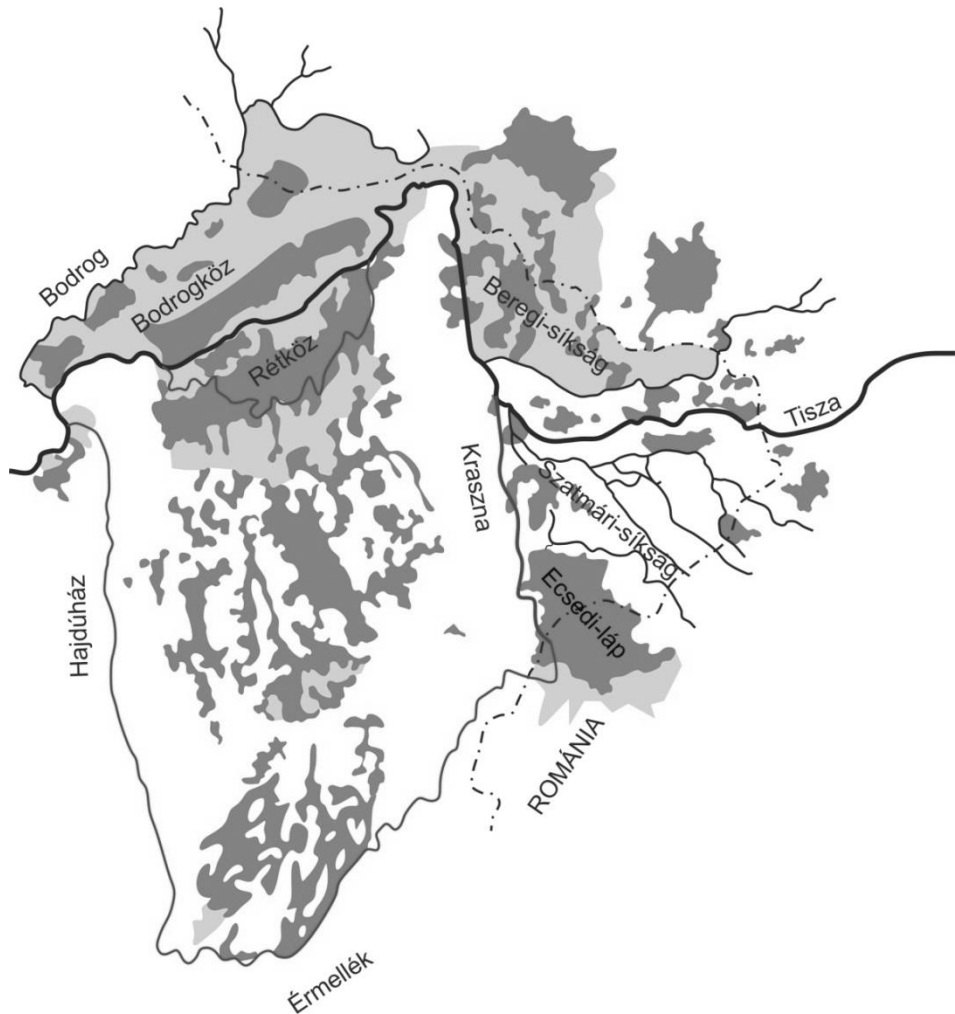
Első közlés: Történeti Földrajzi Közlemények, 4. évfolyam, 2016. Nyíregyháza, 2016. 1. szám. pp. 69-83.

A perem-süllyedékben megjelenő Tisza magába gyűjtötte az ÉK-Kárpátokból lefutó folyók vizét és szállította a Tokaji-kapu kialakítása után a Dél-Alföld felé. Ennek eredményeként a negyedkor-végi folyóvölgyek élővizüket elvesztették, holt medrekké váltak. A Nyírség területén a tölgy fázis végén már több száz láposodásnak indult tó volt és számuk a bükk I. fázisban tovább gyarapodott (LÓKI J. 2007). A XIX. század második feléig a Nyírség medence jellegű mélyedéseit, az elhagyott folyómedreit kisebb-nagyobb tavak, mocsarak, lápok foglalták el. Területének mintegy 25%-a volt egész évben vagy egy részében vízzel borított terület (2. ábra).

1. ábra. A Nyírség földrajzi helyzete.

Forrás: Cartographia, Budapest

2. ábra. A Nyírség területének mintegy 25%-a tó és mocsárvidék.

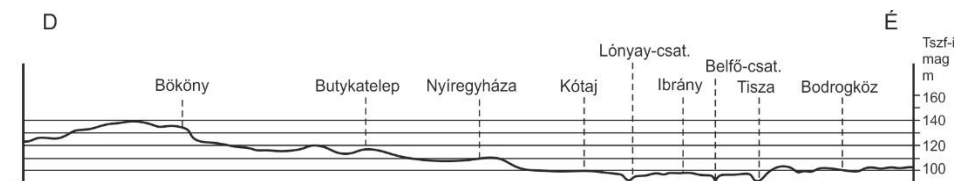
Forrás: A Felső-Tisza-vidéki Vízügyi Igazgatóság nyomán a szerző szerkesztése

A csatornahálózat megépítésének előzményei

A Nyírség vízgyűjtő területét két részre osztjuk: a Nyírség vízválasztó vonalától (Téglás - Nyíradony-Nyírbátor-Hodász-Nyírmada-Vásárosnamény) északra fekvő terület háromnegyedének vizeit a Tisza, a délre eső meredekebb részeinek vizeit pedig a Berettyó, valamint a Kállói-ér gyűjti össze. E tanulmányban a vízválasztótól északra lévő térség belvízmentesítésének történetével, a csatornahálózat megépíté-

sének szükségszerűségével és folyamatával, a csatornák, tavak hidrológiai jellemzőivel foglalkozunk. A Dél-nyírségi terület vízrajzi viszonyait területi okok miatt e tanulmányban nem vizsgáljuk.

A vízválasztótól északra fokozatosan lejtő Nyírségben (3. ábra) lépcsőzetesen követik egymást az elhagyott folyóvölgyek, medencék, amelyekben a felszínre kerülő talajvíz és a csapadékból közvetlenül lefolyó vizek nemcsak megrekedtek, hanem a talajra is igen káros hatással voltak, elmocsarasodáshoz, elszikesedéshez vezettek.

3. ábra. A Nyírség a vízválasztótól É-D-i metszete.

Forrás: Borsy Zoltán *A Nyírség természeti földrajza nyomán a szerző szerkesztése*

A lecsapolás előtt, a XIX. század közepéig a Nyírség nagyobb része lefolyástalan terület volt. A lefolyástalanságot a sajátos geológiai felépítés, a domborzati viszonyok és a viszonylag kevés csapadék együttesen idézték elő. Szárazabb évszaktokban a lefolyástalan felszínre hulló csapadék egy része beszivárogva, mint áramló talajvíz elhagyta a Nyírséget, csapadékosabb időben viszont a homokdombok közötti mélyedésekben összegyűlt víz hasznavetelenné tette a művelt területek nagy részét.

A korábbi évszázadokban életet adó, menedéket nyújtó vízi világ a XVIII. században már nagy tehertételt jelentett az itt élő, sokasodó népességnek. Akadályozták a közlekedést, a szántóterület megművelését, terjesztői voltak a tüdőbajnak, a maláriának. Ilyen körülmények között egyre inkább elodázhatatlanná vált a nyírvizek lecsapolásának megoldása.

Az 1790-es évek végén egyes földbirtokosok, de főleg a vármegye kezdeményezett kisebb csatornázási munkálatokat. Mivel ezek a munkálatok csak helyi jelentőségűek voltak, lényegében nem változtatták meg a természet által kialakított ősi vízrajzi állapotokat.

A Nyírség északi részén átfogóbb, jelentősebb belvízrendezés a XIX. század fordulóján, 1806-ban vette kezdetét. A belvizek, mocsarak elvezetésére minden rendszeres műszaki felügyelet nélkül, közerő (rabmunka) igénybevételével megásták az ún. vármegyei árkokat (KÁLNAY Z.1938). Ezeknek az árkoknak túlnyomó részét természetes vízfolyásokba, ún. „folyásokba” vezették. A vármegyei árkok sekély mélységre beásott medre a különálló, lépcsősen elhelyezkedő mélyedéseket egymással összekötötték és lehetővé tették, hogy ezek vizei a meglévő természetes esés folytán észak felé, homokhátak között lefolyjanak a Rétköz mélyen

fekvő részeire. A Rétközre zúdult „nyírvizek” a Tisza szabályozása előtt nem sokat rontottak a kialakult helyzeten, mert alig növelték az ártéren szétterülő víz mennyiségét (IMRE J.1929). Nagyobb bajok csak később jelentkeztek, amikor a Rétköz területét a Tisza meg-megisméltődő árvizei ellen Zsurk-Vencsellő közötti árvédelmi töltés megépítésével (1858) sikerült megmenteni. Ettől kezdve a Tisza árvizeitől megszabadult Rétköz területét a „nyírvizek” árasztották el. Minden év tavaszától nyár közepéig kb. 17- 25000 ha művelhető területet hódított el a lefutó víz a mezőgazdaságtól. A vármegyei árkok megásása sajnos csak részleges eredménnyel zárult, mert megszabadították ugyan a Nyírség északi részét a kedvezőtlen, káros vízrajzi állapotoktól, de ugyanakkor a szomszédos Rétköz területének jelentős részét elárasztották (hozzávetőleg 15-20 ezer hektárt). Itt a víz megrekedt, – árvédelmi töltés miatt nem folyhatott a folyó medrébe – ennek eredményeképpen állandó tavakat, mocsarakat, lápokot alkottak.

A bajok orvoslásának reményében – az 1846-ban megalakult – Felső-Szabolcsi Tiszai Ármentesítő és Belvízelvezető Társulat megépítette 1858-1863 közötti években az 53,3 km hosszú Belfő-csatornát, amelybe 22 mellékcatorna szállította az összegyűjtött vizet. A 160,5 km hosszú csatornahálózat képtelen volt elvezetni a nyírségi vizektől is táplált belvizeket. Ennek következtében a Rétközben a csapadékos években több volt a belvíz, mint ármentesítés előtt. Ugyanis a nyílt ártér bezárult, a Belfő-csatorna a tiszaberceli zsilipen át nem tudta leveletni a területre zúdult tekintélyes mennyiségű vizet a Tiszába. Ugyancsak egyre tűrhetlenebbé vált a helyzet a Nyírségben is, ugyanis a vármegyei árkok és a birtokosok magánárkai tetemes mennyiségű vizet vezettek le a Rétköz területére, a csapadékos években méretüknél fogva azonban koránt sem voltak alkalmasak arra, hogy a nyíri területeket a belvíztől mentesítsék.

A mesterséges beavatkozással lezúduló nyíri vizek nagyon megkeserítették a rétközi gazdák életét. E rendezetlen vízügyi helyzet jobbítása érdekében a Felső-Szabolcsi Tiszai Ármentesítő és Belvízelvezető Társulat 1856-ban kezdeményezte, hogy a Nyírségből érkező vizek összegyűjtésére a Nyírség és a Rétköz peremén létesítsenek egy gyűjtő-főcsatornát ún. övcsatornát, amely Berkesztől indul és Vencsellőnél torkollik a Tiszába. A kivitelezési munkálatok 1860-ban el is kezdődtek, de az 1863.évi aszály miatt a munka félbeszakadt, majd a 70-es évek csapadékosága következtében tovább folytatták az építkezést. Ilyen előzmények után alakult meg 1879.III.12-én a Nyírvíz Szabályozó Társulat, s elkészítették a nyírségi vizek szabályozásának tervét (KOLOZSVÁRY Ö. 1905). A terv tartalmazza a völgyeken végig húzódó főfolyásokat, a mellékvölgyekből, öblökből, lápokból a főfolyásokba vezető csatornákat és a főfolyások vizét összegyűjtő főcsatorna nyomvonalát, amely lényegében megegyezett a Felső-Szabolcsi Tiszai Ármentesítő és Belvízmentesítő Társulat övcsatornára vonatkozó tervével. Ezzel megindult a nyírségi csatornák építésének mérnöki irányítása.

A társadalmi igények feszítőereje, a szántóföldek gyarapításának vágya, a közlekedés rendezetlen helyzete készítette a Felső-Szabolcsi Tiszai Ármentesítő

és Belvízelvezető Társulatot, valamint a Nyírvíz Szabályozó Társulatot egy olyan csatornarendszer megépítésére, amely a Nyírség vízválasztójától északi irányba lefolyó vizeket összegyűjti és levezeti a Tiszába.

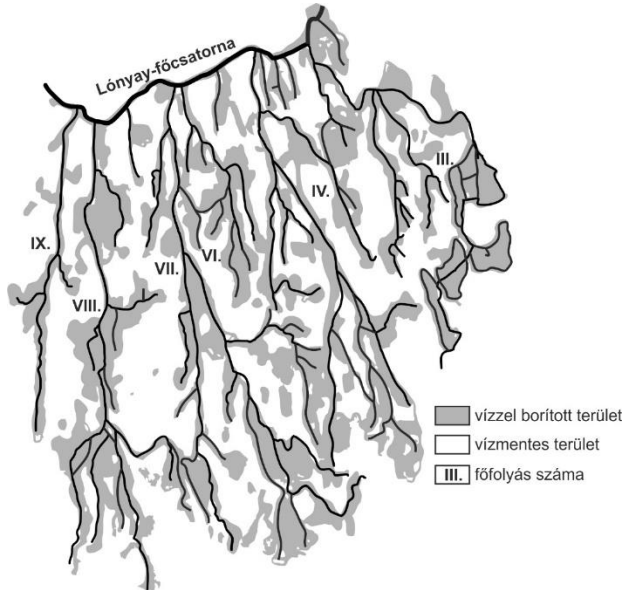
„A két érdekelttség között 1879-ben megállapodás jött létre, mely szerint a gyűjtő főcsatorna tervszerű kiépítését teljes felelősség mellett a Felső-Szabolcsi Tiszai Ármentesítő Társulat vállalja magára, a Nyírvíz Szabályozó Társulat pedig az építési és örök időkre a fenntartási költségekhez egyszer és mindenkorra 250 000 forinttal, mint általány összeggel járul hozzá.” (IMRE J. 1929).

A Lónyay- főcsatorna és a Nyíri főfolyások építésének folyamata, hidrológiai jellemzői

A gyűjtő-főcsatorna (ún. övcsatorna) építését 1879. év őszén kezdték el és 1882 novemberében fejezték be. A 44,7 km hosszú főcsatorna a két társulat árterének határvonalán Berkesztől kiindulva a 4-es számú főközlekedési úton átívelő hídnál kezdődik és Vencsellőnél (1964-től a szomszédos két település összevonásával Gávavencsellő elnevezéssel szerepel) szabad folyással ömlik a Tiszába. A nyírvízgyűjtő főcsatornát 1884-től Lónyay-csatornának nevezik. Nevét arról a Gróf Lónyay Menyhértől kapta, aki nemcsak az Andrássy-kormány pénzügyminisztere, majd miniszterelnöke volt, de 30 éven keresztül, 1854-1884-ig ellátta a Felső- Szabolcsi Tiszai Ármentesítő és Belvízelvezető Társulat elnökének tisztét is. Tiszteletére és munkásságának elismeréseképpen kapta nevét az új csatorna.

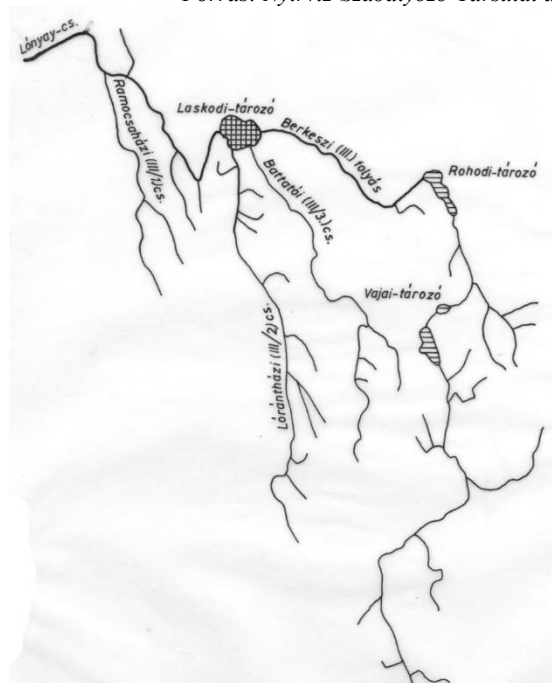
A főcsatorna elkészültét követően, 1883-1885 között többnyire a vármegyei árkok nyomvonalát követve épültek 750 km hosszban a „Nyíri-főfolyások”, amelyek a Nyírség vízválasztójától északra lévő területek vizét juttatják a gyűjtő főcsatornába (4. ábra). A három év alatt elkészült 750 km hosszú csatornahálózat 3.308426 m³ földmozdítással, 2000, sőt 4000 földmunkás (kubikos) alkalmazása mellett történt (Imre J. 1929). A főfolyásokhoz kisebb csatornák kapcsolódnak, egy-egy főfolyás csatornarendszerének hossza 32-35 km között változik 300-400 km²-nyi vízgyűjtő területtel (5. ábra).

A Lónyay- főcsatornába összesen hat számozott (III-IX-ig) főfolyás és több kisebb csatorna torkollik. (A „főfolyás” elnevezés az állandó vízszállításra utal). Ezek közül a III.(Berkeszi vagy Vajai ff.), IV.(Máriapócsi ff.) és a VIII. (Érpataki ff.) szabad folyással, a VI. (Sényői ff.), VII. (Kállai ff.), és a IX. (Simai ff.) főfolyások vize mivel fenékszintjük alacsonyabb mint a Lónyay-csatornái, ezért szivattyúk segítségével jutnak a gyűjtő-főcsatornába. A Lónyay-főcsatorna magas vízállása esetén azonban mindegyik főfolyás vize csak szivattyúk továbbításával juthat el a Tiszába.

4. ábra. A vármegyei árkok nyomvonalát követő főfolyások.

Forrás: Nyírvíz-Szabályozó-Társulat ártéri térképe nyomán

5. ábra. A III. főfolyás csatornarendszere.

Forrás: A Felső-Tisza-vidéki Vízügyi Igazgatóság nyomán a szerző szerkesztése

1. táblázat. A Lónyay-főcsatorna és a főfolyások jellemző hidrológiai adatai

Vízfolyás neve	Teljes hossza (km)	Vízgyűjtő terület			Átlagos esése (cm/km)	Vízállás, cm		Vízhozam m ³ /s			Gátak hossza, km	Magas part, km
		Kiterjedése km ²	Legmagasabb Fekvésű pontjának tszf-i magassága	Legalacsonyabb pontjának tszf-i magassága		L K V	N V	L K Q	K Ö Q	N Q		
Lónyay- csat.	44,7	2086,8	183	95	0,6	25a.	230	0,05	3,19	27	33,6	9,1
III.sz.Vajai főfolyás	47,5	310	146,5	98,5	1,2	18b.	89	0,01	0,41	6,5	-	-
IV.sz.Máriapócsi főfolyás	37,5	318,7	150,1	97,5	1,3	15c.	130	0,02	0,37	8,5	8,1	1
V.sz.Nyírbogdányi főfolyás	5,5	12,4	131,5	102,5	0,6	-	-	-	-	-	-	-
VI.sz.Sényői főfolyás	18,78	71,7	114,9	97,2	1,4	-	-	-	-	-	5,4	-
VII.sz.Kállói főfolyás	54,63	426,5	156,7	97,13	1,1	10d.	165	0,02	0,51	7,5	12	1,8
VIII.sz.Érpataki főfolyás	33,5	380,7	164	95,7	1,5	30 e.	130	0,01	0,56	4,8	8,6	-
IX.sz.Simai főfolyás	31,62	306	142	105,3	0,8	-	-	-	0,2	0,7	19,2	1,9

Jelmagyarázat:

LKV=legkisebb vízállás, NV=nagyvízállás, LKQ=legkisebb vízhozam,

KÖQ=közepes vízhozam, NQ=nagy vízhozam,

Az észlelések helyei: a=Kótaj, b=Berkesz, c=Levelek, d=Oros, e=Nyíregyháza

Forrás: A Felső-Tisza-Vidéki Vízügyi Igazgatóság nyomán a szerző szerkesztése

A Nyírség belvízelvezető csatornahálózatának főbb jellemzőit K-ről Ny felé haladva mutatjuk be. A Berkeszi vagy Vajai (III.sz) főfolyás Nyírbátor határából indulva 47,47 km hosszon gyűjti össze ÉK-Nyírség Ny-i részének „nyírvizeit” és Bekesznél éri el a Lónyay csatornát. A főfolyást kísérő egykori folyómeder völgyekben alakították ki a Vajai és a Rohodi tározót. A Máriapócsi (IV.sz) főfolyás a Közép-Nyírség K-i részének olvadék és csapadékvizeit gyűjti össze és Demecsernél vezet a Lónyai csatornába. A Nyírbogdányi (V.sz.) és a Sényői(VI.sz.) főfolyás a legjelentékeltlenebb. Előbbi hossza 18 km, vízgyűjtőterülete 65 km², az utóbbi hossza 5 km, vízgyűjtőterülete 12,4 km². A Kállai (VII.sz) főfolyás a leghosszabb (54,63 km) a Közép-Nyírség központi részének belvizeit gyűjti össze és szállítja a befogadóba. A főfolyáson létesítették a Harangodi tározót. Nyíregyházát átszelő Érpatak (VIII.sz) főfolyás Nyíradony határában ered, 54,63 km után Kótajnál torkollik a Lónyay csatornába. A vízgyűjtő felső részéről levezetett belvizek táplálják az Oláréti és a Nagyréti tározót. A Nyíregyháza Ny-i részén átfolyó Simai (IX.sz) főfolyás Újfehértó határából indulva 31,62 km hosszan gyűjti össze a Nyugati-Nyírség belvizeit és Bujnál éri el a gyűjtő főcsatornát.

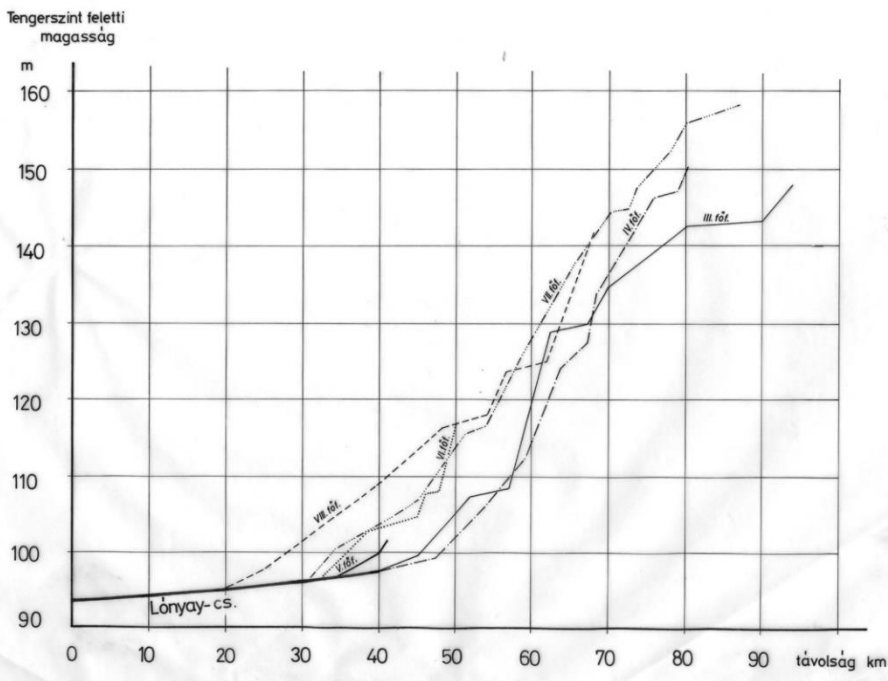
A nyíri csatornák vízkészletének legfontosabb származási helye a felszínről lefolyó csapadékvíz, valamint a talajvíz. A csapadék időbeli változásának megfele-

lően a csatornahálózatban kora tavasszal a hótakaró elolvadása után folyik a legtöbb víz. Április második felétől csökken, majd a nyár eleji esőzések hatására ismét emelkedik a csatornák vízszintje. Nyár végétől az őszi esőzések beálltaig nagyon kevés víz kerül lefolyásra. Novembertől kezdve ismét emelkedik a csatornák vízszintje. A csatornáknak a felszíni vizek elvezetésén kívül jelentős a talajvízszint szabályozó szerepe is. Ugyanis a főfolyások a talajvíztől mindig kapnak utánpótlást, s ennek köszönhetően többségük még a nyári hosszantartó aszályos időszakban sem száradnak ki. A gyűjtő-főcsatorna és a főfolyások legfontosabb vízrajzi adatait az 1. számú táblázaton mutatjuk be.

A csatornák vízjárása igen szélsőséges. Magas vízálláskor néhány csatornában (Lónyay-főcsatorna, IX., VII., VIII. főfolyás) ötszázszor-nyolcszázszor több víz folyik, mint kisvízkor. A Lónyay-főcsatorna magas vízállása több esetben okozott már árvíz-veszélyt. Különösen akkor, ha a Tisza árvize tartósan megemeli a csatorna amúgy is magas vízszintjét. *A csatornák esése a domborzati viszonyoknak megfelelően különböznek.* A legmagasabb (160 m) és a legalacsonyabb (95 m) pontok közötti szintkülönbség 50 – 65 méter. A főfolyások esése 0,3 – 2,8 m/km között váltakozik (6. ábra). Ennek következtében nagy mennyiségű homokot szállítanak a Lónyay-főcsatornába. A főcsatorna csekély mélysége és esése (0,4-0,08 m/km) miatt néhány éven belül oly mértékben feltöltődött, hogy a nyírvíz csatornákon szállított víz befogadására kis mértékben volt képes. *A csatornák nagyobb mértékű feliszapolódás elkerülése végett 1888-ban hozzáláttak a főcsatorna és a főfolyások mélyítéséhez.* E feladat megoldásával egy időben gátak közé vették a Lónyay-főcsatornát és a IV., VI., VII., VIII., IX. főfolyás torkolati szakaszát addig a távolságig, ameddig a Tisza érezteti visszaduzzasztó hatását. A főcsatorna menti településeket a tiszai árhullámok Lónyay-főcsatorna töltései közötti visszaduzzasztása veszélyezteti. Ennek érdekében épült meg 2007-ben Gávavencsellőnél egy torkolati árvízkapu, amely megakadályozza a Tisza visszaduzzasztását. A Lónyay-főcsatorna mentén 33,6 km töltés és 9,1 km magas part, a főfolyások torkolati szakaszának két partján 53,3 km töltés, 4,7 km magas part épült. Ugyancsak ebben az időszakban készült el 180 km hosszú mellékcsatorna, s ezzel a nyíri csatornák teljes hossza 935 km-re növekedett. E hatalmas vízrendezési munkálatokat öt év alatt (1888-1893-ig) végezték el.

A csatornahálózat kiépítésének legfontosabb szakaszai 1893-ra ugyan lezártak, de még mindig jelentős területek maradtak víz alatt. Ezért a belvízmentesítést a XX. században is folytatatják 1939 őszéig, a csatornarendszer teljes kiépítéséig (7. ábra).

Sok gondot okozott a Lónyay-csatorna bal partján a rétközi ősártérből leválasztott, a főfolyások között maradt mély fekvésű területek víztelenítése. Végül is 1922-1928 között kisebb megszakításokkal a megépült szivattyútelepek (kéki, demecseri, kemecsei, kótaji) és a hozzájuk kiépített 204 km hosszú mellékcsatorna biztosították a belvizek elvezetését.

6. ábra. A Lónyay-főcsatorna és a főfolyások hossz-szelvénye

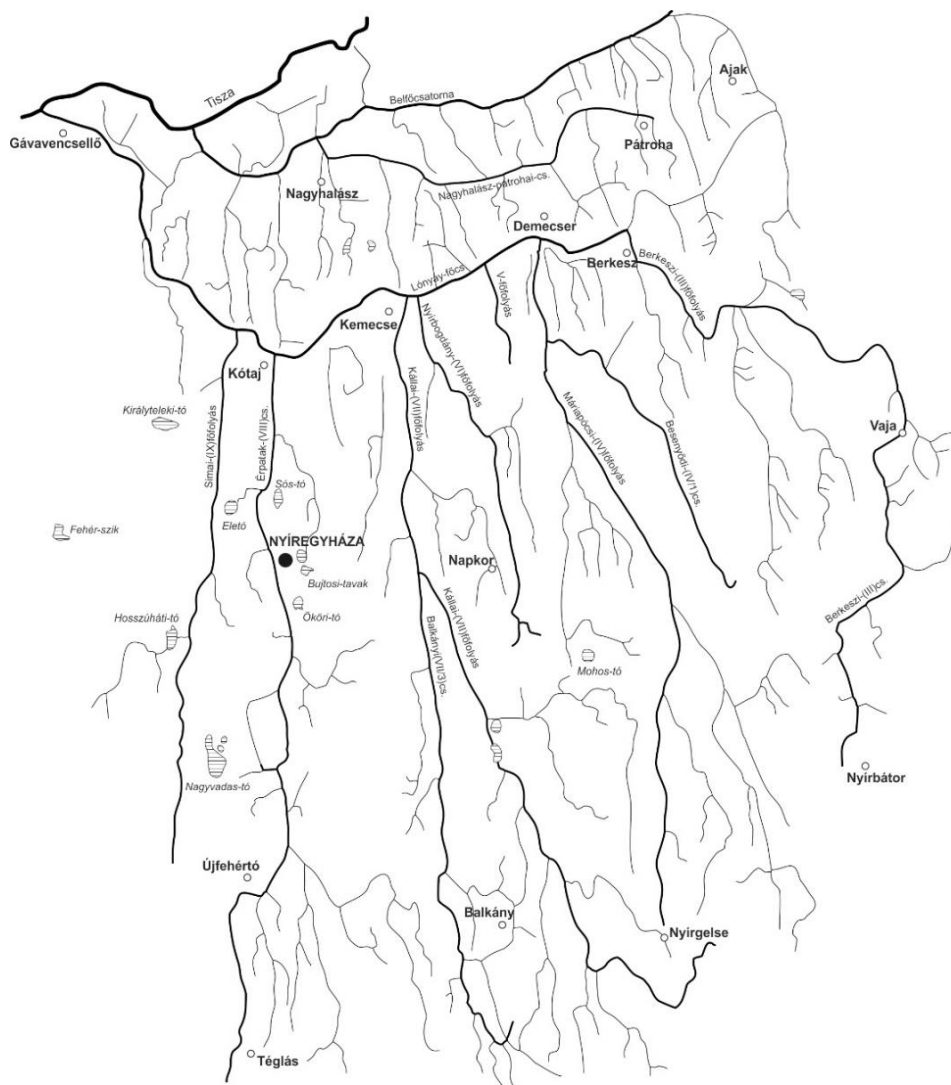
Forrás: A Felső-Tisza-vidéki Vízügyi Igazgatóság nyomán a szerző szerkesztése

A nagyszabású lecsapoló munkák eredményeképpen, csak néhány viszonylagos állandó jellegű tó maradt: Nagy-Vadas-tó (110 ha), Nagy-Szík-tó (40 ha), Szelkő-tó (250 ha), Nyírteleki-tó (20 ha), Kállósemjéni Nagy Mohos-tó (10 ha), Ökőri-tó (13 ha), Bujtosi-tavak (8 ha), Nagy fertő (25 ha), Nyíregyházi Sós-tó (12 ha).

A nyírségi belvízmentesítés jelentősége

A nyírvizek szabályozása során hatalmas eredményeket értek el a Nyírség területén. A káros vizektől mentesült területeken jó minőségű szántóföldek, rétek, legelők alakultak. Legnagyobb a változás a szántó és a terméketlen területek arányában (2. táblázat).

Míg a csatornahálózat kiépítése előtt csak a homokdombok voltak biztos rosztermő földjei tájnak, a vizek elvezetésével viszont olyan termőtalajokat nyertek, amelyeken a legigényesebb szántóföldi *növények*, gyümölcs és szőlő termelhető biztos sikerrel. „A szabályozás előtt a földeknek csak tartós szárazság idején lehetett korlátozott mértékben hasznát venni, csapadékos időszakban szinte létezésük is teher volt a gazdaságokra” (Imre J. ,1929).

7. ábra. A Rétköz és az Észak-Nyírség csatornahálózata.

Forrás: A Felső-Tisza-vidéki Vízügyi Igazgatóság nyomán a szerző szerkesztése

A belvízrendezési munkálatok jótékony hatását legjobban igazolja az a körülmény, hogy az érintett területeken a népesség száma negyven év alatt (1869 – 1910-ig) 45,3 %-kal emelkedett. Évi átlagban 10- 11 %-os volt a gyarapodás. A vizsgált nyírségi területen ilyen arányú növekedésre az említett időszak óta nem volt példa. Sőt a XX. század végétől az elvándorlás és a csökkenő természetes szaporodás következtében évi átlagban 0,4-0,5 %-os népességsökkenés tapasztalható.

2. táblázat. A művelési ágak arányainak változásai az észak-nyírségi területen 1846-1930 között (%)

Művelési ágak	1846	1881	1890	1930
Szántó	9,8	9,8	50	60,19
Kert	-	-	-	1,38
Rét-legelő	31,3	31,5	40,0	36,45
Nádas	3	2,9	5	1,98
Vízállás, mocsár	55,9	55,8	5	-
Összesen	100	100	100	100

Forrás: Imre J. A Nyírvíz Szabályozó Társulat története. Nyíregyháza, 1929. pp 92. és a KSH adatbázisa

Az ember természetátalakító tevékenységének nagyszerű példáját láthatjuk a nyírségi csatornarendszer megépítésénél. Ennek köszönhetően alapvetően megváltozott az ősi természeti táj, az ősi életforma. Az egykoron mocsár-, tó- és lápvilág helyén mezőgazdasági termelés céljaira alkalmas területek alakultak ki, amelyeket kisebb-nagyobb csatornák hálóznak be.

Kiépülhetett az út- és a vasúthálózat, lehetővé vált az egymástól elzárt területek közötti szorosabb társadalmi-gazdasági kapcsolat megteremtése. A települések is lemerészkedtek a dombok lábához, s ott terebélyesedtek, szépültek. A Nyírség olyan változáson ment át, hogy az Alföldnek egyik legsokoldalúbb gazdasági térsége lett, tájképileg pedig a legszebb része.

Összegzés

A Nyírség hazánk második legnagyobb futóhomok területe. A XIX. század második feléig medence jellegű mélyedéseit, az elhagyott folyómedreit kisebb-nagyobb tavak, mocsarak, lápok fogták el, melyek egyre inkább hátráltatták a mezőgazdaság, a közlekedés, a településhálózat fejlődését, terjesztői voltak a betegségeknek. A társadalmi igények feszítő-ereje, a szántóföldek gyarapításának vágya, a közlekedés rendezetlen helyzete miatt elodázhatatlanná vált a pangó vizek elvezetése, a vízzel borított területek mentesítése. Jelentősebb belvízrendezés, központi rendelkezés nyomán először a XIX. század fordulóján (1806-ban) indult el a „Vármegyei árkok” megásával. Átfogóbb belvízmetesítési munkálatok azonban csak a Nyírvíz Szabályozó Társulat megalakulását (1879) követően folytatódott.

E munkálatok során elkészültek a homokhátak közötti völgyekben végighúzódó, főleg észak-déli irányú *főfolyások*, a mellékvölgyekből, öblökből, lápokból a *főfolyásokba* vezető csatornák és ezek vizét összegyűjtő *Lónyay-főcsatorna ún. övcsatorna*. A 750 km hosszú csatornarendszer kiépítése egészen 1939-ig tartott.

A nagyarányú természetátalakító munkálatok eredményeképpen a Nyírségben csak néhány állandó vizű tó maradt, de ezek is a pusztulás képét mutatják. Az 1960-as évektől a tavak száma gyarapodott azáltal, hogy nagyobb csatornák vizének hasznosítása céljából víztározókat létesítettek.

Irodalom

- BORSY Z.(1961): A Nyírség természeti földrajza. Földrajzi Monográfiák, 5. köt. Akadémiai Kiadó, Budapest, pp.13-31.
- BORSY Z.(1971): Szabolcs Szatmár megye természeti földrajza. Szabolcs-szatmári Szemle, VI. évf. 3. szám. pp.1-12.
- BORSY Z- FÉLEGYHÁZI E. (1982): A vízhálózat alakulása az Alföld északi részében a pleisztocén végétől napjainkig. Szabolcs-szatmári Szemle, VII. évf. 3. szám. pp.23-32.
- BABOS Z.- MAYER L. (1939): Az ármentesítések, belvízrendezések és a lecsapolás fejlődése Magyarországon. Vízügyi Közlemények. 1939. 21. évfolyam, 1-2 szám, 32-91 és 227-287.
- FRISNYÁK S. (1980): Szabolcs – Szatmár megye 18.- 19. századi történeti földrajzi vázlata. ACTA Academiae Pedagogiae Nyíregyháziensis TOM 8/F. Nyíregyháza, pp. 73-83.
- GODA L. (szerk., 1965): Magyarország vízvidékeinek hidrológiai viszonyai. Vízgazdálkodási Tudományos Kutató Intézet, Budapest. pp. 49.
- HÁGER L. (szerk., 1929): Szabolcs – vármegye fejlődése és kortörténete. Kiadta: Erdélyi Gy.
- IHRING D. (szerk., 1973): A magyar vízszabályozás története. Az Országos Vízügyi Hivatal kiadványa, Budapest. pp. 305-309.
- IMRE J.(1929): A Nyírvíz Szabályozó Társulat története 1879 – 1929. Nyírvíz Szabályozó Társulat kiadása, Nyíregyháza. pp. 285-311.
- KÁLNAY ZOLTÁN (1900): A Nyírvízszabályozó Társulat. In: Magyarország vármegyéi és városai. Szabolcs Vármegye. Borovszky Samu szerk., Apolló Irodalmi Társaság, Budapest. pp. 285-291.
- KENESSEY B. (szerk.,1931): Csonka-magyarországi ármentesítő és lecsapoló társulatok munkálatai és azok közgazdasági jelentősége. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest. pp. 235 245.
- KOLOSSVÁRY Ö. (1905): Magyarország mederrendező és árvédelmi munkálatainak fejlődése 1899- ig. A M. Kir. Földművelésügyi Minisztérium kiadványa. Pátria Irodalmi Vállalat és Nyomdai RT. Nyomása, Budapest. pp.117-119.
- KORMÁNY Gy.(1983): 100 éve épült a Lónyay- főcsatorna. Szabolcs – szatmári Szemle, XVIII. évf. 4. szám. pp. 35-43.
- KONECSNY K. (2008): Nyíregyháza vízrajza és vízgazdálkodása. In: Frisnyák S. (szerk): Előadások a város újratelepítésének 250. évfordulóján. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke. Nyíregyháza, pp.37-49.
- LÓKI J. (2007): Nyíregyháza természetföldrajzi képe. Szabolcs- Szatmár-beregi Szemle, XLII. évf. 3. szám. pp-263-294.
- [https://hu.wikipedia.org/wiki/Lónyay-főcsatorna](https://hu.wikipedia.org/wiki/L%C3%B3nyay-f%C3%B3csatorna)

IBRÁNY JÁRÁSI SZÉKHELLYÉ VÁLÁSÁNAK KÖZIGAZGATÁSI ELŐZMÉNYEI

Bevezetés a járásról, mint közigazgatási egységről

Magyarország közigazgatása a XVIII. századtól megyei, járási és település szintű volt. A közigazgatás mindig az állam feladata, amely kiterjed az ország mindennapi életének szervezésére, irányítására (pl. anyakönyvvezetés, népesség nyilvántartás, közoktatás, közegészségügy, rendfenntartás, stb.), központi rendeletek végrehajtására, ellenőrzésére. A közigazgatási feladatok elvégzése érdekében az állam kisebb egységekre –megye, járás, településekre- osztja területét.

A közigazgatási egységek közül vizsgálatunk csupán a járások kialakulásának és térszerkezetének fontosabb állomásaival, jellemzőivel foglalkozunk. nem térünk ki a megyei, városi és községi közigazgatás fejlődéstörténetére, jellegzetes intézményeire, feladataira.

A téma elemzése során elismert tudományos kutatók^{32, 33, 34} tanulmányaira, a közigazgatásban jártas szakemberekkel készített interjúkra, valamint az internet által kínált ismeretanyagra támaszkodtam.

A járás a magyar közigazgatás jellegzetes intézménye volt évszázadokon át. Történeti források szerint a XIII. században alakultak ki a vármegyék területén belül. Területük akkora volt, amelyet abban az időben a legkorszerűbb közlekedési eszközzel, vagyis lovon egy napi lovaglással meg lehetett járni a kijelölt közigazgatási központot (innen ered a járás fogalmának a jelentése). A terepviszonyoktól függően 10-15 km sugarú körzetet kívántak létrehozni a járási szintű egységek számára. Lényegében a vármegyék alközpontjai voltak, területükön ellátták az adóösszeírást és a beszedést, valamint a határjárást és az igazságszolgáltatást is. E rendszer határai, feladatai évszázadok során többször változott. Határai sokszor természeti, táji, történeti, néprajzi csoportokat, közlekedési, politikai adottságokat követték.³⁵

Első közlés: Ibrányi Hírlap. 2016. 2. szám. pp. 34-41.

³² Fábrián Lajos: A megyénk közigazgatási területének változásai/1001-1950/.Szabolcs-szatmárberegi Szemle. XXXI. évf. 4.szám 1996.pp.606-627.

³³ Hajdu Zoltán: Magyarország közigazgatási földrajza. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs,2001.pp 92-123.

³⁴ Tóth József. A magyar városodási folyamat néhány kérdése. Tananyag-tár 17..szám.PTE TTK Földtudományok Doktori Iskola,Pécs,2010, p.91.

³⁵ Hajdu Z.:2001.uo.

Ibrány helye, szerepe Szabolcs-Szatmár-Bereg megye közigazgatási rendszerében

Tudományos kutatásokra hivatkozva mondhatjuk, hogy Ibrány a XIII. századtól, a vármegyék kialakításától Szabolcs vármegyéhez tartozott. Szabolcs vármegyében a XVIII. századtól 1849-ig kisebb határmódosításoktól eltekintve, jelentősebb összevonásokra, újabb járások kialakítására nem került sor. Szabolcs vármegye járásai ekkor: a dadai, a kiskvárdai, a nádudvari és a nyírbátori voltak, ³⁶ Ibrány 52 települést magába foglaló Dadai járáshoz tartozott, melynek székhelye Szabolcs község.

Az 1867-es Ausztria-Magyarország közötti kiegyezést követően a magyar területi közigazgatási rendszerben továbbra is a megye-járási-község modell honosodott meg. A törvényhatóságok rendszeréről szóló 1870. évi XLII. törvénycikk új keretet adott a törvényhatóságok működésének. E rendelkezés értelmében a nagy területű és népességű Dadai járást három részre – Alsó-, Közép- és Felső-dadai járásra – osztották. Az új közigazgatási beosztás nyomán Ibrány ekkor 14 településsel együtt (Balsa, Buj, Gáva, Ibrány, Kenézlő, Paszab, Rakamaz, Szabolcs, Timár, Tiszabercel, Tiszanagyfalu, Vencsellő, Viss, Zalkod) a Dadai Közép járásba tagolták, székhelye Szabolcs község.

A törvényhatóságokról szóló 1876. évi XXX. törvénycikk újabb közigazgatási beosztásokat jelölt meg. E rendelkezés eredményeként a megszűnő Dadai Közép járás községeit a Dadai Felső járásba sorolták, székhelye továbbra is Szabolcs község.

A XX. század fordulóján a Dadai Felső járás székhelye Szabolcs helyett Gáva nagyközség lett. A járást alkotó 14 településnek természeti, gazdasági adottságai, valamint mind terület, mind népesség nagysága szerint aránytalanok voltak. Közlekedési szempontból sem volt minden településnek a helyzete kedvező. Voltak olyan községek, ahonnan a járási központ nagy kitéréssel volt elérhető vagy úgy, hogy egy másik járás területén is át kellett haladniuk például Viss, Zalkod, Kenézlő lakóinak.

A II. világháború után 1949. év augusztus 20-án kihirdetett alkotmány rendelkezett a bevezetett tanácsrendszer kereteiről. Az alkotmány az államhatalom területi szerveiként határozta meg a megyei, járási, városi és a községi tanácsokat. A járáshatárok és a járási székhelyek kijelölésekor a gazdasági, kulturális, kereskedelmi, egészségügyi, közlekedési vonzáskörét vették figyelembe. A közigazgatási reformnak köszönhetően a járás fontos szerepet kapott a falusi térségek igazgatási, oktatási, egészségügyi, gazdasági, kulturális stb. folyamatainak irányításában és ellenőrzésében.

Az ország területét 1950-ben államigazgatási szempontból 19 megyére és a fővárosra osztották. Ennek során a megcsonkított Bereg- Szatmár és Szabolcs

³⁶ Fábrián L. 1996. uo.

megye összevonásával alakult meg 1950. március 16-i hatállyal Szabolcs -Szatmár megye. Központja: Nyíregyháza. A megye államigazgatási nevében a rendszerváltást követően, eddig Szatmárral összevont Bereg is szerepel. Így 1990. január 1-től három megyét foglal magába Szabolcs- Szatmár- Bereg megye.

Az új alkotmány rendelkezései alapján 1951. június 1-i hatállyal került sor a járások számának, területének rendezésére. Szabolcs- Szatmár megyében több járást megszüntettek és újakat alakítottak ki. Megszüntették a Dadai alsó-, a Dadai felső-, és a Tiszai járást, ugyanakkor Nyíregyháza székhellyel új járást szerveztek. Az összevonásokkal, bontásokkal a megye közigazgatási beosztása megváltozott. 9 járás helyett 10-et alakítottak ki. A megszüntetett Dadai felső járás 14 településéből 10 (Balsa, Buj, Gáva, Ibrány, Paszab, Rakamaz, Timár, Tiszabercel, Tiszana gyfal u, Vencsellő) a Nyíregyházi járáshoz került.³⁷

Az 1950-es években a járási területrendezési elképzelés többször változott, de megnyugtató módon nem sikerült megoldani sem a gazdasági körzet, sem a vonzásközpont szerepkörét. A 1950-es évek első felére még jellemző a járási szintű intézmények bővítése, telepítése (járásbíróságok, járási ügyészség, kultúrotthonok), de 1956 után ellenkező tendencia érvényesül, megindul a hatáskör szűkítésének, összevonásoknak a folyamata, amely 1984-ig a járások megszűnéséig tart.

Az 1960-as évektől tömegessé vált a községi közös tanácsok kialakítása és a járások fokozatos összevonása, átszervezése, ennek következtében számuk a nyolcvanas évek végére 10-ről 7-re csökkent. Megszűnt a baktalórántházi-, csengeri- és a tiszalöki járás.

A járások a XIII. századtól a XX. század végéig /1984-ig/ változó tartalmú. területi, irányítási szerepkörrel rendelkeztek, mint alsó középszintű egységek, a települések és a megyék között. Az irányításban játszott szerepük 1971 után fokozatosan csökken, majd annak megszűnése után keletkezett űrt az államigazgatás kevésbé tartós, átmeneti megoldásokkal (járás i hivatal, városkörnyéki igazgatás) töltötte ki.

A gazdasági reform bevezetése után 1969. év elején ismét napirendre tűzték a közigazgatási reform kérdését, elsősorban a járások_helye, szerepe került előtérbe. Több éves előkészítő szakmai munkának köszönhetően 1971-ben megszületett a III. tanács törvény, mely megszüntette a járási tanácsokat, s ezt követően, mint közigazgatási egység járási hivatal elnevezéssel működtek. A járás megszűnt tanács i szint lenni, de közigazgatási területi egység maradt a megyén belül, a megyék a járási hivatalok útján irányították a községeket. A járási hivatalok hatáskörében maradt továbbra is az első- és másodfokú hatósági jogkör, a szövetkezetek állami felügyeletének ellátása, a községi tanácsok működése, törvényességének felügyelete és részben a községi szakigazgatási tevékenység irányítása. A járási hivatalokban az alábbi osztályok működtek: igazgatási, pénzügyi, terv-

³⁷ Fáb ián L.1996.uo.

és munkaügy, élelmiszergazdaság, kereskedelmi, műszaki, művelődésügyi, egészségügyi, valamint a titkárság.³⁸

Ibrány közigazgatásában jelentős változás következett be az 1970-es évek elején, mert a nagyközségek szervezéséről szóló 1016/1969./IV.29./ sz. kormányhatározatban kapott felhatalmazás alapján a megyei tanács /Ibrány községi tanács kérésére/ a községet 1973. IV. 13-án nagyközségi tanácscsá szervezte át. Ennek köszönhetően egyre több / helyi lakosságot érintő/ járási hatáskör került a nagyközség közigazgatási rendszerébe. A III. tanácstörvény egyes rendelkezéseinek módosítása alapján 1980. év február 1-vel Ibrány nagyközség tanácsának tevékenységét a megyei tanács irányítása alá vonta.

A járási hivatalok kialakításával párhuzamosan bevezetésre került 1984. január 1-től a városkörnyéki igazgatási forma. Székhelyeül a térség gazdaságilag jelentős, lehetőleg központi fekvésű, nagyobb települései voltak. Megyének települései 6 város (Nyíregyháza, Kisvárdá, Mátészalka, Nyírbátor, Fehérgyarmat, Vásárosnamény és 4 nagyközség: Csenger, Nagykálló, Rakamaz, Záhony) vonzáskörzetébe tartoztak. Ibrány a nyíregyházi városkörnyéki közigazgatási rendszerhez tartozott. Ez a helyi közigazgatási ügyintézésben lényeges változást nem eredményezett, mivelhogy a városkörnyéki közigazgatást hivatalosan is átmeneti konstrukciónak tekintették. Az 1950. évi járási felosztáshoz képest számuk lényegesen nem tért el, de területi és központi hatáskörében jelentősek voltak a különbségek. A városkörnyéki igazgatási rendszer lassú térhódítása és a járási hivatalok szerepkörének fokozatos csökkenése lehetővé tette, hogy 1984. január 1-től a járási hivatalok megszűnjenek. Ettől kezdve a községek a megyei tanács irányítása alá kerültek.

Ibrány nagyközség a kilencvenes években elért gazdasági sikereinek, a műszaki- és humán infrastruktúra, az egészségügyi ellátás, az oktatási intézmények, a kiskereskedelem fejlesztésének köszönhetően 1993-ban a Magyar Köztársaság várossá nyilvánította, majd 11 év után, 2004-től pedig Ibrány-nagyhalászi kistérség központja lett.

A rendszerváltozást követően az új alkotmány önkormányzatokról szóló 1990. évi LXVI. számú törvénybe foglaltak alapján megalakultak a helyi önkormányzatok és ezzel a tanácsi rendszert önkormányzati rendszer váltotta fel. Az önkormányzati törvény hatályba lépésével megszűnt a korábbi un. városkörnyéki rendszer. A járások és a városkörnyéki igazgatások megszűnése után, egyrészt a közigazgatás ösztönözte, másrészt a társadalmi-gazdasági átalakulás következtében szükségszerűvé vált a statisztikai kistérségek létrehozása. Területének nagyságát tekintve a kistérség közel áll az egykori és a későbbi járáshoz, de nem tekinthető utódjának, mivel nem a felsőbb közigazgatási szintek kihelyezett

³⁸ Hajdu Z. 2001.uo.

szerveinek illetékességi területei. Elsősorban területfejlesztési és statisztikai célokat szolgáló területi egység, nincs direkt közigazgatási szerepe.³⁹

A statisztikai kistérségek 1994. év január 1-vel jöttek létre, amelyek csak a statisztikai számbavételi / népességi, gazdasági, infrastruktúra stb. /, elemzési körzetként jelenik meg. Később a 244/2003/ XII.18./ kormányrendelet bővítette hatáskörét, mely szerint a kistérség területfejlesztési statisztikai egység, a közigazgatás területi feladatainak ellátásához szükséges fejlesztési adatokat szolgáltat. Tevékenységének célja: gazdasági-társadalmi fejlesztési stratégia megalkotása, az erőforrások aktivizálása és koordinálása, illetve az érdekvédelem.⁴⁰

A 244/2003 számú kormányrendelet értelmében a Nyíregyházi-újfehértói kistérséget három részre tagolták / nyíregyházi-, nagykállói-, Ibrány- nagyhalászi kistérség/. Ennek köszönhetően 2004.év január 1-től létre jött Ibrány székhelyű Ibrány- nagyhalászi kistérség.

2013.január 1-től a kistérségek mellett a közigazgatási területi egységként járásokat is kialakítottak, a két területi egység nem esett egybe. A kistérségek szerepe jelentősen csökkent, így 2014. február 24-i hatállyal megszűnt.

1983. december 31-én megszüntetett járásokat harminc év után, 2013. január 1-én ismét életre hívták, de újszerű szervezeti rendben é új céllal. „A kormány által megfogalmazottak szerint a járások az államigazgatás legalsóbb területi szintjét jelentő egységek, melyek az államigazgatási tevékenységek, szolgáltatások döntő többségét minden magyarországi állampolgár számára elérhető közelségben és magas minőségben biztosítják”⁴¹

Ibrány kistérségi központtá válása után megerősítette pozícióit, hiszen látványosan fejlesztette a település arculatát, az oktatási, egészségügyi, szociális intézményeit, iparát, kereskedelmét, stb. és ennek a kitartó, elöretékintő, tudatos munkának köszönhetően Ibrányi járás székhelyévé vált, melyhez rajta kívül hét település /Balsa, Buj, Gávavencsellő, Nagyhalász, Paszab, Tiszabercel, Tiszatelek/ tartozik. Az Ibrányi járás 2013-ban újonnan létrehozott járások egyike. Ibrány korábban soha sem töltött be járási központi szerepet. Ez a szerepkör újabb és újabb feladatok megoldására készíti a járási központot, melynek eredményeképpen gazdagodhat, szépülhet, modernizálódhat az Ibrányi járás minden települése.

³⁹ Pálné Kovács I. Előszó.In.Területfejlesztés.Budapest.2000.pp.7-12.

⁴⁰ Pálné Kovács I.2000. uo.

⁴¹ [htt://www.jaras.ifo.hu](http://www.jaras.ifo.hu)

NÉPESEDÉSI FOLYAMATOK ALAKULÁSA AZ IBRÁNYI JÁRÁSBAN 1949 UTÁN

Bevezetés

Ibrány az 1993.évi várossá válása után megerősítette társadalmi-gazdasági pozícióit, s ennek köszönhetően 2004. január 1. hatállyal az Ibrány-nagyhalászi kistérség központjává vált, melyhez rajta kívül 16 település tartozott. 2013. január 1-vel az újonnan létrehozott Ibrányi Járás központja lett. Ibrány korábban soha sem töltött be járási székhely szerepet. Az 1950-es közigazgatás átrendezése előtt Szabolcs vármegye Dadai felső járásához tartozott, központja Gáva volt majd 1950- 1983. december 31-ig a Nyíregyházi Járás része.

Jelen tanulmányban az Ibrányi Járás demográfiai folyamataival kívánunk foglalkozni. Arra keressük a választ, hogy a II. világháború utáni évtizedekben a népesség száma milyen mértékben változott és hogyan alakultak a népmozgalmi folyamatok. A téma elemzéséhez a KSH népszámlálási adatbázisát, statisztikai kiadványait és a kapcsolódó szakirodalmat használtuk. A vizsgált időszak demográfiai folyamatainak elemzéséhez nélkülözhetetlenek a korábbi évtizedek adatainak a felhasználása, ezért a negyvenes éveket megelőző évtizedek statisztikai adataira is támaszkodunk.

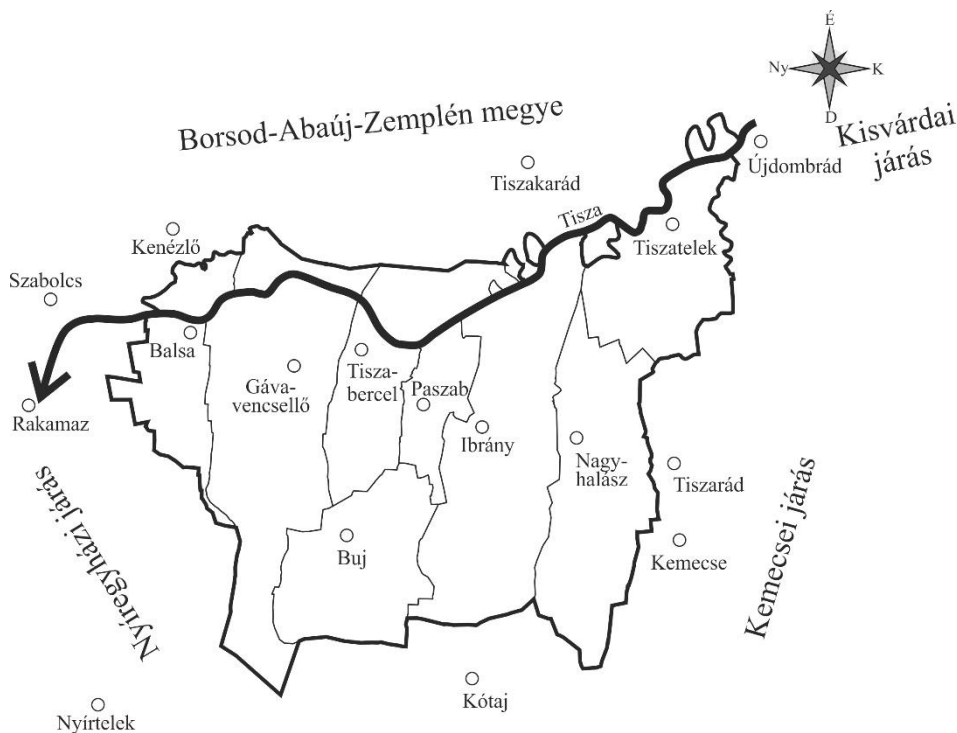
Az Ibrányi Járás földrajzi helyzete, térszerkezete

Az Ibrányi járás Szabolcs- Szatmár- Bereg megyében a Tisza mentén, a Rétköz nyugati részén helyezkedik el (*1. ábra*). Területe 305 km², a megye területének mindössze 5,1 %-át foglalja el. Lakónépessége 2014. év végén 23484 fő volt, amely a megye lakosságának 7,5 %-át adja.

A járást 8 település, melyből 2 város /Ibrány, Nagyhalász/, és a lakosság száma szerint 1 kisközség, 4 közepes nagyságú falu és 1 nagyközség alkotja (*1. táblázat*).

A táblázat adataiból jól kivehető, hogy a járás területén legnagyobb arányban (37,5 %-ban) közepes lélekszámú községek találhatóak. A legkisebb település a járás nyugati részén elhelyezkedő Balsa, ahol a lakosság száma 1990-től nem éri el az ezer főt sem. A legnagyobb település Gávavencsellő nagyközség, 3481 (2014) fővel. A lakosságnak több mint a fele (52,7- %-a) két kis lakosságszámú városban él.

Első közlés: A változó világ a XXI. századi kihívásai. Tanulmánykötet Dr. Hanusz Árpád 70. születésnapja tiszteletére. Szerk: Dr. Kókai S. Nyíregyháza, 206. pp. 311-324.

1. ábra. Az Ibrányi járás földrajzi helyzete

Forrás: <http://www.jaras.hu/alp/ibranyijaras>

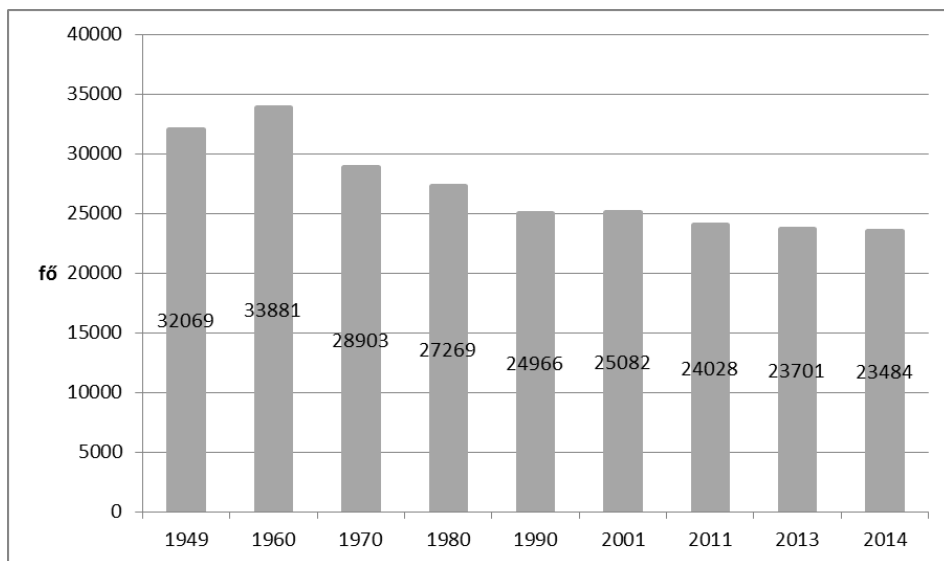
1. táblázat. A települések száma népességnagyság szerint (2014)

Megnevezés	Település		Ebből város	A népesség nagysága						
				-199	200-499	500-999	1000-1999	2000-4999	5000-9999	10000-
Ibrányi járás	Száma	8	2	0	0	1	3	2	2	0
	%-a	100	25	0	0	12,5	37,5	25	25	0

Forrás: KSH adatbázisa alapján saját szerkesztés

A népesség száma és jellemzői

Az Ibrányi járás településeinek a népesség számáról, változásairól az első hivatalos magyar népszámlálástól (1869) vannak viszonylag megbízható adataink, melyből kitűnik, hogy közel százötven év (146 év) alatt a települések népessége közel háromszorosára (2,9) növekedett. A lakónépesség folyamatos gyarapodása 1960-ig tartott, s ezt követő évtizedekben (társadalmi-gazdasági hatásokra) hol lassú, hol intenzívebb népesség szám csökkenés tapasztalható (2. ábra).

2. ábra. A népesség számának alakulása 1949-2014 között

Forrás: KSH népszámlálási adatbázisa alapján saját szerkesztés

A II. világháború után az első népszámlálás 1949. év tavaszán történt. Ekkor a járás lakossága 32069 fő. A legnagyobb gyarapodás a negyvenes évtizedben 1945-1949 közötti volt. Öt év alatt nemcsak pótolta a háború okozta embervesztést, hanem 4,8 %-kal növelte az az 1941. évihez viszonyítva a népesség számát. Ez az öröndetes növekedés köszönhető a háború utáni konszolidált életkörülményeknek, melyek következtében a házasságkötések és a születések tekintélyes mértékben emelkedtek, lényegesen csökkent a halandóság, gyarapodott a fiatalok aránya. A negyvenes évek második felében tapasztalt energikus népességgyarapodás az ötvenes évek elején (1951-1953 között) csökkenő tendenciába hajlott. Az országos jelenség ellensúlyozására adminisztratív intézkedéseket hoztak. A születések csökkentésének megakadályozása érdekében abortusztilalmat rendeltek el. Az intézkedések hatására a születések aránya ismét növekedni kezdett, s ennek következtében a népesség száma 1949-1960 közötti években 1820 fővel gyarapodott, ami a járás településeinek történetében a legnagyobb lakosság számot jelenti. A korlátozások hatása azonban csak átmeneti volt, 1956 után fokozatosan apadt az élveszületések száma.

1960-tól a fiatal korosztály nagymértékű elvándorlása, az élveszületések visszaesése miatt jelentős mértékben csökken az össznépesség. E kedvezőtlen demográfiai folyamatot mérsékelte az 1967-ben életbe lépett népességgazdasági intézkedések, melyek hatására átmenetileg javult a születési arány.

Az 1970-es évtizedben a termékenységi mutatók, valamint a születési arányszámok szerény mértékben javultak. Az 1973-ban hozott újabb népesedéspolitikai intézkedések ugyan 1974-1977 között 1,3 %-ra növelték a születési rátát, de ez nem pótolta a 23,1 %-os vándorlási veszteséget, s ennek következtében a lakosság szám tovább csökken. Az 1980-as években folytatódik a lakosság számának csökkenése. Ez egyenes következménye az élve-születések csökkenésének, illetve a halálozási és az elvándorlási ráta növekedésének (2. táblázat).

2. táblázat. A népességszám alakulása (1949-2014)

Település	Terület (km ²)	1949	1960	1970	1980	1990	2001	2011	2013	2014
		Jelenlévő népesség	Lakónépesség							
Balsa	22,5	1842	1954	1354	1182	972	933	851	854	838
Buj	32,8	3702	3903	3172	2852	2531	2483	2307	2291	2287
Gávavencsellő	66,8	6976	7016	5779	5045	4226	3937	3584	3514	3481
Ibrány	60,4	7173	7464	6732	6696	6393	6791	6888	6786	6751
Nagyhalász	44,3	6251	6848	6214	6077	5922	5867	5771	5705	5676
Paszab	13	1361	1366	1274	1279	1214	1300	1252	1268	1232
Tiszabercel	31,4	2713	2891	2429	2430	2207	2139	1933	1863	1819
Tiszatelek	33,8	2051	2439	1949	1708	1501	1271	1442	1420	1400
Összesen	305	32069	33881	28903	27269	24966	24721	24028	23701	23484

Forrás: KSH adatbázisa alapján saját szerkesztés

A járás népesedésének alakulását az 1990-es és az ezredforduló utáni években az előző időszakban kialakult kedvezőtlen tendenciák jellemzik. A népességfogyás 1990-től 241 fő (9,8 %), 2001-től 2014-ig a csökkenés 1237 főt tett ki (5,0 %). A járásban 2011. október 1-én 24028 fő élt, 2,8 százalékkal kevesebb, mint a 2001. évi népszámláláskor. A népességfogyás túlnyomó részét a vándorlási veszteség, valamint a születések mérséklődése idézte elő. 2001-2011 között a járás 8 településéből csupán kettőben, 25 %-ában (Ibrány, Tiszatelek) emelkedett (8,7-9,8 %-kal) a lakosság száma, a települések többségében (75 %-ában) pedig kisebb-nagyobb mértékű apadás következett.

2011-2014 között Balsa és Paszab kivételével továbbra is csökken a járás össznépessége, 3 év alatt 1,4 %-kal. Amennyiben összevetjük az 1960. és a 2014. évi adatokat abból kitűnik, hogy a járás népességvesztése elszomorítóan magas, 54 év alatt 41,8 %. E kedvezőtlen népesedési folyamat az alacsony élveszületések, magas halálozások és a tetemes elvándorlók rátájának következménye.

A népmozgalmi folyamatok jellemzői

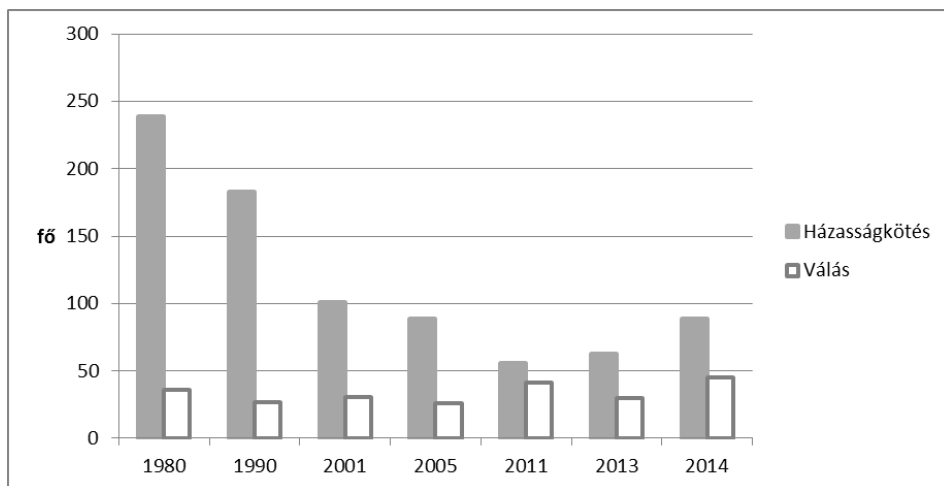
A népesség számszerű alakulásában igen fontos tényező: a házasságkötések, születések, halálozások, vándorlások aránya. Ezeknek a demográfiai jelenségeknek külön-külön történő vizsgálata is célszerű, mivelhogy a lakosság számának változásában kifejezésre jutó okokat megismerjük.

A házasságkötések és válások alakulása

Bár a házassági szokások minden társadalomban erősen kötődnek a hagyományokhoz, nemzedékről-nemzedékre átöröklődnek. *Járásunk hosszú évszázadokon keresztül azon hazai térségek közé tartozott, ahol igen gyakori és természetes volt a házasságkötés. Az is jellemző volt, hogy viszonylag fiatal életkorban kötöttek házasságot.* A vizsgált időszakban azonban jelentős változásokat tapasztalunk. Az elmúlt félévszázad alatt, egyrészt az oktatásrendszer fejlődésének köszönhetően, másrészt a pályakezdés, a családalapítás egyre nehezebb gazdasági feltételek miatt csökkent a házasságkötések gyakorisága és kitolódott az átlagos házasságkötési kor, viszont emelkedett az elváltak aránya. A házassági kedv hanyatlása különösen a 25 éves és idősebb nem házas férfiakra, valamint nem házas nők valamennyi korcsoportjában jellemző magatartás forma (KSH. Népszámlálás, 2011.3. Területi adatok 16. Szabolcs-Szatmár-Bereg megye).

A két világháború között évi átlagban ezer lakosra számítva 9-12 pár kötött házasságot. A második világháború utáni években 1949-ig. a házasságkötések és a születések száma folyamatosan emelkedett. Ebben az időszakban a házasságkötések évi átlaga meghaladta az 500-600-at, ami jóval felülmúlta az 1941 előtti évi átlagot. 1949-től viszont mérséklődött, 1949-1959 között évi átlagban 350-400 házasságot kötöttek, ezer lakosra vetítve évenként változóan 10-11 házasság jutott. Az 1960-as években 9,8 és azt követő népszámláláskor (1970) 9,7, majd 1980-1990 között már csak 8,1 volt az ezer lakosra eső házasságkötések évenkénti átlagos száma. A házasságkötések csökkenése az 1990-es évek után még lendületesebben folytatódik, évenként 1000 lakosra csupán 7-8 házasságkötés jut, 31,8 %-kal kevesebb, mint 1949-1959 között. A XX. században az ibrányi járás településeiben ennél kevesebb házasságot csak az első világháború idején kötöttek. A XXI. század első évtizedében a házassági kedv visszafogottsága tovább folytatódik (3. ábra), 2001-ben 1000 lakosra mindössze 4,5 házasságkötés jut. 2011-ben 35,6 %-kal kevesebb házasságkötésre került sor, mint 2001-ben. A zuhanásszerű visszaesés 2012-ben megtorpant, s ettől kezdve növekedett a házassági kedv. 2014. év folyamán 89 pár állt anyakönyvvezető elé, 14,6 %-kal többen, mint egy évvel korábban, így a járásban az 1000 lakosra jutó házasságkötések száma 11,2 ami tekintélyes mértékben meghaladja mind a megyei / 3,2 /, mind az országos átlagot / 3,6 /.

A házasság visszaszorulása és egyéb együttélési formák előretörése csökkenti a gyermekvállalási hajlandóságot. Egy távkapcsolat vagy élettársi kapcsolat ritkán adja meg azt a stabilitást és kiszámíthatóságot, ami egy gyermekvállaláshoz szükséges. Mindezek ismeretében fontos megjegyeznünk, hogy a párkapcsolaton belül a járásban a hagyományos házaspári kapcsolatok dominálnak, így az élettársi kapcsolatok szerepe a járásban 7,7%-kal sokkal kisebb az országos 15%-nál.

3. ábra. Házasságkötések, válások

Forrás: KSH adatbázisa alapján saját szerkesztés

Országos jelenség, hogy az első házasságkötés időpontja nyolc évvel kitolódott, 2013-ban a nők 29 évesen, a férfiak 39 évesen kötötték meg az első házasságukat. 30-50 év közötti nők 29,6 %-a semmilyen párkapcsolattal nem rendelkezik, de mindössze 3%-uk szingli, vagyis aki önszántából tudatosan vállalta az egyedülállóságot és a gyermektelenséget, karrier vagy egyéb okokból (KSH Magyar demográfia helyzete, 2015. VII.).

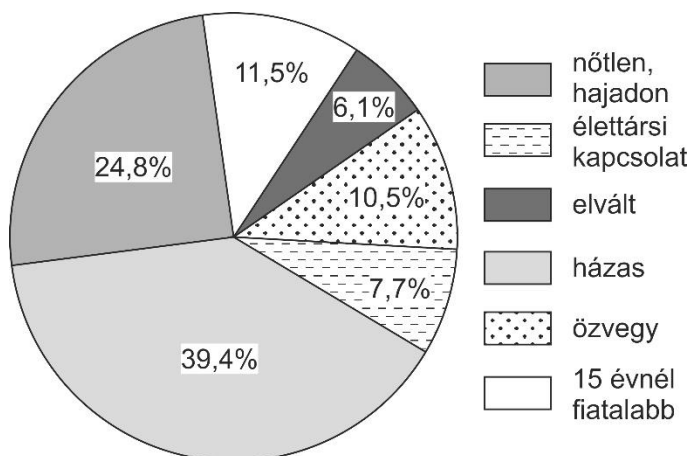
A népesség családi állapot szerinti összetétele lényegesen módosult. Az elmúlt évtizedekben mind a férfiak, mind a nők körében csökken a házasok aránya, ugyanakkor emelkedett a nőtlenek, hajadonok, özvegyek és elváltak hányada (3. táblázat).

3. táblázat. A15 éves és idősebb népesség családi állapot szerinti összetétele, 2011

Terület	Nőtlen, hajadon	Házás	Özvegy	Elvált	Összesen	Közülük élettársi kapcsolatban él
Balsa	214	320	82	94	710	84
Buj	588	853	253	203	1897	198
Gávavencsellő	837	1384	480	251	2952	291
Ibrány	1695	1852	649	329	5525	447
Nagyhalász	1439	1339	560	305	4643	429
Paszab	331	420	110	80	941	141
Tiszabercel	499	724	217	114	1554	166
Tiszatelek	362	588	164	100	1214	108
Ibrányi járás	5965	9480	2515	1476	19436	1864
%	24,8	39,4	10,5	6,1	80,8	7,7

Forrás: KSH adatbázisa alapján saját szerkesztés

2011-ben a 15 éves és az idősebb népesség átlagban 24,8 %-a volt nőtlen és hajadon, a házasságban élők 39,4 % volt. Az özvegyek aránya 10,5 %, a törvényesen elváltaké 6,9 % (4. ábra). Az elvált nők aránya az elmúlt évtizedekben mindig magasabb volt a férfiakénál. A nőknél 0,4-től 7,5 %, a férfiaknál 0,3-tól 6,1 % volt az elvált. A válások számának és arányának nagymértvű növekedése mindenképpen kedvezőtlen jelenség, ami főleg a fiatal korban felszínes ismeretség alapján kötött házasságnál gyakori. A válások arányszáma az utóbbi évtizedekben az országostól 1-2 %-kal kisebb. Az özvegy nők magas aránya (12,5-20,1 %) a házas férfiak nagyfokú halandóságával indokolható.

4. ábra. A 15 éves és idősebb népesség családi állapot szerint, 2011
 Forrás: KSH népszámlálási adatbázisa alapján saját szerkesztés

Az élve-születések alakulása

1945. év után a születések aránya az Ibrányi Járás településeiben a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei és az országos értékekhez hasonlóan változott. A XIX. században még igen népes évjáratok születtek, a gyermekáldás aránya 30-40 % felett volt. A csökkenő tendencia az I. világháború éveiben elkezdődött, és az átmeneti időszakokat nem számítva lényegében még napjainkban is tart (4. táblázat).

Az 1941. évi statisztikai adatokhoz viszonyítva 1942-1945 közötti években a háborús események következtében kevesebb gyermek született, évi átlagban 205 fő. Ennél kevesebb csak az 1915-1919 közötti, majd az 1960 utáni években volt. 1946-tól tíz éven át ismét tekintélyes mértékben nőtt az élveszületések száma. A II. világháború után egy évtized sem kellett ahhoz, hogy a háborús évek veszteségei pótlódjanak. 1946-1956 között évenként átlagosan 758, a hatvanas években 686, a hetvenesekben 520 volt az élveszületettek száma. 1980-1990 között ez a szám 359 főre mérséklődött. A trend az ezredforduló után sem változik, az élveszületések száma 2001-ben 285 főre esett vissza. A „Ratkó unokák” szülőkorba

lépésének köszönhetően 2011-től néhány évben (2002,2005,2006) 15-25 fővel emelkedett az élveszületések száma. 2009-től azonban változó intenzitással mérseklődés következett. 2001-2011 között a születések száma 285 főről 241-re csökkent. 2014-ben 33-mal kevesebb gyermek született, mint 2011-ben, így valószínű, hogy a következő években sem gyarapszik az újszülöttek száma.

4.táblázat A természetes népmozgalom főbb adatai 1949-2014 között (fő, %)

Évek	Élveszületések		Halálozások		Természetes szaporodás, fogyás	
	Fő	%-a	Fő	%-a	Fő	%-a
1949	821	2,6	301	0,9	520	1,6
1960	686	2	253	0,7	433	1,3
1970	520	1,8	326	1,1	194	0,7
1980	411	1,6	356	1,3	55	0,2
1990	359	1,4	336	1,3	20	0,1
2001	285	1,1	362	1,5	-77	-0,3
2011	241	1	292	1,2	-51	-0,2
2014	245	1	297	1,3	-52	-0,2

Forrás: KSH népszámlálási adatbázisa alapján saját szerkesztés

A születések számának alakulására jelentősen hat az évtizedek óta tartó folyamat, hogy a nők egyre későbbi életkorban vállalnak gyermeket. A szülő nők átlagos életkora 1980-ban 24,9 év volt, mely napjainkra közel négy-öt évvel emelkedett. 1980-ban az első gyermek születésekor a nők átlagos életkora 22,8 év volt, 2007-ben már négy és félévvel több. Napjainkban a 25-29, illetve 30-34 éves korosztály termékenysége jóval meghaladja a fiatalabb korosztályokét, kivétel a roma kisebbséget, ahol a szülő nők átlagos életkora 19,8 év. Feltételezhető, hogy az alacsonyabb életkorban „elmaradt” születések alakulásában egyrészt szerepet játszik az iskoláztatás hosszabb időtartama (a szakképzés átalakításával a képzési idő növekedett és a felsőoktatásban töltött idő is hosszabb lett), másrészt az élettársi kapcsolat döntően a fiatalabb korosztályra jellemző együttélési forma, ahol alacsony a született gyermekek aránya.

A gyermekek többsége házasságban születik, de gyorsan nő a házasságon kívül születettek számaránya. A házasságon kívül született gyermekek döntő többsége hajadon családi állapotú anyától származik. Korösszetételüket tekintve a házas anyáknál fiatalabbak, egyharmada 20 éven aluli, 70 %-uk 30 év alatti. A 15-19 és főként 20-24 éves nőknél több gyermek született élettársi kapcsolatban, mint házasságban. A házas nők legnagyobb gyakorisággal két gyermeket szültek, és nagyjából azonos arányban fordul elő az egy, illetve három gyermeknek életet adók. Az elvált nők, és élettársi kapcsolatban élők körében a házas családi állapothoz képest magasabb a gyermektelenek aránya. A születésszám érzékelhető növekedésére

azért sem gondolhatunk, mert a gyermektelenek növekvő aránya mellett emelkedik az egygyermekesek részaránya, csökken a kétgyermekeseké, illetve alig változik a három és a több gyermekeseké.

Egy nőre jutó élveszületések száma 2011-ben 1,4 (gyerek), de ez a 2001-es 1,25-ös értékről azért tudott emelkedni, mert sajnos csökkent a szülői korban lévő nők száma. Vagyis nem gyerek lett több, hanem potenciálisan anya lett kevesebb. A gyermektelenség terjedéséért főleg a bizonytalanság, a munka-nélküliségtől való félelem, az alacsony jövedelem, a lakáshiány, a partnerkapcsolati problémák, a házasságok mellőzése tehető felelőssé (Hajnal B. 2015). Az élve-születések számának mérséklődése különböző jogállású települések közül a kis községekben erőteljes, a többi községben, illetve a városokban kisebb mértékű.

A halálozás alakulása

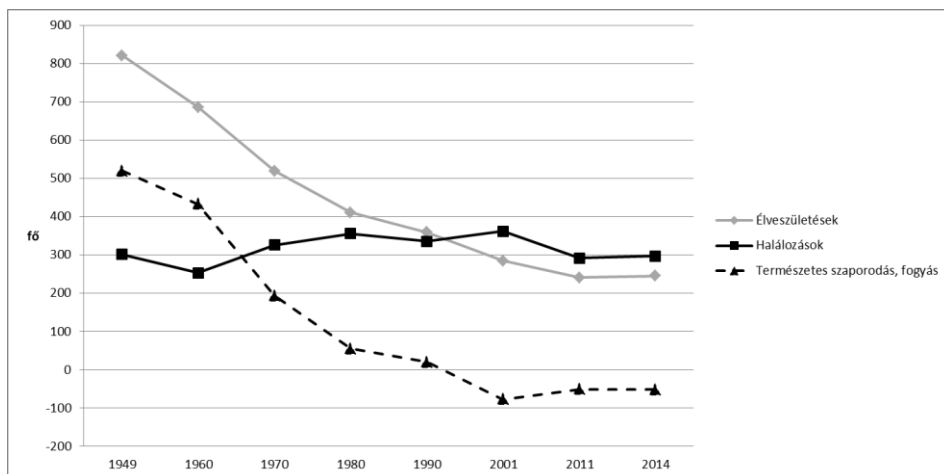
Térségünkben a két világháború között, különösen a harmincas években a halálozási arány az országosnál kedvezőbb. A II. világháború alatt és még néhány évig utána is a halálozási mutató a hazai átlagot meghaladta. A halálozások trendje az 1940-es évek végétől irányt változtatott és jelentősen csökkenni kezdett 1960-ig, majd a hetvenes évtizedtől megfordult az irányzat, 2001-ig a meghaltak száma évenként 25-35 fővel emelkedett. A halálozások nagysága 2001-ben volt a II. világháború után a legtöbb (362 fő). Az ezredfordulót követő években újabb csökkenés figyelhető meg 2011-ig, majd újabb kisebb emelkedés következett 2014-ig.

Ismeretes, hogy a legnagyobb a halálozási arány a csecsemő és a hatvan éven felüli korban. A csecsemőhalandóság és a halvaszületések számának csökkenése az 1950-es évektől tapasztalható, köszönhető az egészségügyi intézkedéseknek, mindenekeelőtt az anya-és csecsemőgondozói hálózat kiépítésének és működtetésének.

A felnőtt és időskorúak halálozásának okát mindenekeelőtt a népesség öregedésében kell keresnünk, mivelhogy idős korban jóval magasabb a halandóság, mint fiatalabb korban. A halálozások közül a keringési rendszerek betegségei a leggyakoribbak, a halálozások több mint fele emiatt következik be, ezt követik a daganatos megbetegedések 21-25 %-kal, melyek egyre agresszívebb módon mindinkább a fiatalabb korosztályt támadják meg, s egyre többen halnak meg közúti baleset következtében is.

A természetes szaporodás/fogyás alakulása

Területünkön a II. világháború utáni években az élveszületések száma nő, a halálozásoké pedig csökken. Ebből a kedvező demográfiai folyamatból adódik a természetes szaporodás növekedése. *Az emelkedő természetes szaporodás az 1950-es évek közepéig tart, majd az ezt követő években, évtizedekben zuhanásszerű és mérsékelt ütemű csökkenés mutatkozik (5. ábra).* A hetvenes évek derekától ismételten, szinte elkészerítő visszaesés következett be, amely napjainkban is tart.

5. ábra. A természetes népmozgalom főbb adatai 1949-2014 között, fő

Forrás: KSH népszámlálási adatbázisa alapján saját szerkesztés

Az ibrányi járásban a természetes szaporodás csakúgy, mint Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében 1949-1990-ig mindegyik népszámláláskor felülmúlta az országos átlagot. Ez azért érdemel különös figyelmet, mert az elvándorlás nagyságával is vezet mindegyik évtizedben. Annak ellenére, hogy az elvándorlók zömét fiatal szülőképes korosztályok alkották, s mindig maradt akkora produktív népesség a területen, amely a természetes szaporodást jóval az országos átlag fölött tartotta.

A járás népességének számbeli alakulását az utóbbi három évtized óta kedvezőtlen tendenciák jellemzik, amely nem elszigetelt jelenség, hasonlóságot mutat a megyében és az országban lejátszódó folyamatokkal. E kedvezőtlen jelenség számos eredőből származik. Ezek közül kiemelkedő a népesség elöregedése, az általános családnagyság (4-5 fő) csökkenése, a házassági és születési arányszámok ingadozása, halandóság emelkedő irányzata, a magas válási arány folyamatos növekedése, valamint az aktív korosztálybeliek növekvő elvándorlása.

A népesség kor szerinti összetétele

A népesség kor szerinti összetételét egyrészt demográfiai folyamatok, másrészt gazdasági, szociális tényezők alakítják. A magas termékenység és a magas halandóság növeli a gyermekkorúak- 15 éven aluliak- és zsugorítja az idősebbek-60 évnél öregebbek- arányát. Az ilyen fiatal társadalomban 30-40 % a 14 éven aluli népesség hányada, a 60 éven felülieké pedig 6-8 % körül ingadozik. Ha a termékenység hanyatlik és a halandóság csökken, akkor növekszik az idősek aránya, s a társadalom „elöregszik”.

A mai járás területén az 1949-es népszámlálás adatai szerint a fiatalok (0-14 évesek) aránya 31,2 %-ot tett ki. A munkaképes korúak csoportján belül (15-59 évesek) a fiatalabbak (15-39 évesek) nagyobb arányt, 39,6 %-ot képviseltek, mint az idősebbek (40-59 évesek) 20,5 %-ot. Megyei viszonylatban ehhez hasonló arányokat regisztráltak. Az elkövetkező évtizedek demográfiai folyamatai lényegesen átalakították mind az országos, mind a megye korstruktúráját, főként az 1970-es évektől kezdődően.

Az 1960-as népszámlálás időpontjában a járás lakosságának 33,2 %-a számított fiatalok (az országos érték 25,4 %, a megyei átlag 32,4 % volt ekkor), ami arányát tekintve alig maradt el az 1940-es évek második felének értékeitől. Köszönhetően elsősorban annak, hogy a korábbi magasnak mondható élveszületési arányszám közelében tudták tartani a mutatókat az 1950-es évek direkt népesedéspolitikai intézkedései, nevezetesen az abortusztilalom. A fiatalok arányának ekkor még kissé csökkenése maga után vonta az idősek arányának növekedését. 1960-ra mind Szabolcs-Szatmár megye, mind az egész ország viszonylatában jelentősen megnőtt az időskorúak aránya (11,4, illetve 13,7 %), nem utolsósorban a jobb egészségügyi ellátás hatására megnövekedett élettartamnak köszönhetően. A két tendencia eredményeként jelentősen csökkent a munkaképes korú lakosság aránya. 1960-ban a járás népességéből már csak 55,5 %-ot tett ki a 14-59 év közöttiek aránya / az országos érték ekkor 60,9 %/.

Az 1980-as népszámlálás során regisztrált adatok részben hasonló megoszlást mutatnak, mint egy évtizeddel korábbi felmérés eredményei. A fiatalok aránya ekkor a járásban 23,8 % volt, a megyében 28,3 %, köszönhetően elsősorban annak, hogy az ötvenes években (Ratkó korszakban) született nők többsége ekkorra érte el a szülőképes kort, ami gyermekszám növekedését eredményezte. Mind országos viszonylatban, mind Szabolcs-Szatmár megyében megfigyelhető volt az ugyancsak az időskorúak arányának 1970-hez viszonyított csökkenése. Elsősorban annak köszönhetően, hogy a XX. század elején születettek 1980-ra érték el az időskort. A járásban a lakosság 16,7 %-a volt ekkor 60 évnél idősebb, 1970-hez viszonyítva arányuk 0,6 %-kal emelkedett. 1980-ban a munkaképes korúak aránya megközelítőleg azonos értéket mutatott 1970-hez viszonyítva.

Az 1980-as években tovább folytatódtak az 1970-es évek elejére is jellemző tendenciák, vagyis ismét fogyni kezdett a fiatalok és növekedni az időskorúak részaránya, aminek következtében 1990-ben az előbbieket 21,3 %, míg az utóbbiaké 21,2 % volt a járásban. Hasonlóan a megyei értéktől, ahol a fiatalok aránya 2,2 %-kal csökkent, a 60 éven felülieké ugyanannyival növekedett.

Az 1990-es években is továbbhaladt a korábbi évtizedek tendenciája, így 2001-ben a járásban 5132 fiatalot regisztráltak, amely a járás össznépességének már csak 19,8 %-át jelentette, 2011-ben 17,9 %-át, 2013-ban pedig 17,2 %-át adták.

A korösszetétel területi viszonyait tekintve figyelemre méltó kép rajzolódik ki. A járás területállomány döntő többsége az országos átlagnak megfelelő előregedő

korstruktúrával jellemezhető, addig Ibrány (17,8 %), Paszab (29,2%), Tiszabercel (18,4 %) fiatalkorú átlaggal büszkélkedhet.

A járás településeinek 2011. évi kor megoszlását a 5. táblázat mutatja, melyből kitűnik, hogy a fiatal lakosság aránya folyamatosan csökken, az időskorúaké viszont növekszik. Az időskorúak területi megoszlását vizsgálva megállapítható, hogy két település kivételével 18 %-nál nagyobb a 60 éven felüliek aránya. Elkeresítő Balsa lakosságának korösszetétele, amely a nagymértékű népességcsökkenéssel párosul.

5. táblázat. A népesség megoszlása korcsoportok szerint (1949-2013)

Korcsoportok	1949	1960	1970	1980	1990	2001	2011	2013
	az össznépesség százalékában							
0-14	31,2	33,2	24,8	23,4	21,3	19,8	17,9	17,2
15-39	39,6	37,6	34,1	33,5	32,8	32,9	34,1	63,1
40-59	20,5	19	25	26,4	24,7	25,1	27,6	
60-	8,7	10,2	16,1	16,7	21,2	22,2	20,4	19,7
Összesen	100	100	100	100	100	100	100	100

Forrás: KSH népszámlálási adatbázisa alapján saját szerkesztés

Figyelemre méltó az öregedési index alakulása is, - amely 100 gyermekkorúra jutó időskorúak arányát jelzi. Az elmúlt hatvan évben több, mint háromszorosára emelkedett az öregedési index. Például 1949-ben 46,5 volt, 1990-ben 69,5, 2011-ben már 149,4 volt az arány. Tanulságosak a 6. táblázat mutatói is amelyből kitűnik, 100 aktív korúra mennyi gyermek- és időskorú jut.

6. táblázat. Az öregedési index alakulása az Ibrányi Járásban (2011)

Település	Száz aktív korúra jutó			Száz gyermekkorúra jutó időskorú
	Gyermekkorú	Időskorú	Gyermek és időskorú	
Balsa	28	48	76	172
Buj	27	32	59	123
Gávavencsellő	30	45	75	147
Ibrány	30	30	60	100
Nagyhalász	27	30	57	107
Paszab	37	24	61	65
Tiszabercel	30	37	67	123
Tiszatelek	24	31	56	130
A járási átlag	29	33	62	114

Forrás: KSH népszámlálási adatbázisa alapján saját szerkesztés

A férfi- nő megoszlást tekintve az általános tendencia a következő: a fiatal generációk körében férfitöbbség van (genetikai okok: több fiú születik, mint lány), ez 40-50 éves korosztálynál kiegyenlítődik, majd az e feletti korosztályt

tekintve nők vannak többségben (a nők hosszabb, illetve a férfiak rövidebb élet-tartamának köszönhetően). A népességben belül a nők aránya több év átlagában 3-4 %-kal magasabb a férfiakénál. Hasonló arány figyelhető meg a megyei és az országos nemek szerinti struktúrában is.

A fentiek alapján megállapítható, hogy az ibrányi járás népességének kor-struktúrája az elmúlt ötven év alatt kedvezőtlen irányban változott, a fiatalok aránya – az országos szinten jellemző demográfiai folyamatok hatására – jelentősen csökkent, ugyanakkor a 60 éven felülieké gyarapodott.

Összegzés

A járás népessége – az ország egészéhez hasonlóan, ha nem is olyan mértékben – az 1960-as évek óta csökkenő tendenciát mutat, egyrészt a természetes fogyás, másrészt az elvándorlás következtében. A járás népességvesztése elszomorítóan tetemes, mivel 1960-2014 között (54 év alatt) 10397 fő, 30,7 %-kal csökkent a lakosság száma.

E kedvezőtlen demográfiai helyzet kialakulásához a tényleges szaporodáson kívül hozzájárul: a házasság visszaszorulása és egyéb együttélési formák előretérése. Mind a férfiak, mind a nők körében csökken a házasság aránya, ugyanakkor emelkedik a nőtlenség, hajadonok, özvegyek és elváltak hányada.

A lakosság kor szerinti összetételében a XX. század közepéig a 15 évnél fiatalabb korosztály a népesség 31-33 %-át adta, az idősebbek aránya 7-8 % volt. Az utóbbi évtizedekben a trend megváltozott, a 15 évnél fiatalabbak rátája apad, a 60 évnél idősebbeké viszont emelkedik. 1949-hez képest a gyermekkorúak száma és aránya évtizedenként 1-1,5 %-kal csökken, az időskorúaké 1-4,5 %-kal nő. Ezek az arányok kedvezőbbek, mind az országoshoz, mind a megyeihez viszonyítva, de ennek ellenére folytatódik a járás népességének elöregedése.

Irodalom

BARABÁS I-né- KORMÁNY Gy.- SZILÁGYI I./1998/: Szabolcs-Szatmár-Bereg megye népessége. Szabolcs- Szatmár-Bereg megye Monográfiája 2. Társadalom és gazdaság. Nyíregyháza, pp 14-31,45-49.

HAJNAL B./2015 /: A rendszerváltás gyermekei. Kelet-Magyarország, LXXII. Évfolyam, 91.szám. pp.2.

KORMÁNY Gy. /2011/: Szabolcs-Szatmár –Bereg megye népesség-, település-, és agrár-földrajzi sajátosságai 1941-2006 között. Észak-keletmagyarországi Gyümölcs Kutatás Fejlesztési Alapítvány és a Nyíregyházi Főiskola. Nyíregyháza, pp.13-26.

http://www.jaras.hu/lap/ibrany_jaras

Népszámlálási adatsorok 1949-2011-ig. KSH, Budapest

Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Statisztikai Évkönyvek adatbázisa /1990-2011-ig./

NÉPMOZGALMI FOLYAMATOK IBRÁNY-NAGYHALÁSZI KISTÉRSÉGBEN AZ EZREDFORDULÓ UTÁN

Jelen tanulmányban a kistérség 2001-2007 közötti évek népességének számbeli változásairól, népmozgalmi folyamatok – élveszületések, halálozások, természetes szaporodás, vándorlás, foglalkoztatottság – alakulásával kívánok foglalkozni. A helyzetelemzésem, értékelésem alapját a KSH adatbázisa, valamint a rendelkezésemre álló kistérségi, megyei, regionális és országos dokumentumok képezik.

A kistérségek lehatárolásáról, megváltoztatásának rendjéről 2003. év végén született kormányrendelet értelmében a 36 települést (4 várost és 32 községet) magába foglaló nyíregyházi-újfehértói statisztikai kistérséget három részre tagolták. Ennek köszönhetően alakították ki a nyíregyházi-, nagykállói- és az Ibrány-nagyhalászi kistérséget 2004. év január 1. hatállyal.

Az Ibrány-Nagyhalászi kistérség helyzete és térszerkezete

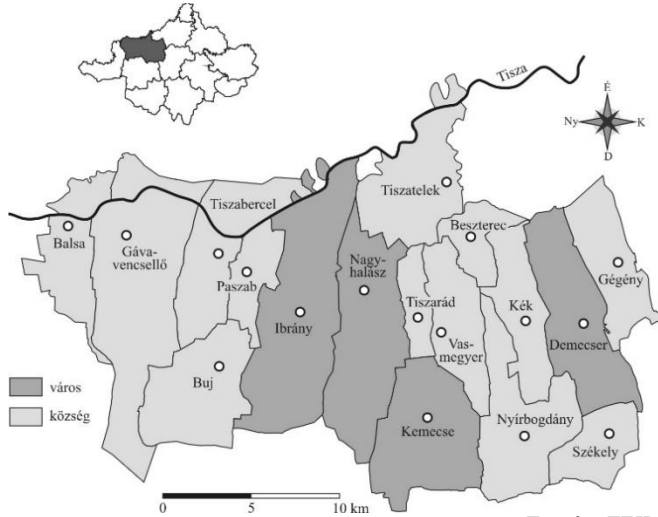
A kistérség a Tisza mentén, a Rétköz kistáj nyugati felén helyezkedik el (1. ábra). Területe 521 km², Szabolcs-Szatmár-Bereg megye (továbbiakban megye) területének 8,8%-át, a Rétköznek 93,0%-át foglalja el. Lakónépessége 2007. év végén 45702 fő volt, amely a megye lakosságának a 7,9%-át adja. A kistérséget 17 település alkotja, melyből 4 város (Demecser, Ibrány, Kemecse, Nagyhalász), és a lakosság száma szerint 5 kisközség, 6 közepes nagyságú falu és 2 nagyközség (1. táblázat).

1. táblázat. A települések száma népességnagyság szerint 2007-ben

Megnevezés	Település	Ebből: város	Népesség nagysága									
			-199	200-499	500-999	1000-1999	2000-4999	5000-9999	10000-49999	50000-99999	100000-	
Ibrány-Nagyhalászi kistérség	száma	17	4	0	0	2	7	6	2	0	0	0
	%-a	100	23,5	0,0	0,0	11,8	41,2	35,3	11,8	0,0	0,0	0,0
Szabolcs-Szatmár-Bereg megye	száma	229	24	8	29	61	60	55	9	6	0	1
	%-a	100	10,5	3,5	12,7	26,6	26,2	24,0	3,9	2,6	0,0	0,4

Forrás: KSH, a kistérség fejlesztési koncepció adatbázisa

Első közlés: Geográfiai folyamatok térben és időben Tanulmánykötet Dr. Hanusz Árpád 65. születésnapja tiszteletére, Szerk: dr. Kókai Sándor, Nyíregyháza, 2011, pp277-288

Forrás: TEIR

1. ábra. Az Ibrány-Nagyhalászi kistérség települései

A kistérségben legnagyobb arányban (35,3%-ban) közepes lélekszámú községek találhatók. A legkisebb települések Balsa és Tiszarád, ahol a lakosság száma nem éri el az ezer főt sem. Négy, viszonylag kis lélekszámú városban él a térség lakosságának közel fele: Demecserben 4411 fő, Ibrányban több mint hét-ezer (7030 fő), Kemecsen 5065 fő, míg Nagyhalászban közel hatezer fő (5868 fő) (2. táblázat).

2. táblázat. A lakónépesség alakulása 2001-2007 között (fő)

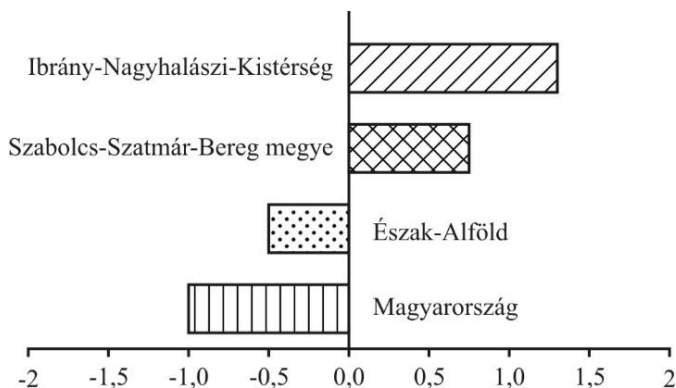
Település	Terület (km ²)	2001	2003	2004	2005	2006	2007
Balsa	22,5	933	932	918	887	857	847
Beszterec	11,6	1133	1130	1094	1094	1101	1104
Buj	32,8	2483	2456	2429	2374	2382	2357
Demecser	37,0	4491	4534	4525	4470	4481	4411
Gávavencsellő	66,8	3937	3888	3849	3790	3798	3797
Gégény	23,4	2038	2088	2081	2079	2039	2050
Ibrány	60,4	6791	6888	6937	6973	6984	7030
Kék	22,1	2000	2077	2078	2075	2042	2026
Kemecse	38,9	4945	5242	5052	5056	4975	5065
Nagyhalász	44,3	5867	5982	5897	5873	5855	5868
Nyírbogdány	35,0	3285	3071	3074	3045	3051	3049
Paszab	13,0	1300	1288	1301	1310	1341	1302
Székely	16,1	1091	1115	1112	1097	1072	1067
Tiszabercel	31,4	2139	2010	2005	2007	2005	1979
Tiszarád	9,2	528	586	608	622	610	600
Tiszatelek	33,8	1271	1499	1501	1505	1523	1508
Vasmegyer	22,7	1613	1666	1673	1636	1652	1642
Összesen	521,0	45845	46252	46134	45893	45768	45702

Forrás: KSH népszámlálási, Szabolcs-Szatmár-Bereg Megye Statisztikai Évkönyvek adatbázisa

A népesség számának alakulása

Az ezredforduló utáni évek demográfiai viszonyok értékeléséhez nélkülözhetetlen a korábbi időszakok népesedési folyamatának áttekintése. Ezért e tanulmányban a XX. század utolsó évtizedeinek statisztikai adataira is támaszkodunk.

Az országos demográfiai folyamatokkal ellentétben a kistérség települései a megyei helyzetképhez hasonlóan a XIX. század végétől a XX. század utolsó évtizedéig kitűnik a természetes szaporodás magas, az országos átlagot meghaladó értékeivel (2. ábra). Ugyancsak ennek az időszaknak a demográfiai jellemzője a tekintélyes nagyságú elvándorlás, amelynek fő indítéka mindvégig a munkahely keresése volt. Ennek oka elsősorban abban keresendő, hogy a térség szélsőségesen agrárterület, 1950-ig a települések döntő többségében a kereső népesség 80-87%-ának a mezőgazdaság biztosított szerény megélhetést. A mezőgazdaság eltartóképességét rontotta 1945-ig a földbirtokszerkezet, a földterület több mint 50%-a a nagybirtokok kezében volt. A nincstelen, földnélküliek aránya kiemelkedően magas. Közülük nagyon sokan vállaltak a nyári félévben harmados munkát, számottevő volt a kepesek, napszamosok, hónaposok, summások száma is. E rétegből számosan kivándoroltak a két világháború között USA-ba és Kanadába.

2. ábra. A lakónépesség számának változása az utóbbi 10 évben (%)

Forrás: KSH adatbázisa alapján saját szerkesztés

A kistérség lakónépessége 2001-ben 45845 fő volt, 11,1%-kal kevesebb, mint 1960-ban. A természetes szaporodásnak köszönhetően az ötvenes évtized végére, 1960-ban volt a legnagyobb a térségben (a megyében is) a lakosság száma.

1960-tól azonban az össznépesség a fiatal korosztály elvándorlása, az élveszületések visszaesése miatt jelentős mértékben csökkent. Ezt a kedvezőtlen folyamatot némileg mérsékelte a hatvanas évek második felében, majd a hetvenes

évtized elején életbe lépett népessépolitikai intézkedések (anyagi juttatások, szociális támogatások stb.) hatására 1980-ra 18 ezrelékkal növekedett a születési ráta.

Az 1980-as évek legfőbb népesedési sajátossága, hogy 1981-től a kilencvenes évek közepéig, hol erősebb, hol szerényebb mértékű népessécsökkenés tapasztalható. E kedvezőtlen jelenség számos tényezőtől ered. Ezek közül kiemelkedő; a népesség elöregedése, a házassági és születési arányszámok ingadozása, a halandóság emelkedő irányzata, valamint a magas válási arány folyamatos növekedése. 1990-től a lakosság száma – ha szerény mértékben is (1,2%) – de növekszik. Az ezredforduló után 2003-ig lassú gyarapodás, majd ismét csökkenés következik. 2007-től 2010-ig évi átlagban 0,4% gyarapodás tapasztalható. A népesség számának 2001-2007 közötti változása településenként eltérő előjelű volt, általában a kistérség városaiban növekedés, községekben – változó nagyságban – viszont néhány kivételtől eltekintve csökkenés a jellemző (2. táblázat).

Az élveszületések alakulása

Az élveszületések számának alakulását számos társadalmi-gazdasági tényező befolyásolja – pl. a népesség kormegoszlása, gazdasági helyzete, műveltségi-kulturális színvonala, vallásosság, családdal kapcsolatos tradíciók, a lakóhely funkciója, helyzete stb. – befolyásolja. Ezek közül a társadalmi-gazdasági helyzetnek, igénynek megfelelően más és más lehet a domináns tényező.

Térségünkben az élveszületés 1000 lakosra 2001-2007 között 5,8-12,1 fő, ami 38,4%-kal kisebb az 1990. évinél. A 3. táblázatból kitűnik, hogy 2005-től 2007-ig növekszik az élveszületések és a halálozások száma, de a halálozások mértéke 2006 év kivételével magasabb. Ennek következtében 2003-tól már nem beszélhetünk természetes szaporodásról, hanem természetes fogyásról.

3. táblázat. A természetes népmozgalom 2001-2007 között (fő)

Megnevezés	Lakónépesség (fő)	Élveszületés	Halálozás	Természetes szaporodás	Belföldi vándorlás
2001	45845	5,8	5,6	1,0	0,7
2003	46252	11,4	12,9	-1,5	0,8
2004	46134	8,0	8,8	-0,8	-0,7
2005	45893	11,5	14,0	-2,5	-3,0
2006	45768	12,1	11,4	0,7	-4,1
2007	46845	11,5	13,2	-1,7	-5,2

Forrás: KSH népszámlálási, Szabolcs-Szatmár-Bereg Megye Statisztikai Évkönyvek adatbázisa alapján a szerző számítása

A kistérségen belül a népesség természetes szaporodása csupán néhány településre jellemző. Pl. 2007-ben: Kemecse (0,2%), Paszab (0,38%), Székely (0,37%), Vasmegyer (0,18%), Beszterecen és Tiszarádon viszont stagnál a népesség. Arányaiban a legnagyobb a természetes fogyás (2,05%) Balsa esetében (4. táblázat).

4. táblázat. Népmozgalom alakulása a kistérségben 2007-ben

Település	Élve- születé- sek száma (fő)	Halálozá- sok száma (fő)	Természe- tes szaporodás, fogyás (fő)	Természe- tes szaporodás, fogyás (%)	Vándor- lási kü- lönbözlet (fő)	Vándor- lási külön- bözlet (%)
Balsa	7	16	-9	-1,05	5	0,58
Beszterec	17	17	0	0,0	-4	-0,87
Buj	23	38	-15	-0,63	1	0,04
Demecser	43	46	-3	-0,07	-37	-0,83
Gávavencsellő	36	59	-23	-0,62	-61	-1,65
Gégény	19	34	-15	-0,74	1	-0,05
Ibrány	80	85	-5	-0,07	23	0,33
Kék	18	33	-15	-0,75	-51	-2,56
Kemecse	71	61	10	0,20	-51	-1,04
Nagyhalász	68	70	-2	-0,03	-70	-1,21
Nyírbogdány	42	46	-4	-0,13	-10	-0,33
Paszab	16	11	5	0,38	-15	-1,13
Székely	12	8	4	0,37	-7	-0,66
Tiszabercel	27	32	-5	-0,25	-20	-1,04
Tiszarád	11	11	0	0,0	10	1,66
Tiszatelek	17	24	-7	-0,46	11	0,72
Vasmegyer	28	25	3	0,18	36	2,11
Ibrány- Nagyhalászi kistérség összesen	535	616	-81	-0,18	-241	-0,53
Szabolcs- Szatmár-Bereg megye összesen	6246	7028	-782	-0,14	-2773	-0,49

Forrás: KSH adatbázis, kistérség fejlesztési koncepciója alapján

Meg kell jegyeznünk, hogy e negatív tendenciák térségünkben az országos folyamatokhoz viszonyítva (1000 lakosra vetítve) kisebb mértékű. Például 2007-ben ezer lakosra eső természetes szaporodás (fogyás) – 1,8 fő, az országos átlag ennek több mint kétszeres – 4,1 fő.

Térségünk népességének számbeli alakulásában a természetes szaporodáson kívül mindig jelentékeny szerepe volt a vándorlásnak. A XX. század első három évtizedében külföldre történő kivándorlás, a II. világháború után egyre inkább a

belső vándorlás a jellemző. Az elvándorlás indítékai között nagy nyomatékkal szerepelt a természetes szaporodás révén jelentkező munkaerő felesleg, amit a terület mezőgazdasága nem tudott lekötni. Az aktív népesség jelentős része arra kényszerült, hogy hagyja ott a falut, és a gazdaság más ágazatában keressen munkalehetőséget. A kistérségben az iparon kívül más ágazatok is fejletlenek voltak, így nem volt munkaalkalom, de a megyénkben sem létezett olyan gazdasági ágazat, amely foglalkoztatási lehetőséget kínált volna a mezőgazdaságból felszabadult munkaerő részére. A legnagyobb mértékű elvándorlás a kistérség településeiből a hatvanas években történt, ekkor a kereső népességből 1961-1969 között 9,5%-a vállalt munkát az ország különböző részeiben.

A népesség mobilitása az 1980-as években alapvetően megváltozott. A korábbi évtizedekben a vándorlások mozgatórugója a foglalkoztatási átrétegződés, főleg a mezőgazdasági foglalkoztatottak csökkenése volt. Ez a folyamat lényegében befejeződött, illetve jelentős mértékben lefékeződött. A nyolcvanas évek végén az iparban foglalkoztatottak számának növekedése megállt, erőteljes gazdasági hanyatlás kezdődött, a munkaerő-feltevő képesség beszűkült, s kisebb mértékű elvándorlást váltott ki. Az 1990-es évek első felében tovább folytatódik a gazdaság visszaesése. Ennek következtében a munkaerőpiac általános, az egész országra kiterjedő pangása következtében szinte lehetetlenné tette az elhelyezkedést, s zuhanásszerűen csökkent az elvándorlás. A XXI. század első éveiben az infrastruktúra, a feldolgozó ipar fejlesztése a megyében, az ország távolabbi részein munkahelybővítéssel járt, amely érzékelhetően fokozta az elvándorlást és az ingázást.

A kistérségben 2007-ben az elvándorlás mértéke 0,53%, amely 2000-2007 évek átlagát tekintve emelkedést mutat (3-4. táblázat). Pozitív vándorlási különbözettel rendelkezik Balsa, Buj, Ibrány, Tiszarád, Tiszatelek és Vasmegyer, míg jelentős, az 1,0%-nál magasabb az elvándorlás Gávavencsellő, Kék, Kemece, Nagyhálsz, Paszab és Tiszabercel települések esetében.

A népesség kor- és nemek szerinti összetétele, az öregedési index alakulása

A népesség kor szerinti összetétele fontos demográfiai mutató, amelyet a születések és halálozások aránya, valamint a vándorlások egyenlege együttesen határoz meg. Ugyanakkor visszahatása is cáfolhatatlan az említett jelenségekre. A népesség kor szerinti összetétele tükrözi a társadalmi-gazdasági folyamatokat, változásokat. Ugyancsak jelzés értékű a népesség számbeli, valamint a munkaerő jövőbeni alakulásának megítéléséhez.

Az elmúlt évtizedek során a lakosság kor szerinti összetételében a változás nem volt egyirányú, a XX. század közepéig a fiatal korosztály (0-39 év közöttiek) nagyobb arányban szerepelt. A népesség 35-40%-a 15 évnél fiatalabb, a 60 és idősebbek aránya 10% alatti (6-7,5%) volt. Az utóbbi évtizedekben viszont azt figyelhetjük meg, hogy a gyermekkorúak aránya egyes időszaktól eltekintve folyamatosan csökken, míg 1960-ban a kistérség népességének 33,9%-át, 2001-ben 22,0%-át, 2007-ben már csak 19,4%-át adták. Ezzel szemben a 60 éven felüliek részaránya az említett időszakban 10,8%-ról 17,2%-ra emelkedett (5. táblázat).

A kistérség településeinek 2007. évi kormegoszlását a 6. táblázat és a 3-4. ábra mutatja, amelyekből kitűnik, hogy a fiatal lakosság aránya nyolc településen 20%-nál magasabb, nyolcban pedig 15-19%, csupán egy községben 12,5%. Az időskorúak területi megoszlását a 4. ábra illusztrálja, amelyből megállapítható, hogy öt településben 18%-nál nagyobb a hatvan éven felüliek aránya. Elkeserítő Balsa lakosságának korösszetétele, amely a nagyfokú népességcsökkenés irányába mutat.

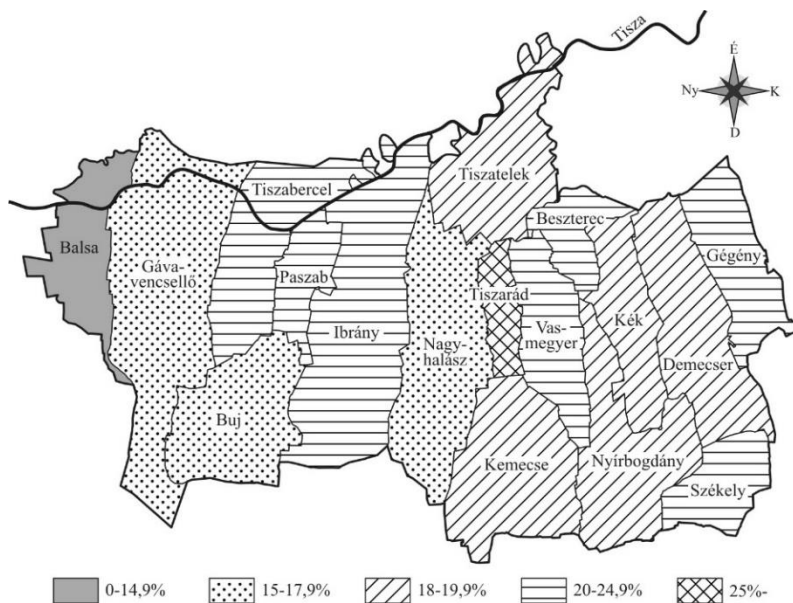
A kistérség helyzetét jól szemlélteti *az öregedési index*, amely a 100 gyermekkorúra jutó időskorúak arányát jelzi. A táblázat jól érzékelteti, hogy néhány település esetében kiugróan magas az öregedési index (Balsa, Buj, Gávavencsellő), amely ezeknél a településeknél az elöregedésre hívja fel a figyelmet. Az index átlagos értéke lényegesen kedvezőbb, mint a megyei (95,95) vagy az országos (98,70) érték.

A férfi-nő megoszlást tekintve az általános tendencia a következő: a fiatal generációk körében férfifélség van (genetikai okok: több fiú születik, mint lány), ez 40-50 éves korosztálynál kiegyenlítődik, majd az e feletti korosztályt tekintve a nők vannak többségben (a nők hosszabb illetve a férfiak rövidebb élet-tartamának köszönhetően). A népességen belül a nők aránya több év átlagában 3-4%-kal magasabb a férfiakénál. Hasonló arányok figyelhetők meg a megyei és az országos nemek szerinti struktúrában is (7. táblázat).

5. táblázat. A lakónépesség kor szerinti összetétele 2001-ben, 2007-ben (fő, %)

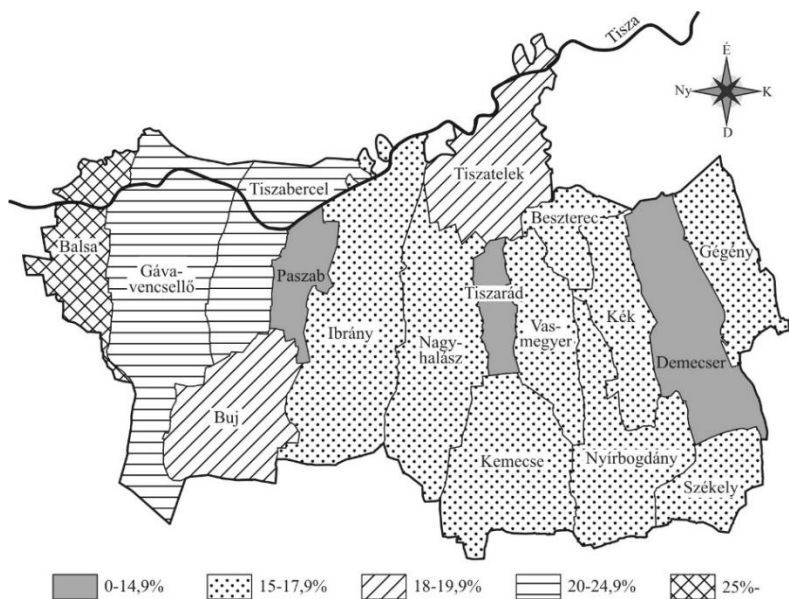
Megnevezés	0-14		15-39		40-59		60-x		Összesen	
	Éves		Éves		Éves		Éves		Éves	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
2001-ben Ibrány-Nagyhalász Kistérség	10043	22,0	15827	34,4	11512	25,1	8463	18,5	45845	100
Szabolcs-Szatmár-Bereg megye	119911	20,6	208270	35,8	151507	26,0	102568	17,6	582256	100
Ország	1694936	16,6	357493	35,0	2847327	27,9	2081559	20,4	10198315	100
2007-ben Ibrány-Nagyhalász kistérség	90175	19,4	157109	33,8	137587	29,6	79949	17,2	45702	100
Szabolcs-Szatmár-Bereg megye	103689	18,3	199889	34,7	172815	30,0	49656	17,3	576054	100
Ország	1575057	15,6	3513435	34,8	2846187	28,2	2155615	21,4	10090330	100

Forrás: KSH népszámlálási adatbázis, saját számítás

3. ábra. Fiatalok (0-14 évesek) területi megoszlása 2007-ben (%)

Forrás: KSH, kistérség fejlesztési koncepció adatbázisa alapján saját szerkesztés

4. ábra. A 60 évnél idősebbek területi megoszlása 2007-ben (%)

Forrás: KSH, kistérség fejlesztési koncepció adatbázisa alapján saját szerkesztés

6. táblázat. A népesség korösszetétele 2007-ben (%)

Település	0-14 év között	15-59 év között	60 év felett	Öregedési index
Balsa	12,5	61,3	26,3	210,28
Beszterec	21,6	62,3	16,0	74,29
Buj	16,4	64,3	19,3	117,47
Demecser	19,8	65,6	14,6	73,54
Gávavencsellő	17,2	60,1	22,7	131,64
Gégény	20,0	64,6	15,5	77,46
Ibrány	20,4	63,3	16,2	79,45
Kék	19,9	63,4	16,7	84,03
Kemecse	19,8	64,3	15,9	80,14
Nagyhalász	17,9	65,5	16,6	92,96
Nyírbogdány	18,8	63,3	17,9	95,04
Paszab	24,1	61,1	14,8	61,61
Székely	20,1	64,1	15,7	78,08
Tiszabercel	20,6	59,4	20,0	97,07
Tiszarád	27,6	58,1	14,3	51,79
Tiszatelek	18,4	63,4	18,2	98,97
Vasmegyer	21,0	63,9	15,1	72,14
Ibrány-Nagyhalászi kistérség összesen	19,4	63,4	17,2	88,58
Szabolcs-Sz.-B. megye összesen	18,0	64,7	17,3	95,95

Forrás: KSH a kistérség fejlesztési koncepciója

7. táblázat. A népesség nemek szerinti megoszlása 2001-ben (fő, %)

Megnevezés	Férfi		Nő		Ezer férfira jutó nő
	száma	%-a	száma	%-a	
Ibrány-Nagyhalászi kistérség	22000	48,1	23709	51,9	1078
Szabolcs-Szatmár-Bereg megye	278795	47,9	303461	52,1	1088
Ország	4850650	47,6	5347665	52,4	1102

Forrás: KSH népszámlálási adatbázis, saját számítás

Foglalkoztatottság, munkanélküliség

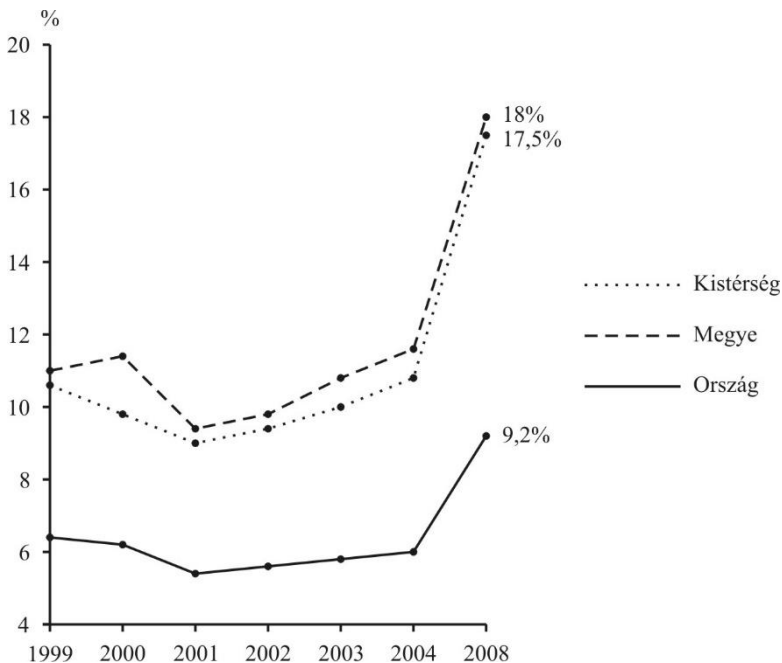
Az 1990-es évtized első éveinek rendkívül mélyreható társadalmi-gazdasági változásai a népesség gazdasági aktivitását alapvetően befolyásolták. Ibrány-Nagyhalászi kistérségben élő népesség gazdasági aktivitás szerinti struktúrája – az országhoz, megyéhez hasonlóan – az 1990-es évtizedben jelentősen átrendeződött. Az aktív népesség, vagyis a foglalkoztatottak és a munkanélküliek együttes aránya 10,1%-kal mérséklődött. Az országos átlagot meghaladó mértékű csökkenés következményeként 2001-ben a kistérségben élők 30,4%-a minősült gazdaságilag aktívnek, a tizenegy évvel korábbi 40,5%-kal szemben. Az ezredforduló utáni években a kistérség gazdasági aktivitása kedvezőtlenebb az országosnál, ami a foglalkoztatottság relatíve alacsonyabb színvonalában és a munkanélküliség tartósan magasabb szintjében nyilvánul meg. A 2007. évi KSH adatok

szerint a megyei kistérségek sorában a mátészalkai, fehérgyarmati, csengeri kistérség adatai jeleznek az ibrányi-nagyhalászihoz hasonló helyzetet. Ettől kedvezőbb a nyíregyházi, tiszavasvári, kisvárdai, záhonyi térség átlagos foglalkoztatottsági rátája (48-54,2%). Az országos átlaghoz viszonyítva kitűnik, hogy a kistérségi értékek igen kedvezőtlennek tekinthetők.

A népesség gazdasági aktivitását nemek szerinti bontásban vizsgálva megállapítható, hogy a férfiak (37,6%) gazdasági aktivitása 13,4%-kal magasabb mint a nőké (24,2%). Ezt a helyzetet főképpen a könnyű- és az élelmiszeripari üzemek tevékenységének a drasztikus visszaszorítása váltotta ki.

Munkanélküliség

A nyolcvanas évtized végén – hasonlóan az ország más részeihez – kistérségünkben is a munkavállalási esélyek egyre súlyosabb gondként jelentkeztek. Különösen a gazdasági rendszerváltás, a piacgazdaságra való átállás folyamatában a korábbi munkaerőkereslet-kínálat kiegyensúlyozottsága válságba került. A gazdaság szinte valamennyi ágazatában a munkahelyek gyorsütemű csökkenése növekvő munkaerő-felesleghez vezetett mind a helyben dolgozók, mind az ingázók körében. Ennek következtében 1990-ben a térség településeiben az aktív keresők közül már 1-4%-a munkanélküli segélyben részesül. 1990-től fokozott mértékű vállalati létszámleépítések eredményeképpen a munkanélküliek száma erőteljesen növekszik. A felfelé ívelő állástalansági szint 1990-től 1993. márciusig tartott. Ekkor a munkanélküliek aránya 24-25%. 1993 év második felétől 2003-ig változó intenzitás mellett szerény (4-5%-os) visszaesés tapasztalható. 2004 óta azonban folyamatosan emelkedik a munkanélküliek száma, 2008-ban közel 18%-ot ért el, ami az országos átlagnak (9,2%) közel kétszerese, de meghaladja az egyébként is kedvezőtlen megyei átlagot (17,5%) (5. ábra), amely a térség foglalkoztatási struktúrájának és munkaerőpiacának hátrányos helyzetét jelzi. 2008-tól a gazdasági válság következtében tovább növekszik az állástalanok aránya. 2008-2010 között 4,7%-kal nagyobb a regisztrált munkanélküliek száma, mint 2006-ban volt.

Forrás: KSH adatbázisa alapján saját szerkesztés

5. ábra. Munkanélküliségi ráta alakulása 1999-2008 között (%)

A regisztrált munkanélküliek aránya a megyében tág határok között szóródik, legmagasabb értékét a csengeri, a fehérgyarmati és a vásárosnaményi kistérségben ért el.

Kistérségi szinten problémát jelent az is, hogy a munkanélküliek túlnyomó része nem piacképes szakképesítéssel rendelkezik, ezért a munkaerőpiacon jelentős hátránnyal indulnak. E jelenség érzékelése érdekében az oktatási-képzési intézményeknek jobban kellene igazodniuk a munkaerő-piaci kereslethez. Sürgető társadalmi igény, hogy az eddigieknél kapjon nagyobb lehetőséget a piacképes szakemberképzés.

Összegzés

A helyzetelemzésünk, értékelésünk során megállapíthattuk, hogy a *kistérség népességének alakulásában döntő szerepet a természetes szaporodás és az elvándorlás játszott a korábbi évszázadoktól kezdve napjainkig*. Az országos tendenciával szemben a népesség 1980. év után is 2001-ig évi átlagban 0,2-0,3% arányban növekszik. 2003-tól 2007. év decemberéig viszont 0,1-0,2%-os visszaesés tapasztalható. *A lakosság korszerinti összetételében az utóbbi évtizedekben azt*

figyelhetjük meg, hogy a gyermekkorúak aránya csökken, ezzel szemben a 60 éven felülieké növekszik.

A kistérségben a foglalkoztatottak száma az 1990-es években 15-20%-kal csökkent, de ez a tendencia az ezredforduló utáni években is folytatódik, arányuk jelenleg 22-25% között szóródik. *Az aktív népességben belül jelentős a munkanélküliek aránya*, 2007-ben 17,8%, de azóta csak bővült, arányuk napjainkban 22-25% között ingadozik. Sajnálatos de vannak települések, ahol 30%-nál is magasabb a munkát keresők aránya.

A kistérségben a jelenben és a jövőben is legfontosabb feladat a munkahelyteremtés. Ezt indokolja a munkanélküliek országos átlagot jelentősen meghaladó aránya és a fiatalok elvándorlásának tendenciája. Ehhez a természeti adottságok sokoldalúbb, hatékonyabb kihasználása vezethet. Törekedni kell a hatékonyságot szolgáló gazdasági szerkezet kialakítására, egy racionális munkamegosztásra, hogy alkotó együttműködés alakuljon ki a városok, a centrális fekvésű nagyobb falvak és a kisebb települések között. Például Ibrány, Nyírbogdány, Gávavencsellő vonzáskörzetébe tartozó települések hozhatnának létre tartós kooperációs kapcsolatot.

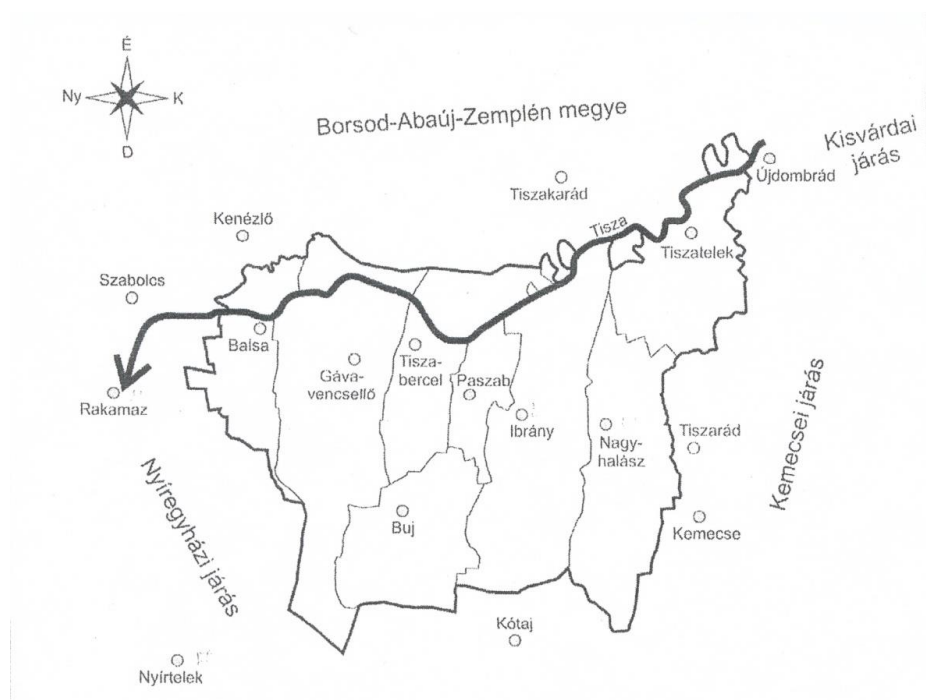
Irodalom

- JUHÁSZNÉ HARTOS É. (2006): A kistérségek társadalmi, gazdasági helyzete. Észak-Alföld. KSH, Debrecen, pp. 17-38.
- KORMÁNY GY. (2000): A Rétköz földrajza – a kistáj gazdaságának természeti- és társadalomföldrajzi alapjai. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza, pp. 71-112.
- PROMINENT BT (2009): Az Ibrány-Nagyhalászi kistérség fejlesztési koncepciója. Ibrány, pp. 23-26.
- Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Statisztikai Évkönyvek (2001-2007), KSH népszámlálási adatbázisa (2001)

AZ IBRÁNYI JÁRÁS TELEPÜLÉSHÁLÓZATA, LAKÁSAINAK INFRASTRUKTÚRÁJA FŐBB JELLEMZŐK A XIX–XXI. SZÁZAD ELSŐ ÉVTIZEDÉIG

Földrajzi helyzet

Az Ibrányi járás Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében, a rétközi kistáj nyugati részén helyezkedik el. Északról a Tiszával, keletről a Kisvárdai, délkeletről a Kemecesei, délről és nyugatról a Nyíregyházi járással határos (1. ábra). A járás területén (305 km²) napjainkban 2 várost (Ibrány, Nagyhalász), 1 nagyközséget (Gávavencsellő), 5 községet (Balsa, Buj, Paszab, Tiszabercel, Tiszatelek), és 37 külterületi lakott helyet (tanyát, mezőgazdasági telephelyet, ifjúsági tábort, őrházat) tartanak számon, korántsem annyit, mint száz-kétszáz évvel ezelőtt. Legnagyobb változás a külterületi népesség és a lakóhelyek számában történt. Lakónépessége 2011 év végén 24 028 fő volt, amely a megye lakosságának 7,4%-át adja.

1. ábra. Az Ibrányi járás földrajzi helyzete, települései

Első közlés: Szabolcs-szatmár-beregi Szemle, 2021. 56. évfolyam. 1. szám. pp. 68-87.

Az Ibrányi járás településeinek fejlődéstörténete

A járás településhálózata sok évszázados, de korántsem egyenes vonalú és nem töretlen fejlődés eredményeként nyerte el mai arculatát. Az egyes tájegységek települései, illetve településszerkezete kialakításában a természeti, társadalmi és gazdasági adottságok bonyolult kölcsönhatása érvényesül. Bár döntő szó a gazdasági-társadalmi tényezőké, de el nem hanyagolható a természeti feltételek szerepe sem, és bátran állíthatjuk, hogy minél fejletlenebbek a termelőerők, annál dominánsabb a természeti körülmények szerepe.

A térség természeti körülményeiből eredően a honfoglalástól kezdve, s azt megelőzően is alkalmas volt emberi letelepedésre. A megtelepedés szempontjából a víznek volt a ledöntőbb hatása. A Tisza és a széles ártere sokoldalú előnyt nyújtottak. Amellett, hogy gazdag állatviláguk révén kedvező élelem beszerzési lehetőséget biztosítottak, nem volt gond az ivóvíz az ember és az általa tartott háziállatok számára. Ahol az erdő és a mocsár terjeszkedése nem szabta szűkre a homokszigeteket, ott különféle növényeket termesztettek. Biztonságot is jelentett, hiszen a mocsarak, mocsárszigetek időszakosan árvízjárta területe az elleneséges támadások alkalmával kiváló búvóhelynek bizonyult.

A mai meglehetősen egyöntetű térség jórészt az emberi természetátalakítás eredménye, s ez az átalakítás nagyobb arányokban a XIX. század közepétől a XX. század első két évtizedéig tartott. E természetes tájon a társadalom a XIX. század második felétől olyan jelentős átalakításokat végzett, amelyek alapvetően befolyásolták településeinek morfológiai arculatát, kiterjedését, gazdasági szerepkörét és ezzel fejlődését is.

A járás településhálózatának fejlődését a kő- és a bronzkorszaktól lehet követni. A kő- és bronzkori, kelta és a népvándorlás kori leletek arra utalnak, hogy a terület magasabban fekvő árvízmentes homokfoltjai ősidők óta lakott helyek voltak. A honfoglalók is először ezeket a kis kiterjedésű szárazulatokat választották szállásföldül.⁴² A szárazabb környezettől eltérő ártér erdős, füves területei pedig jó legelőnek, kaszálónak kínáltak.

A régészeti, történeti kutatások eredményei alapján ismert, hogy a térség falvainak többsége a X–XIV. század között alakult ki. A mocsár- és lápvidék védelmének köszönhetően falvainkban az életfolytonosság még a legviharosabb évszázadok alatt sem szakadt meg⁴³ Balogh István⁴⁴ kutatásai szerint a Felső-Tisza-

⁴² Németh Péter: A megye története dióhéjban. In: Szabolcs-Szatmár-Bereg megye kézikönyve. Főszerk. Filepné Nagy Éva. Budapest, 1998. Céba Kiadó, 277–280.

⁴³ Réfi Oszkó Mária: Gazdálkodás a Rétközben a XVIII–XIX. században. Nyíregyháza, 1997. Szabolcs-Szatmár-Bereg M. Önkormányzat Levéltára, 32–41. (Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat Levéltárának Kiadványai)

⁴⁴ Balogh István: A szabolcs-szatmári falvak és parasztházak. In: Szabolcs-Szatmár megyei földrajzi olvasókönyv. Szerk. Frisnyák Sándor. Nyíregyháza, 1975. Szabolcs-Szatmár M. Tanács, 105–117. [Balogh, 1975]

vidék településrendje (értve ez alatt a települések alakját és határbeosztását együttvéve) a XIV. századig kialakult, végső alakja azonban az 1773. évi úrbérrendezés során nyerte el. Ugyancsak Balogh István⁴⁵ munkájára alapozva ismert, hogy a térség területét a XVIII. században szalagtelkes falutelepülési forma jellemzi. Ezeket a falvakat állattartó-földművelő nép lakta évszázadokon át. Községenként a két alapvető agrárágazat között azonban aránybeli különbségek voltak. Azokban a falvakban, ahol a domborzati, vízrajzi és a talajadottságok lehetővé tették a növénytermesztés kiterjesztését, ott az nagyobb szerepet kapott az állattartás mellett (Balsa, Buj, Vencsellő, Gáva). Ahol a természeti feltételek kedvezőtlenek voltak a növénytermesztés számára, ott az állattartás a vezető ágazat (Ibrány, Nagyhalász, Paszab, Tiszabercel.)

A településhálózat viszonylag zavartalan fejlődése annak köszönhető, hogy a török 150 éves magyarországi uralma alatt a környezet a hódoltság pereméhez tartozott. Az árvízjárta mocsárvilág elkerülte a török veszedelmet, időről időre menedéket biztosított az itt élő, és az ide menekülő népességnek a meg-megújuló török-tatár támadások, pusztítások ellen. Védelmet nyújtott az ibrányi földvár is, amely a XX. század elejére már teljesen elpusztult.

A török hódoltság után a települések száma, térszerkezete alig változott. A biztonságosabb, békés években a lakosság száma nő, munkaterülete gyarapszik, az állattartás mellett a növénytermesztésben, a kézművesség területén egyre többen tevékenykednek; ezek együttes hatásaként növekedett a községek nagysága, utcahálózata. Azokban a falvakban, ahol főúri földbirtokosok, jómódú nagygazdák is éltek, ott kastélyok, kúriák, s hozzá kapcsolódó díszkertekkel, gazdasági épületegyüttesek megjelenésükkel, eltérő alaktani vonásokkal gazdagították a községek arculatát. Vencsellő, Gáva, Tiszabercel, Ibrány, Nagyhalász belterületén épültek a XVIII–XIX. században értékálló kastélyok, kúriák.

A XIX. század első felében térségünkben lényeges változás nem történt sem a gazdálkodási rend szerkezetében, sem a települések hierarchikus rendjében.

A falvak alaprajzában, funkcióiban alapvető változást a XIX. század derekán meginduló ár- és belvízmentesítő munkálatok eredményeztek. A vízsabályozás az eddigi változékony, sokszínű tájat (változó kiterjedésű mocsár, rét, legelő, erdő, folyómeder) egyöntetűvé tették, az egész terület a szántógazdálkodás színterévé vált. Ugrásszerűen megnövekedett a művelhető területek nagysága, nőtt a terület népességeltartó és -megtartó képessége. A megélhetőségi feltételek javulása mellett fejlődik a közlekedés, az egészségügyi ellátás, de jótékonyan befolyásolja az intenzív gazdálkodásba bevont területek kiterjesztését is. Újabb területekkel gyarapodtak a földesúri majorsági gazdálkodás alá vont földek, ez a tanyák kialakulását tették lehetővé.

⁴⁵ Balogh, 1975. 105–117.

A térség elzártságát jelentősen csökkentette a XX. század fordulóján, 1905-ben a Rétköz nyugati peremén és a középső részén megépült Nyírvidéki és Hegyközi-Bodroghközi kisvasút, amely eleven közlekedési kapcsolatot teremtett a rétközi-, a bodroghközi településekkel, a megye központjával, javította a mezőgazdasági termékeinek piacra jutási lehetőségeit.

A kapitalista iparosítás jórészt elkerülte a járás falvait. Nem formálta át a hagyományosan kialakult mezőgazdasági jellegű településhálózatot, csak néhány kis- és középüzem jött létre, elsősorban az építő- és a textiliparban. Tiszabercelen téglagyár (1908), Nagyhalászbán kendergyár (1906), Vencsellőn bőrgyár és posztóüzem működött (1912). Szűkebb körű igazgatási, kereskedelmi, kisipari, kulturális központtá vált Gáva, Buj és Nagyhalász.

A két világháború közötti időszakot a településhálózat és a gazdaság kismértékű változása, fejlődése jellemzi. Ez abban nyilvánul meg, hogy a települések intézményhálózata új elemekkel bővül. Ekkor épültek az ún. Klebelsberg-iskolák, pénztintézetek, a gazdaságban is sor kerül néhány kis- és középüzem (gőzmalmok, olajütők, zöldségszárítók, szeszfőzdék) továbbfejlesztésére.

A II. világháborút követő években a társadalmi-gazdasági viszonyok alapvető átalakulása következett be. A változások legfontosabb hatása a települések fejlődése szempontjából – többek között – a mezőgazdaság nagyüzemi átalakítása, valamint a vidék iparosítása volt. A mezőgazdasági nagyüzemek közvetlenül is befolyásolják a települések térszerkezetét, s annak arculatát, például szarvasmarha-, sertés- és baromfitelepek, dohány szárító pajták, kertészeti telephelyek, gépszerező állomások, magtárak létesítésével. Az alföldi iparosítás meghirdetésének hatására a térségben is fejlődik az építőipar (Ibrány, Nagyhalász, Gávavencsellő), könnyűipar (Nagyhalászi Zsákgyár), a Kisipari Termelőszövetkezetek (KTSZ), melyek szakmák szerint szerveződtek. A legjelentősebbek: a Vencsellői Cipész KTSZ, Gáva, Ibrány Vegyesipari KTSZ, Nagyhalászi Asztalos- és Építőipari KTSZ, Tiszaberceli Építőipari KTSZ. A szövetkezetek taglétszáma 31–200 fő között változott. Mindezek gazdasági fellendülést eredményeztek, melynek következtében a népességgyarapodás, a foglalkozási átrétegződés, infrastrukturális ellátottság fejlődése felgyorsul.

Azokról az itt nem említett változásokról, amelyek a fentiekén kívül a járás településeit érték, a lakosság életkörülményeit befolyásolták, a következő fejezetekben adunk összefüggő áttekintést.

A települések nagyság szerinti megoszlása

A települések fejlődésére ható különböző tényezők (domborzat, talajadottságok, a helyi és a helyzeti energiák, a társadalmi-gazdasági struktúra) eredménye, hogy egy-egy térség különböző nagyságrendi településhálózatot tükröz. A települések nagyságát legkifejezőbben a lakosság számával tudjuk csoportosítani.

A 2011. évet alapul véve a járásban a települések átlagos népessége 3004 fő. Ettől az átlagtól azonban kisebb-nagyobb számbeli eltérések vannak: 5 községben (62,5%) kevesebb, 1 nagyközségben (12,5%) és 2 városban (25%) viszont többen élnek (1. táblázat).

1. táblázat. A települések száma nagyságkategóriák szerint 2011-ben

Megnevezés	Település		Ebből város	A népesség nagysága				
				200-499	500-999	1000-1999	2000-4999	5000-9999
Ibrányi járás	Száma	8	2	0	1	2	3	2
	%-a	100	25	0	12,5	25	37	25

Forrás: KSH adatbázisa alapján saját szerkesztés

Az összes településekből 12,5%-os részaránnyal ezer lakos alatt egy a kistalvák (Balsa), egy a nagyközség (Gávavencsellő), négy község (Buj, Paszab, Tiszabercel, Tiszatelek) a középtalvák kategóriájába tartozik. A környezetükben kiemelkedő társadalmi, gazdasági, infrastrukturális fejlődésüknek köszönhetően Ibrány és Nagyhalász 1993-ban városi rangot kapott. A különböző nagyságkategóriákba sorolt települések térbeli elhelyezkedésénél semmiféle rendszeresség nem figyelhető meg, mindegyik keletezési magja a szabálytalanul elhelyezkedő homokhátakhoz köthető.

A járásban a XIX. század végétől a XX. század végéig az ún. közép- és a nagyfalvak kategóriájába sorolható települések dominálnak. A népesség számának változása ellenére viszonylagos aránybeli stabilitás 1941-től 1949-ig figyelhető meg (2. táblázat).

2. táblázat. A népességszám alakulása 1870–2011 között

Megnevezés	1870	1900	1920	1941	1949	1960	1990	2001	2011
	Jelenlévő népesség					Lakónépesség			
Balsa	1378	1539	1618	1737	1842	1954	972	940	851
Buj	2300	3051	3281	3490	3702	3903	2531	2500	2307
Gávavencsellő	4627	5844	6059	6764	6976	7016	4226	3958	3584
Ibrány	2778	3892	4831	7043	7173	7464	6393	6891	6888
Nagyhalász	2127	3614	4365	6071	6251	6848	4922	5934	5771
Paszab	658	1158	1245	1438	1361	1366	1214	1310	1252
Tiszabercel	1792	2080	2229	2790	2713	2891	2207	2050	1933
Tiszatelek	512	871	1336	1838	2051	2439	1501	1499	1442
Összesen	16072	22049	24964	31171	32069	33881	23966	25082	24028

Forrás: KSH népszámlálási adatai alapján saját szerkesztés

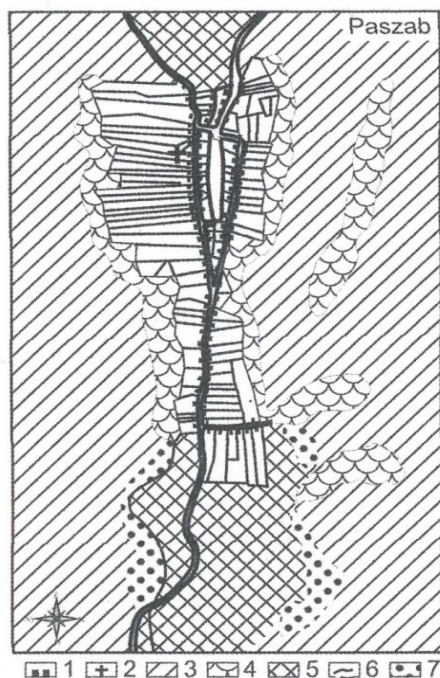
Leglátványosabb változás a településkategóriákban két évtizeddel később, az 1960-as évektől a számottevő nagyságú népességfogyás következtében észlelhető: a járás településeinek nagyságrendi megoszlása a korábbi évtizedekhez viszonyítva lényegesen megváltozott. Ennek eredményeként a járás területén 2011-ben 1 kis-, 4 közép-, 1 nagyközség és 2 város jött létre. Természetesen a népességszám és a funkcionális szerepkör között általában szoros oksági kapcsolat van. A nagyobb népességszám több és magasabb fokú, környező településekre is kiható intézményt, üzemet, objektumot koncentrálnak, ami a lakosságszám további gyarapodásának fontos alapja lehet. Így a legnagyobb gyakorisággal azokba a településekbe irányult és irányul az átvándorlási folyamat, ahol a humán és a műszaki infrastrukturális ellátottsági szint magasabb. Ez a jelenség figyelhető meg az ezredforduló utáni évtizedben Ibrány és Nagyhalász népességváltozásaiban is.

2011-re a településhálózat gazdasági, egészségügyi, kulturális, igazgatási, kereskedelmi szerepköre bővül. Jelentős eredményeket értek el az infrastrukturális beruházások terén is. Mindez mindenképpen előremutató, a települések sokrétű fejlődését jelzi.

A települések alaprajzi sajátosságai és típusai

A térségben a települések térbeli szerkezetét, a belterületek alaprajzát döntően a Tisza árvizei, a tartós belvizek, mocsarak, lápok és a domborzati adottságok határozták meg. A települések rendszerint olyan magas fekvésű homokhátságokat foglaltak el, amelyet az árvizek, belvizek nem öntöttek el. Területünk déli és a nyugati részén lévő falvak (Buj, Gávavencsellő) a Nyírségből benyúló, vele összetartozó a szél által felhalmozott homokhátságokra, míg Tiszabercel, Paszab, Ibrány, Nagyhalász, Tiszatelek a kanyargó Tisza eróziós tevékenysége révén meghagyott homokfoltokra vagy a szél pusztító munkája által kipreparált maradványokra épültek. Elfoglalták mindazokat a területeket, amelyek alkalmasak voltak emberi letelepedésre.

A települések mai képének megértéséhez, jó felvilágosítással szolgálnak a régi alaprajzi térképek. Az első katonai térképfelmérés (1782–85) szemléletesen mutatja a települések belsősegeinek alaprajzát (2. ábra. I. katonai felmérés). A járás települései keletkezésük kezdetén alaprajzilag az úti-falvak típusba sorolhatók. Ahol a falu egyetlen utcája a belterületet hordozó magaslat futásirányát követve alakult ki, azt *egyutcás szalagtelkes* típusba sorolják. E típus jellegzetessége, hogy az utcára merőlegesen, hosszú (50–50 m), keskeny (16–36 m), szalag alakú telkek csatlakoznak. Például ilyen Paszab. Ott, ahol a homokhátság egymás közelségében, párhuzamosan helyezkednek el, lehetőség volt *többutcás szalagtelkes* falualaprajz kialakítására. Erre jellemző példa Nagyhalász, Buj, Ibrány, Tiszabercel, Gáva, Vencsellő, Balsa. A XVIII. század végéig szalagtelkes úti-falvakon (Balsa kivételével) átmenő út nem vezet keresztül, rövidebb-hosszabb bekötő út kapcsolja össze az országos főúthálózattal.

2. ábra. Paszab egyutcás szalagtelkes település a XVIII. században

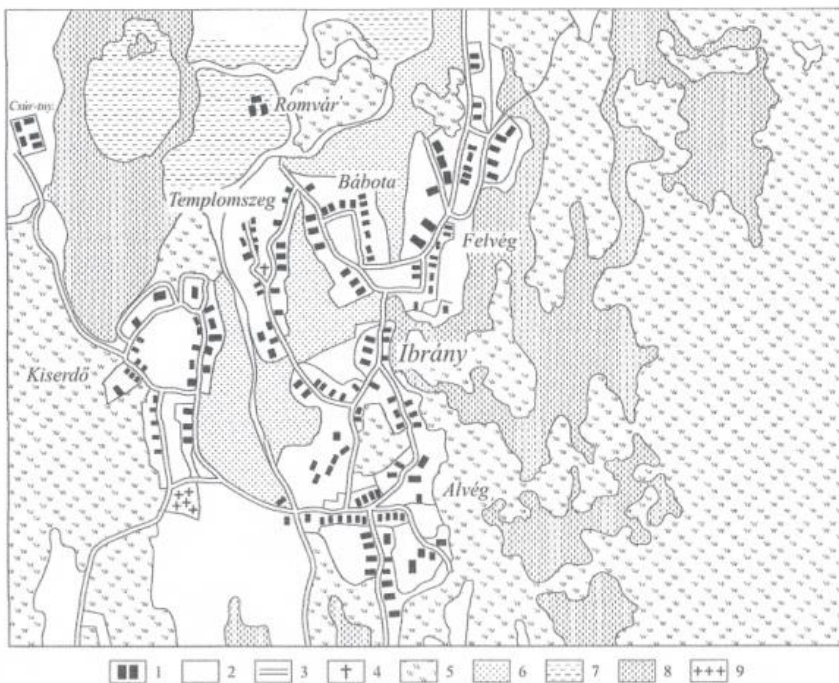
Jelmagyarázat: 1. lakóépület, kert; 2. templom; 3. mocsár; 4. erdő;

5. szántó; 6. út; 7. rét, legelő,

Forrás: I. katonai felmérés (1782–85) alapján

Az ár- és a belvízmentesítése után a XIX. század végén a települések száma nem változott, viszont a meglévőknél jelentős kiterjedés-béli változás jöhetett létre a falvak belsősegeiben. A századforduló utáni években a szalagtelkes egyutcás alapforma már nem uralkodó jellegű. A régi egyutcára merőlegesen vagy vele párhuzamosan dűlőutak mentén új utcák nyitásával tovább fejlődtek, és sorra kialakultak a többutcás szalagtelkes falvak, illetve kombinált alaprajzi típusok (szalagtelkes, sakktablás) keletkeztek, amelyek magukba foglalták a régi úti-falvakat és a hozzájuk épített új negyedeket (3. ábra).

A II. világháború után a települések jól tükrözik a magyar társadalmi- és gazdasági élet átalakulásának és fejlődésének ütemét. A belsősegek peremrészein az igen szegényes falurészek új családi házakkal mindenütt korszerűsödtek, tovább bővültek, a régi házak megújultak. A belterület központjaiban számos új intézmény: bölcsőde, óvoda, iskola, művelődési ház, stb. létesült. A volt nagybirtokosok kastélyaiban, nemesi kúriákban oktatási, kulturális, igazgatási intézmények, társadalmi, politikai, gazdasági, kereskedelmi központok foglaltak helyet.

3. ábra. Ibrány településszerkezete a XIX. század közepén

Jelmagyarázat: 1. lakóház; 2. ármentes terület; 3. úthálózat; 4. templom; 5. vízjárta rét; 6. legelő; 7. mocsár; 8. vízborította terület; 9. temető.

Forrás: II. katonai felvétel (1858–1861) alapján.

A nagyüzemi mezőgazdaságok létrejötte a paraszti gazdasági épületek jelentős átalakítását, a lakóházak képeinek megváltoztatását eredményezte. A kollektív gazdaságok kialakításával az udvar gazdasági szerepe jelentősen megváltozott. A nagyüzemi termelés az udvar gazdasági jelentőségét háttérbe szorította azzal, hogy a gazdasági épületeket kivonta a porta keretéből, s a határ egy részén, a gazdasági majorokban helyezte el a közös tulajdont képező gazdasági épületeket, az állattartás, a tárolás stb. létesítményeit. Ezzel jelentősen csökkent a porta tér- és épületigénye, mivel a rakodóhelyek konyhakertekké váltak, az istállókat gépkocsi-tárolóként vagy lakórészként használják. A legtöbb melléképület feleslegessé vált, s elbontották.

Az 1970–1990 közötti években a tervszerű falurendezés és a növekvő, korszerű lakásépítkezések megváltoztatták az egykori faluképet. Nyitott, szabályos utcahálózat kialakításával új arculatot nyertek a községek.

A '90-es évek első felében a lendületes lakásépítési folyamat megtorpant, főképpen a növekvő munkanélküliség, az emelkedő építőanyag-árak, valamint a lakásépítési kölcsönök után fizetendő magas kamatok miatt. Az évtized végén

viszont megeléknült az építkezési kedv. A települések önkormányzatai, sikeres vállalkozói, szövetkezeti iskolákkal, kulturális, egészségügyi intézetekkel, vendéglátó egységekkel, ipari üzemekkel, épületekkel gazdagítják, szépítik a községeket, városokat. Mindezek az építkezések a települések épületgyarapodását, ugyanakkor modernizálását, megfiatalodását eredményezik. Az ezredforduló utáni években kedvező otthonteremtő programoknak köszönhetően egyre több új és korszerű lakás és közintézmény épül.

A települések funkcionális jellemzői, típusai

A települések funkcióinak vizsgálatakor az aktív keresők foglalkozási szerkezetének százalékos számarányából indulunk ki, s ezt tekintjük típusalkotó tényezőnek, mivelhogy egy-egy falu társadalmi-gazdasági sajátosságai, fejlődési iránya, üteme szoros oksági kapcsolatban van a lakosság foglalkozási struktúrájával.⁴⁶ Hangsúlyoznunk kell, hogy a települések funkcióinak tartalma, jellemzői, szerepköre az idők folyamán változik. A hazánkban végbemenő társadalmi és gazdasági változások területünkön is mindenkor nyomon követhető. A KSH népszámlálási adataiból ismert, hogy a településekben foglalkoztatottak átrétegződése évszázadokon át nem volt olyan jelentős, mint a XX. század második felében.

A járás valamennyi települése a XIX. századtól az 1950-es évekig agrárjellegű falu. Az ezt megelőző évtizedekben az aktív népesség 75–87%-a dolgozott a mezőgazdaságban. Enyedi György⁴⁷ szerint azokat a településeket soroljuk agrárjellegű kategóriába, ahol az aktív kereső foglalkozásuk 50%-a, vagy annál több dolgozik az agrárágazatban.

3. táblázat. Az aktív keresők megoszlása gazdasági ágak szerint 1940–2011 között (%)

Megnevezés	Mezőgazd.	Ipar	Közlekedés	Kereskedelem	Szolgáltatás	Egyéb	%
1941	80,6	7,7	0,7	3,4	1,6	6,0	100
1949	84,1	8,0	1,6	1,3	5,0	-	100
1960	60,5	24,5	4,0	3,0	8,0	-	100
1970	36,5	39,0	6,5	3,2	9,4	5,4	100
1980	29,2	44,1	3,8	7,1	2,2	13,6	100
1990	42,4	37,5	7,5	6,4	6,2	-	100
2001	3,9	45,5	-	-	39,7	10,9	100
2011	4,1	40,2	-	-	38,7	17,0	100

Forrás: KSH Népszámlálási adatai alapján saját szerkesztés

⁴⁶ Beluszky Pál: A településosztályozás néhány elv-módszertani szempontjai. Földrajzi Értesítő, 1973. 4. sz. 453–466.

⁴⁷ Enyedi György: A Délkelet-Alföld mezőgazdasági földrajza. Budapest, 1976. Akadémiai Kiadó, 81–92.

A II. világháború után bekövetkezett, viharos gyorsasággal végbement változások sokirányú átalakulást eredményeztek az ország egész településhálózatában is. Változás következett be többek között a kereső korú népesség foglalkozási struktúrájában, csökkent az agrárkeresők aránya, ugyanakkor növekedett az iparban, a szolgáltatásban dolgozók száma. 1949–1970 között drasztikus méreteket öltött a csökkenés, 84,1%-ról 36,5%-ra apadt a mezőgazdaságban dolgozók rátája (3. táblázat). Ennek következtében a falvak lakossága eredeti funkciójuk mellett az ipar, a kereskedelem, közlekedés stb. területén alkalmazotti minőségben vállalnak munkát. Ennélfogva a falvak többsége (Tiszabercel, Tiszatelek kivételével) vegyes jellegű településekké válnak. Az ilyen típusú falvakban a mezőgazdasági népesség 28–44%-os aránya mellett 39–58%-ban más gazdasági ágazatban dolgozó is él. A települések lakóinak foglalkozás-béli átalakulása nem volt egyenes intenzitású. Voltak évek, évtizedek (1960–1970), amikor ugrásszerű gyorsasággal, de olyanok is (1980–1985), amikor az átrétegződés mérsékelt ütemben folyt.

A vidéki ipartelepítési program, illetve az agrárgazdaságban jelentkező munkaerő-felesleg tette lehetővé, hogy 1980-ra a mezőgazdasági keresők elveszítették vezető szerepüket, ugyanakkor növekszik az ipar (építő-, az élelmiszer- és a könnyűipar), valamint a szolgáltatásban foglalkoztatottak részesedése.

A foglalkozási szerkezetet alapul véve az 1980-as években a vegyes típusú falvak mellett megjelentek az iparosodó falvak (Nagyhalász, Ibrány, Gávavencsellő, Paszab). Az ipari keresők kisebb hányada helyi termelőszövetkezet melléküzemeiben talált munkát, elsősorban nők. Az ipar keresőinek emelkedő száma az odatelepült ipari üzemek (gépipar, textilipar, cipőipar stb.) vagy a közeli városok, nagyközségek, ipari munkaerő vonzásának, illetve mindkettőnek együtt köszönhető.

Az 1990-es évi népszámlálás adatai szerint a települések 87,5%-a vegyes foglalkozású, bennük tömörül a falusi lakosságnak több mint kétharmada. Az álláskeresők helyben vagy napi ingázóként találnak munkát. A kereseti lehetőséget részükre legnagyobb mértékben a mezőgazdaság és az ipar kínálja majdnem egyenlő arányban.

Az iparosodó falvak a települések 12,5%-át adják. A lakosságszám szerint főképpen a nagy és néhány közepes népességű falvakat foglalják magukba. Ezekben az iparban dolgozók emelkedő száma az odatelepült ipari üzemek (Nagyhalász, Ibrány, Paszab, Gávavencsellő), vagy a közeli városok, nagyközségek ipari munkaerő-vonzásának – illetve mindkettőnek együtt – köszönhető.

A rendszerváltást követő években (1990-től) a gazdasági élet depressziója jelentősen lefékezte a településfejlődés kedvező irányba mutató tendenciáját. Eddig nem tapasztalt és méreteiben igen nagy munkanélküliség, amely valamennyi települést fájdalmasan érint. Bonyolult, nehezen áttekinthető helyzetet teremtett a falvak életében a földek privatizációja, a közös gazdaságok vagyonának felosz-

tása, pazarlása, a kihelyezett ipari üzemek bezárása, az ingázási lehetőségek zsugorodása, megszűnése. A munkavállalási lehetőségek beszűkülése miatt kilátástalanná váló elvándorlás, illetve a korábban elvándoroltak visszaköltözése a megoldandó problémák sorozatát veti fel, amelyekkel az önkormányzatok szűkös pénzügyi helyzetük miatt saját erőből nem tudnak megoldani, ehhez országos támogató rendszerek segítségét igénylik. A problémák közül a munkanélküliek jelentették a legnagyobb gondot, melynek enyhítése az évtized második felében elkezdődött.

Ibrányt és Nagyhalászt 1993-ban városi rangra emelték. Köszönhető a '90 években jelentkező társadalmi és gazdasági nehézségek eredményes kezelésének, valamint a korábbi évek sikeres településfejlesztési tevékenységüknek, gazdasági, kereskedelmi, oktatási, kulturális, egészségügyi vonzerőjüknek, melyek kedvező alapot biztosítanak a városi szerepkör bővüléséhez, a kisvárosi településarculat kiteljesedéséhez.

A települések fejlődést elősegítő legfontosabb tennivalók közé tartozik mindenekelőtt a gazdaság fejlesztése, amely részben a mezőgazdaságban a piacképes intenzív kultúrák termesztésének növelésével, másrészt új munkahelyek létrehozásával, élelmiszer- és könnyűipari üzemek beindításával érhető el. Ezen túl a járás gazdasági előrehaladását támogatná a folyóparti üdülés fejlesztése. Az utóbbira kínál kedvező feltételeket az ibrányi-, nagyhalászi- és a gávavencsellői Tisza-szakasz.

A települések infrastrukturális sajátosságai, lakásviszonyok

A települések infrastrukturális ellátottsága közül egyik legfontosabb tényező a lakáshelyzet, mivel a meglévő lakások színvonala, ellátottsága, méretei, építésének módja alapvetően meghatározza a lakosság életkörülményeit, életmódját. A lakóházak számának legintenzívebb gyarapodása a XX. század elején volt. Ebben az időszakban (1900–1930) közel duplájára emelkedett a házak száma. Számottevő volt a gyarapodás a második világháború utáni évtizedekben is. 1945–1960 között a járásban 1898 lakás épült, településenként pedig évi átlagban 16–17. A II. világháború óta komoly előrelépés történt a lakások kor- és minőségi összetétele tekintetében. Jelentősen gyarapodott a két- és többszobás lakások aránya, az új építkezések következtében csökkent a múlt hagyatékaként kísértő sár- vagy vertfalas, földes padozatú, kétosztatú lakóházak aránya. A hagyományos építkezés emlékei az utóbbi évtizedekben eltűntek. Ma már itt-ott lehet látni a XIX. és a XX. század első felére jellemző előcsapolt, tornácos, sáttortetős lakóházakat. Helyükben, helyettük szilárd alapzatú és falazatú, főleg cserép-, lemez- és lapostetős lakások épülnek. Öröndetes, hogy a lakásállomány nyomán jelentősen csökkent a 100 négyzetméterre jutó lakosok száma (*Lásd 5. táblázat*).

Mindezek a változások településenként differenciált módon valósultak meg. A nagyobb települések építkezései nagyobb arányúak, míg a kisfalakban mérsékeltebb számú lakásépítkezés tapasztalható. A lakásállomány összetétele azokon a településeken a legkedvezőbb, ahol a mezőgazdasági termelés kimagasló színvonalon áll, vagy pedig a község jelentősen iparosodott.

A lendületes ütemű lakásépítést jelentősen segítette az 1945-ös földreform, melynek során több száz házhelyet alakítottak és osztottak ki. A '60 években a lakásépítés lelassult. 1961–1970 között 287 lakással (3,4%) kevesebb épült, mint az előző évtizedekben. A lakásépítés számának csökkenését elsősorban az építőanyag vásárlással és a kölcsön felvételével kapcsolatos nehézségek korlátozták. Erre az évtizedre az is jellemző, hogy az újonnan épült lakásokban már több a szobák száma, nagyobb az alapterülete, magasabb a komfortfokozata.

A lakásállomány 1971–1980 között 3,8%-kal növekedett, de a nagyobb népességű településeknél a gyarapodás még jelentősebb (8,1%) volt (4. táblázat). A növekedés köszönhető egyrészt a kedvezményes lakáshiteleknek, másrészt a mezőgazdasági termelés színvonalának, a piacépes termékek (gyümölcs, gabonafélék, ipari növények: dohány, cukorrépa, napraforgó, zöldségfélék gyógynövények termesztése) előállításával, valamint az előnyös értékesítésével és az ipar fejlesztésével hozható szoros összefüggésbe. Az 1970-es évek nagyarányú lakásépítése jelentős mértékben hozzájárult az 1945 után még igen korszerűtlen, kis alapterületű komfort nélküli lakásállomány korszerűsítéséhez. Az újonnan épült lakások több, mint 70%-a kettő vagy több szobás. Átlagos alapterületük 85-90 m², vezetékes vízzel 55–60%-uk ellátott, ez viszont jóval az országos átlag (74%) alatt maradt. Az intenzív lakásépítés a laksűrűsége javulását is támogatta, ugyanis a '60 évek végén, 1970-ben száz lakásra 385, 1980-ra 346 lakó jutott, de ez még mindig meghaladta az országos átlagot (312). A laksűrűségben 1980-ra településenként kisebb különbségek keletkeztek, melyek kialakulásában főleg a vándormozgalomból fakadó népességszám alakulása játszott közre.

4. táblázat. A lakásállomány számának alakulása 1966–2011 között

Megnevezés	1966	1970	1980	1990	2001	2011
Balsa	475	459	440	436	430	417
Buj	1057	974	1282	970	980	965
Gávavencsellő	1887	1757	1754	1752	1652	1563
Ibrány	1787	1815	1984	2253	2257	2381
Nagyhalász	1652	1620	1735	1908	1917	1988
Paszab	373	366	368	388	411	405
Tiszabercel	684	673	682	740	749	744
Tiszatelek	545	509	498	494	532	546
Összesen	8460	8173	8743	8941	8928	9009

Forrás: KSH Népszámlálási adatok alapján a saját szerkesztés

A '70-es évekre tehető a cigánytelepek felszámolására irányuló országos törekvések. E program keretében épültek az ún. „C” lakások és lakásvásárlásra is biztosítottak kiemelt állami támogatást. Ennek köszönhetően a járás községeiben a cigánytelepeket felszámolták, lakói komfortos otthonra találtak a belterületen.

A lakásállomány növekedése az 1980-as években lelassult: míg az 1970-es évek végén 223, a nyolcvanas évek második felétől évente 198 új lakás épült, 2,3%-kal kevesebb, mint a '70-es évek végén. A '80-as évek elején az intenzív építkezések ellenére a lakásállomány száma kisebbedett, mivel sok régi építésű, korszerűtlen, lebontott lakóház helyére épültek az új családi otthonok.

Az 1990-es évek első felében a lakosság lakásépítési szándéka jelentősen elmaradt a nyolcvanas évektől is. Ez országos tendencia, amely döntően a gazdasági élet hanyatlásával, a munkalehetőségek hiányával van összefüggésben. A '90 évek elején mutatkozó negatív folyamatokat először az évtized közepén sikerült megállítani. 1995-től kezdve lendületet vett ismét az új lakások építése. A családi házak mellett növekszik az oktatási, egészségügyi, kereskedelmi, pénzügyi, közigazgatási, vendéglátói stb. épületek aránya is, amelyek korszerűek, esztétikusak, mindezzel hozzájárulnak a város- és a községkép gazdagításához.

Az ezredforduló utáni évtizedben számottevően gyarapszik az új és a felújított lakások száma, évi átlagban 8 új lakás készült. 2001–2011 között évi átlagban 1-1,2 összkomfortos lakás épül.

Az elmúlt negyedszázadban a lakások a korábbiaknál nagyobb szobaszámmal épültek. A lakásállomány több, mint 44%-a három- vagy többszobás, korszerű infrastruktúrával rendelkezik (5. táblázat). Az egyszobás lakások aránya 8%. A lakások alapterülete átlagosan 95 m², 2–2,5%-uk 100m²-nél is nagyobb, 3,9%-uk viszont még a 30 m²-t sem éri el.

A lakások felszereltségében, komfortosságában az utóbbi 15–20 év óta lényeges fejlődés tapasztalható. 2011-ben a lakások 33,6%-a összkomfortos, 46,5%-a komfortos, 3,8%-a félkomfortos, 15,8%-uk komfortnélküli, míg a szükséglakások aránya 0,3%-ra tehető (6. táblázat).

A 2011. évi népszámlálási adatok alapján megállapítható, hogy járásunkban a lakásállomány építési idejük alapján említésre méltóan fiatalabb az országosnál. Míg az országos átlagban 30–35%-a épült 1945 előtt, itt 15,9%. A 7. táblázatból az is kitűnik, hogy a legdinamikusabb lakásépítési időszak 1970–1980 között történt. Ekkor 10 év alatt évi átlagban 14–15%-kal, míg korábban 1900–1945 között csupán 1,4%-kal növekedett a lakások száma. Településcsoportok szerint 2001–2011 között épült lakások aránya a városokban jóval magasabb (2–3%-kal), mint a járás községeiben. A régi, kis alapterületű, sárfalú, padlózatlan, kétrészes, nád- vagy szalmatetőt házak nagy részét elbontották vagy korszerűsítve máig megfelelő otthonul szolgálnak.

5. táblázat. A lakásállomány főbb jellemzői 1980–2011 között

Megnevezés	1980	1990	2001	2011
Lakások száma	8743	8941	8928	9009
Ebből:				
Száz lakásra jutó lakos	322	293	296	283
Szobák szerinti megoszlás:				
1 szobás	2223	4033	936	722
2 szobás	4276	3672	3666	3121
3 szobás	1916	377	3577	3966
4 és több szobás	-	153	849	1200
Földszintes	8197	8521	8972	8916
Emeletes	6	9	18	12
Fürdővel ellátott	221	349	984	2842
WC-vel ellátott	1536	4646	6523	7448
Tulajdon jelleg szerint:				
Magán személy tulajdona	8382	8534	8784	8875
Állami, önkormányzati tulajdon	361	307	79	74
Más intézmény, szervezet tulajdon	-	10	65	60

Forrás: KSH Népszámlálási és a Szabolcs-Szatmár-Bereg Megye Statisztikai Évkönyvei alapján saját számítás

6. táblázat. A lakások komfortosság szerinti megoszlása

Megnevezés	Lakásállomány	Összkomfortos	Komfortos	Félkomfortos	Komfort nélküli	Szükség-lakás	Egyéb	%
1990	8941	1989	2392	597	3615	327	21	
%		22,2	26,7	6,7	40,6	3,6	0,2	100
2001	8928	2782	2811	581	2395	289	-	
%		31,5	31,6	6,5	26,8	3,6	-	100
2011	9009	3019	4190	340	1430	30	-	
%		33,6	46,5	3,8	15,8	0,3	-	100

Forrás: KSH Népszámlálási adatbázisok alapján saját szerkesztés

7. táblázat. A lakásállomány megoszlása építési év szerint 1970–2011 között

Megnevezés	Lakások száma	1849	1850	1900	1920	1945	1960	1970	1980	1990	2001	2006
			1899	1919	1944	1959	1969	1979	1989	2000	2005	2011
1970	7173	86	694	890	2317	2871	1315	-	-	-	-	-
%		1,0	8,5	10,9	28,3	35,2	16,1	-	-	-	-	-
1990	8741		358	554	1602	1968	1074	1741	1444	-	-	-
%			4,1	6,3	18,3	22,5	12,4	19,9	16,5	-	-	-
2001	8928	-	-	554	1333	1882	1038	1805	1483	831	-	-
%				6,2	14,9	21,2	11,6	20,2	16,6	9,3	-	-
2011	9009	-	-	-	1439	1898	1124	1827	1443	737	297	226
%					15,9	21,3	12,5	20,3	16,0	8,2	3,3	2,5

Forrás: KSH Népszámlálási adatok alapján saját szerkesztés

A közműhálózat

Napjainkban a járás települései változó műszaki feltételek mellett, de rendelkeznek közművelődés, egészségügy és szociális alapellátáshoz szükséges feltételekkel. Közműellátottság tekintetében a villamos- és a gázhálózat kiépítettsége teljes. Néhány külterületi lakott rész kivételével az egészséges ivóvíz ellátás biztosított, a szennyvízrendszer csak részben kiépített.

A térség ivóvízellátását a XIX. század előtti időkben kizárólag talajvízre telepített ásott kutak biztosították. Ezeket fokozatosan váltotta fel a XIX. század közepétől a mélyfúrású kutak. A rétegvízre telepített fűrt közkutakat kezdetben ritkán, egymástól 350–400 méter távolságra építették, és általában egy-egy kerek vagy pumpás kút több utca lakóinak biztosított egészséges ivóvizet. Számuk a XX. század első évtizedeiben tekintélyes mértékben gyarapodott, de korántsem volt elegendő, mivelhogy egy közkútra körülbelül 25–50 háztartás jutott. Az 1960-as évek második felétől előtérbe került a települések közművesítése. Ebben az időszakban épült törpe vízmű Nagyhalászbán és Gávavencsellőn. Legdinamikusabb fejlődés az ivóvízellátás területén az 1980–1990-es években történt. A '80-as évek végén a járás lakásállományának 25,7%-a, tíz évvel később 35,1%-a, az ezredforduló után 2001-ben 75,8%-a, majd 2011-ben 86,3%-a csatlakozott a vezetékes ivóvízhálózatra (8. táblázat). A lakások vezetékes vízzel való ellátottsága a megyei átlaghoz viszonyítva is kedvezőbb. 1988-tól épült új lakások 99%-át már ellátták vízvezetékrendszerrel. A '70-es évek előtt épült lakások vezetékes vízzel való ellátása az egyszobásoknál alig haladja meg az egy százalékot (1,2%), ennél nagyobbaknál 6,5% volt. A lakások felszereltsége elmaradt az országos átlagtól, tíz lakás közül csak három-négyben volt fürdőszoba, vízöblítéses WC.

A járás háztartásainak közel 100%-a közműves vízszolgáltatásban részesül; ez az ellátottságot tekintve optimálishoz közeli érték és minőségileg megfelel az EU-országok szintjének. A lakosság vízellátását a Tisza-mentén, Ibrány–Paszab határában mélységi rétegvízre telepített kutakból a NYÍRSÉGVÍZ Rt. biztosítja. Az egészséges ivóvízellátás feltételeinek megteremtése a járásban az 1980-as és az 1990-es években – a korábbi évtizedekhez viszonyítva – kiemelkedően intenzív volt, ugyanakkor a szennyvízcsatorna-hálózat kiépítése nagymértékben elmaradt a kívánt igényektől. 1990-ben a zárt szennyvízcsatorna-hálózatra a háztartások csupán 0,4%-a csatlakozott. A '90-es évek második felétől a megyei fejlesztési programnak köszönhetően 2001-ben a háztartások 30,3%-a, majd tíz évvel később, 2011-ben 69,7%-a kapcsolódott a közcsatorna-hálózathoz. Az utóbbi években – amellet, hogy az ivóvízhálózat teljessé tétele is folytatódott – ennél dinamikusabb ütemben nőtt a szennyvízcsatorna-rendszer kiépítése. Az elért nagyobb szennyvíz-beruházási eredmények ellenére továbbra is szükséges a meglévő hálózat bővítése, továbbfejlesztése.

8. táblázat. A lakások víz- és energiaellátása

Megnevezés	1970	1980	1990	2001	2011
Lakásállomány	8173	8743	8941	8928	9009
Közüzemi ivóvízhálózatba bekapcsolt lakás száma	205	2168	3019	6767	7776
%-a	2,5	24,8	33,8	75,8	86,3
Szennyvízhálózatba bekapcsolt lakás száma	193	-	32	2710	6284
%-a	2,4	-	0,4	30,3	69,7
Villamosenergiát fogyasztó háztartások száma	6936	8447	8588	8928	9009
%-a	86,2	96,36	96,1	100	100
Palackos gázfogyasztó háztartások száma	3692	6969	7585	3186	2952
%-a	45,2	79,7	84,7	35,7	32,7
Vezetékes gázfogyasztó háztartások száma	-	-	-	5420	6610
%-a	-	-	-	60,7	73,4

Forrás: KSH Népszámlálási adatok alapján saját szerkesztés

Az újonnan épített lakások felszereltsége már teljesnek mondható, szinte valamennyi lakásba bekötötték a vezetékes ivóvizet, és azokat bekapcsolták a szennyvízcsatorna-hálózatba. A keletkezett szennyvizet a járás szennyvíztisztító telepei fogadják (Buj, Balsa–Gávavencsellő, Tiszabercel–Paszab, Ibrány–Nagyhalász, Tiszatelek), ahol mechanikai, biológiai tisztítást végeznek. A megtisztított víz a Lónyay-főcsatorna és a Belfő-csatorna közvetítésével kerül a Tiszába. A közcsatornára nem csatlakoztatott lakóházakból főként szikkasztó gödrökbe, kertekbe engedik a szennyvizet. Ez sajnos azt eredményezheti, hogy több száz köbméter szennyvíz kerül a talajba vagy kihordásra, aminek káros következményei lehetnek a környezet vízgazdálkodására, talajszennyezettségére.

A keletkezett szilárd hulladék összegyűjtését és elhelyezését illetően nem tapasztalhatók kedvezőtlenebb állapotok megyénk átlagánál. A rendszeres hulladékgyűjtés, szállítás a járás településeiben az 1990-es évek második felében indult. 2011-ben a háztartások 78,7%-a kapcsolódott a rendszeres hulladékgyűjtésbe. Az elmúlt években fokozatosan bevezették a szelektív hulladékgyűjtést is. A járás városaiban, községeiben keletkezett szilárd hulladékot a „Nyíregyházi kommunális szilárd hulladéklerakóba” szállítják.

Az energiaellátás

A legfontosabb energiaforrások közül a villamos energia alapellátás, járásunk minden háztartása számára rendelkezésre áll. Az elektromos energia sokirányú felhasználásának köszönhetően a fogyasztó háztartások száma folyamatos emelkedést mutat (8. táblázat).

A háztartási fogyasztás 2001–2005 között megugrott, majd kisebb hullámmal magasabb szinten állandósult. A villamos energia bővülése a háztartási gépek (mosogatógépek, mikrohullámú sütők, számítógépek stb.), valamint a klímaberendezések elterjedésének tulajdonítható. A háztartások villamos energia fogyasztása területileg erősen eltérő. Egy fogyasztóra jutó felhasználó Gávavencsellőn, Bujon, Ibrányban, Nagyhalászbán a legnagyobb.

Az 1990-es években a legdinamikusabban a vezetékes gázellátás fejlődött. A gázhálózat kiépítésének üteme 1993–1996 között volt a legnagyobb, amit az állami támogatás mellett jelentős lakossági hozzájárulással valósulhatott meg. A fejlesztésnek köszönhetően 1999-re a földgáz vált a háztartások legjelentősebb energiaforrásává. Egyedüli energia, amely mind az energiahordozó-szerkezeten belüli részarányát, mind a felhasznált mennyiséget illetően növekedett. Az ezredfordulót követő években a vezetékes gázt nem használták olyan arányban, mint amennyire azt a gázvezeték-hálózat kiépítettsége lehetővé tette. Mindez azért alakulhatott ki, mert a lakosság egy része – alacsony jövedelmű helyzetükből eredően – a hagyományos fűtőanyag használatára kényszerül. 2001–2005 között a fogyasztói igények a gazdasági teljesítmények visszaesése miatt jelentős mértékben csökkentek, illetve stagnáltak. 2005 után azonban a gázfogyasztó háztartások száma növekszik, arányuk 60,7%-ról 73,4%-ra nőtt. A palackos gázfogyasztók száma viszont változó intenzitással, de folyamatosan csökken. Napjainkban a vezetékes gáz jelenti a domináns energiát a térségben, ez adja a fűtési célú felhasználás több, mint 50%-át, de emellett jelentős még a hagyományos tüzelőanyag, a tűzifa is. Az alternatív energia terén lehetőség kínálkozik a megújuló energia (biomassza, biogáz, energiafű, nap- és szélenergia) felhasználására is, de ez az energiafelhasználás a jövőbeli feladatai közé tartozik.

A telekommunikáció és hírközlés

Napjaink információs társadalmában a távközlés, a telekommunikáció egyre inkább a gazdaságot meghatározó technológiává lép elő, így a területi fejlődés egyik fontos meghatározója. A telefonhálózat az infrastruktúra kiemelkedően fontos területe, amely az elmúlt 15–20 évben – hasonlóan a megyéhez – ugrásszerűen fejlődött. Az ellátottsági, felszereltségi mutatók látványosan javultak, sőt több településben (Ibrány, Nagyhalász, Gávavencsellő) megközelítették az országos, a megyei átlagokat is. A gyors kapcsolatteremtés igénye miatt nagyobb mértékű fejlesztés az 1990-es évek elején indult. A fővonalak száma 2010-ig több mint tízszeresére emelkedett. 1990-ben a lakások mintegy 5–6%-ában volt csak telefon, a '90-es évek végén már a háztartások 35,4%-ában. A növekedés az ezredforduló utáni években is folytatódott, de 2010 után a mobiltelefonok számának rohamos bővülése következtében a vonalas telefonok aránya folyamatosan csökken, 2011-re a távbeszélő fővonalak száma 3807 (42,2%) volt. A modern tele-

kommunikációs rendszereket (fax, internet, okostelefon stb.) ma már egyre többen veszik igénybe, a háztartások több mint 75%-a rendelkezik mobiltelefonnal, 35%-a internettel. A kábeltelevíziós hálózatba bekapcsolt lakások száma 2011-ben 1946 (21,6%), viszont a kábeltelevízió által nyújtott szolgáltatáshoz ennél többen férnek hozzá, mivel hasonló tartalmú műholdas szolgáltatások is elérhetők.

Tanyavilág a járás területén

Az alföldi településhálózat egyik jellemzője a különböző nagyságú, népességű, funkciójú városok, falvak mellett a tanyarendszer. A térségünk viszont a múltban sem volt, ma sem jellemzően tanyás települési térség. Ennek legfőbb oka, hogy a falvak többségéhez nem tartoztak nagy kiterjedésű és a belterülettől nagy távolságra fekvő határrészek. Igazi értelemben vett tanyák a nagy határu községekben alakultak ki. A járás területén a tanyák főképpen észak-dél irányban hosszban elnyúló települések (Ibrány, Nagyhalász, Tiszabercel, Gávavencsellő) határában képződtek (1. ábra).

Az ár- és belvízmunkálatok megkezdése előtt a mocsár és lágvilág szűk határt szabott a művelhető területeknek, ezáltal a birtokos agrárnépesség nem kényszerült arra, hogy a vetéstől a betakarításig kiköltözzön a termőföldre. Az I. katonai felmérés (1782–1785) alapján készült térképen nem találunk külterületi lakott helyeket. Száz évvel később, a II. katonai térképezés (1806–1869) csupán néhány tanyaképződményt jelöl. A III. katonai felmérés (1869–1887) szerint szinte minden község határában jelöltek meg tanyákat, majorokat. Pl. Nagyhalász területén: Láda-tanya, Czuha-tanya, Barackos-tanya, Szapagy-tanya, Halász-tanya, Bujon: Perke-tanya, Rakottás-tanya, Bercelen: Orosz-tanya, Okolocsanyi-tanya, Ormoz-tanya, Gáván: Pető Ignácz-tanya, Magas-Halom-tanya, Vencsellőn: Szőlőskert-tanya, Csombók-tanya, Ragályi-tanya, Dessewffy-tanya, Balsán: Kopaszföld-tanya, Ibrányban: Csur-tanya.

Jelentős tanyaképződés a XIX. század második felében történt; létrejöttében meghatározó szerepet játszott az ár- és a belvíz-mentesítési munkálatok befejezése. Tekintélyes területek szabadultak fel a víz alól, s ennek következtében az ősi ártér területei is a földművelés színterévé váltak. A művelésbe vehető földterületek bővülése, a szántógazdálkodás további terjeszkedése nyomán az ármentesített területek főleg az uradalmi majorokkal, nagygazdatanyákkal települtek be. „A major nagybirtokhoz kötődő településforma, a nagybirtok részének üzemviteli, igazgatási központja, valamint a gazdálkodás folytatásához legszükségesebb munkások lakóhelye. A kis- és a nagygazda tanya egy-három épületével

szemben a major legtöbbször jóval nagyobb épülecsoport: adminisztratív épületek, nagyméretű istállók, magtárak, műhelyek, 4–5 családot is befogadó lakóházak együttese.⁴⁸

Általában a falutól távol, külterületen épül a nagybirtok vagy a nagybirtokrész azon pontján, amely erre természeti és közlekedési adottságainál fogva legalkalmasabb. A major egyrészt egyfajta földterületet jelent, ami a földesúr nagybirtokához kapcsolódik, másrészt településformát, amely átmenetet képez a szórványos és a csoportos települések között. A térségben az uradalmi majorok a Tisza mentén lévő települések határában jöttek létre. Pl. Nagyhalász északi határában: Telektanya, Érhát, Kétérköz, Ibrány területén: Jalapár, Nagyerdő, Tiszabercelen: Körtvélyestanya, Vencsellőn: Desseffy-major. A tanyafejlődés legdinamikusabb időszaka az 1910–1940 közötti évekre tehető. Ugrásszerű gyarapodás 1910–1930 közötti években jelentkezett, ekkor a tanyák száma megduplázódott (9. táblázat). Ezekben az évtizedekben jelentős számú kis- és nagygazdatanya keletkezett a falu belterületétől távoli határrészekén lévő 5–25 ha nagyságú birtokrészekén.

Számottevő tanyakeletkezés az 1945. évi földreform utáni évekre tehető – főleg a '40-es évek második felétől az '50-es évek derekáig. Ez idő alatt mintegy 56 tanya épült. A gyarapodás jórészt annak az eredménye, hogy a földhözjutattak egy része tanyát épített a kopott földjén. Ezekben az években a tanyák száma az 1930. évhez viszonyítva 12%-kal növekedett, a népesség viszont 7%-kal csökkent (9. táblázat).

A lakosságszám apadásának legfőbb oka egyrészt, hogy a háború előtti tanyák döntően nagygazdatanyák voltak, s a birtokfelosztás után a tanyán élő népesség jelentős része a belterületre költözött, amelyet a belterületi házhelyosztás indított el. Másrészt az új tanyák zömmel a földosztáskor kapott 3–6 ha nagyságú földterületen maradó lakóházak, gazdasági épületek, ún. farmtanyák létesültek, ahol tanyánként átlagosan 6–8 fős család élt, gazdálkodott. Ezeknél a tanyáknál sem a birtoknagyság, sem a technikai felszereltség üzemszervezési formái nem hasonlíthatók az USA-ban, Ausztráliában, Új-Zélandon működő mezőgazdasági farmokhoz.⁴⁹ A családok népességszáma sem éri el az 1920-as, 1930-as években a majorokban, a nagybirtokokon cselédsorban élők családlétszámát, mivelhogy a természetes szaporodás nagysága (14–17‰) 5–6 ezrelékkal elmarad a korábbi évek, évtizedek adataihoz (20–22‰) viszonyítva.

⁴⁸ Bárh János: Majorság. In: Magyar Néprajzi Lexikon. 3. köt., K-Né. Főszerk. Ortutay Gyula. Budapest, 1980. Akadémiai Kiadó, 505-506.

⁴⁹ Erdei Ferenc: Településpolitika, közigazgatás, urbanizáció. Összegyűjtött írások és beszédek. Szerk. Halász József, Kovács István. Budapest, 1977. Akadémiai Kiadó, 241–337.

9. táblázat. A külterületi népesség- és a lakóegység száma 1930–2011 között
(N= Népesség, L= Lakóegység)

Meg- neve- zés	1930		1949		1960		1970		1980		1990		2001		2011	
	N	L	N	L	N	L	N	L	N	L	N	L	N	L	N	L
Bal- sa	56	1	-	-	9	2	12	2	-	-	4	1	6	1		
Buj	520	7	498	9	601	16	329	15	137	11	69	11	40	10		
Gáva- ven- csel- lő	1086	8	926	95	693	19	128	9	258	7	145	6	97	3		
Ib- rány	1487	11	1271	193	993	12	831	12	404	6	11	4	4	3		
Nagy- halász	2934	16	3612	518	1034	13	879	12	743	11	581	8	543	8		
Pa- szab	152	1	-	-	42	3	7	1	10	1	6	2	10	1		
Tisza- bercel	389	6	774	76	15	3	215	20	153	10	32	8	10	7		
Tisza- telek	-	-	-	-	1893	9	1174	7	971	6	796	4	767	5		
Össze- sen:	6624	50	7081	981	5270	77	3575	78	2676	52	1644	44	1477	38		

Forrás: KSH Népszámlálási adatok alapján saját szerkesztés.

Az 1950-es évek második felétől a tanyafejlődés üteme megtorpan, az 1960-as évektől kezdve előbb lassú, majd egyre nagyobb mértékben apad számuk és népességük. Az eddigiekkel ellentétes folyamat: a tanyarendszer felbomlása, pusztulása kezdődött el. A tanyák gyarapodása a nagyüzemi mezőgazdaság kialakításának kezdetéig tart. Ekkor a megváltozott tulajdonviszonyok, a termelési módok fejlődését új irányba terelték. Ekkor nem csak megállt a tanyaképződési folyamat, hanem megindult a településhálózatának bomlása is. A szántóföldek nagyüzemi tábláin szigetként helyezkedtek el a tanyák. Létezésük ellentétes a nagyüzemi érdekekkel. A tanyák elvesztették a korábbi gazdálkodási jellegüket, szűkös kertgazdálkodásra kényszerültek. A tanyák jelene értéktelenné vált, perspektívájuk beszűkült.

A nagyüzemi mezőgazdaság kialakulása az agrárnépesség nagyarányú elvándorlásához vezetett, s meggyorsította a tanya felszámolás ütemét. A '60 évek elején a távoli, nehezen megközelíthető kiscgazda tanyák tűntek el. A tanyák száma – mindinkább a lakossága – számottevően csökkent. Az 1930. évi 23,4%-os külterületi lakosság 1960-ra 15,4% lett, azaz 6624-ről 5276-ra változott. Az apadáshoz még azt is hozzá lehet tenni, hogy néhány tanyai lakos úgy vált külterületi lakosból belterületivé, hogy lakóhelye mit sem változott. Csupán anynyi történt, hogy néhány tanyából (Érhát, Kétérköz, Tiszahát, Telektanya) közigazgatásilag önálló községet, Tiszatelek néven hoztak létre, illetve a belterülethez közeliakat a faluhoz csatolták. Pl. Nagyhalászhoz Homoktanyát, Kecskés-tanyát, Mága-tanyát, Ibrányhoz Nagypanyát, Nagyerdőt, Vencsellőhöz Rózsást.

1970-től a tanyafelszámolás üteme erősödik, eddig nem tapasztalt visszaesés következett be. 1980-ra a tanyák száma 26-tal (33,4%-kal), a lakosság 899 fővel (35,2%) csökkent. Ez elsősorban az egyedülálló, illetve a kevés lakóépületből, háztartásból álló tanyák esetében jellemző, ami egyrészt az aktív népesség elvándorlása, másrészt az elöregedett tanyatulajdonosok kihalása miatt következett be. Az egyedül- és néhány gazdaságból álló tanyák megszűnése a '80-as években is folytatódik. Ennek üteme, méretei a tanyai népesség csökkenésére ható tényezők-től (elvándorlás, elhalálozás stb.) függően tanyáról-tanyára eltérő módon zajlott le. Az egyedül álló, kisebb tanyák száma lendületes ütemben csökken, ugyanakkor a nagyobbak, a kedvező természeti, gazdasági, kulturális, egészségügyi, közlekedési adottságokkal rendelkezők erősödnek, fejlődnek, stabilizálódnak. Pl. Ib-rány külterületén: Nagyerdő, Nagytanya, Oncsa, Nagyhalász határában: Homoktanya, Kecskés-tanya, Tiszatelekhez tartozók közül: Érhát, Kétérköz, Tiszahát, Gávavencsellőnél: Paszabcsúcs stb.

A tanyai lakosság döntő része korábban mezőgazdasági foglalkozású volt, ma már csupán kb. 60%-a él mezőgazdaságból. Helyenként – területi adottságok-tól függően – bizonyos kétlakosság észlelhető a tanyai népesség foglalkozási szerkezetében. A '90-es években végrehajtott földtulajdoni privatizáció hatásaként újabb tanyaképződési folyamat nem következett be, sőt a meglévő tanyák tovább fogynak. 1990–2001 között a külterületi lakott helyek száma 11,9%-kal, a népességé 10,5%-kal kisebbedett.

A jövőben, belátható időn belül jelentékeny, de még mérsékelt tanyafejlődési növekedéssel sem számolhatunk, mert nincsenek nagy távolságok a belterület és a határ-, illetve a művelés alá vont birtokok között. A technikai eszközök folyamatos fejlődése nyomán ma már nagyobb távolságok nem jelentenek akadályt, hiszen teherszállító gépjárművekkel, mezőgazdasági célgépekkel rövid időn belül elérhető a művelésre váró terület. Másrészt a privatizáció során kialakult néhány hektár nagyságú földbirtokon korszerű, versenyképes gazdálkodás feltételeinek megteremtése tőke- és szakértelemhiány miatt minimális. Így a kisbirtokok eladásával vagy bérbeadásával több száz hektáros földterületeken alakultak, alakulhatnak gazdasági központok, ahol idénymunkásoknak szálláshelyeket, termények tárolására raktárakat, feldolgozó üzemeket, istállókat stb. létesítenek. Ezek az agrárgazdálkodási központok, telephelyek azonban már nem tekinthetők a klasszikus értelemben vett tanyáknak, majoroknak, inkább a farmgazdaságoknak kezdeti változatát jelentik, amelyek számbeli gyarapodása valószínű messze nem éri el a XX. században tapasztalt tanyaképződés nagyságát.

Irodalom

A falvak típusai In. A változó falu. Kulcsár V. (szerk.). Budapest, 1976, Gondolat Kiadó. 91–147.

BALOGH ISTVÁN: A szabolcs-szatmári falvak és parasztházak. Szabolcs-Szatmár Megyei Földrajzi Olvasókönyv. Nyíregyháza, 1975, 81–89.

- BECSEI JÓZSEF: Az alföldi tanyarendszer változása. Alföldi Tanulmányok. Békéscsaba. 1990, 342–374.
- BECSEI JÓZSEF: Az alföldi tanyarendszer történeti földrajza. In: A Kárpát-medence történeti földrajza. Frisnyák Sándor (szerk.) Nyíregyháza. 171–197.
- BELUSZKY PÁL: Magyarország településföldrajza., Budapest–Pécs. 1999, Dialóg Campus Kiadó. 305–360., 228–475.
- BELUSZKY PÁL – SIKOS T. TAMÁS: Magyarország falutípusai. Budapest, 1982. MTA Földrajztudományi Kutató Intézet, 167.
- ENYEDI GYÖRGY: Falvaink sorsa. Budapest, 1980. Magvető Kiadó, 184.
- ERDEI FERENC: Magyar falu. Budapest, 1974. Akadémiai Kiadó, 239.
- Erdei Ferenc összegyűjtött művei. Településpolitika, közigazgatás, urbanizáció. Halász József – Kovács István (szerk). Budapest, 1977, Akadémiai Kiadó, 241–337.
- GYÖRFFY ISTVÁN: A magyar tanya. Földrajzi Közlemények, LXV. 1937. 4–5. sz. 70–93.
- GYÖRFFY ISTVÁN: Magyar falu, magyar ház. Budapest, 1943. Turul Kiadás, 229.
- KORMÁNY GYULA: A Rétköz településhálózata. In: A Rétköz földrajza – a kistáj gazdaságának természeti és gazdaságföldrajzi alapjai. Nyíregyháza, 2000. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke, 113–149.
- NÉMETH PÉTER: A megye története dióhéjban. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megye Kézikönyve. 1998. Ceba Kiadó, 277–280.
- Népszámlálási kötetek: 1870–2011. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megye Statisztikai Évkönyvei: 1946–2011.
- ROMÁNY PÁL: A tanyarendszer ma. Budapest, 1973. Kossuth Könyvkiadó, 33–78.
- RÉFI OSZKÓ MAGDOLNA: Gazdálkodás a Rétközben a XVIII–XIX. században. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat Levéltárának Kiadványai, Nyíregyháza. 1997. 32–41.
- SÜLI-ZAKAR ISTVÁN: Tanyák, falvak, városok. Szabolcs-Szatmár település-földrajzi vázlata. Szabolcs-Szatmár megyei földrajzi olvasókönyv, Nyíregyháza, 1975. 93–104.

A RÉTKÖZ KÜLTERÜLETI TELEPÜLÉSEI – A TANYÁK – FEJLŐDÉSÉNEK ÉS HANYATLÁSÁNAK SAJÁTOSSÁGAI A XX. SZÁZADTÓL NAPJAINKIG

A köznapi nyelvhasználatban a *külterületi település fogalmán általában a tanyai települési formát értik. Természetesen nem indokolt a külterületi településeket csak a tanyákkal azonosítani*, még ha azok jelentős számú népességgel bírtak is, hiszen a mai kort megelőzően jelentős számban találunk a belterületen kívül elhelyezkedő majorokat, gátórházakat, vasúti őrházakat, erdész- és szőlőpásztor házakat. Napjainkra a külterületi települések formáiban, funkcióiban is sokszínűvé váltak (pl. ifjúsági táborok, üdülők, mezőgazdasági üzemek, telephelyek stb.), s közülük a tanya csak egy formát képvisel. Eszerint, amikor a külterületi településekről esik szó, akkor olyan településrészeket jelent, amelyek belterületen kívül helyezkednek el, s különböző funkciókat ellátó épületeket, épületegyütteseket foglalnak magukba (Becsei J. 1993).

A külterületi települések témakörében kiváló kutatók (Györffy I. 1937, Erdei F. 1942, Szabó J. 1929, Becsei J. 1966, 1993, 2002, Beluszky P. 2003, Romány P. 1971) munkáiban is a külterületi formák közül döntően a tanya kapott és kap kiemelt helyet. Ennek legfőbb oka Becsei (2002) szerint, hogy a XX. században a tanyai élettel, a tanyarendszer kialakulásával, fejlődésével, társadalmi-gazdasági szerepkörével, funkcióival stb. kapcsolatban újabb és újabb tudományos és területfejlesztési kérdések, problémák merültek fel és kerültek az érdeklődés fókuszába.

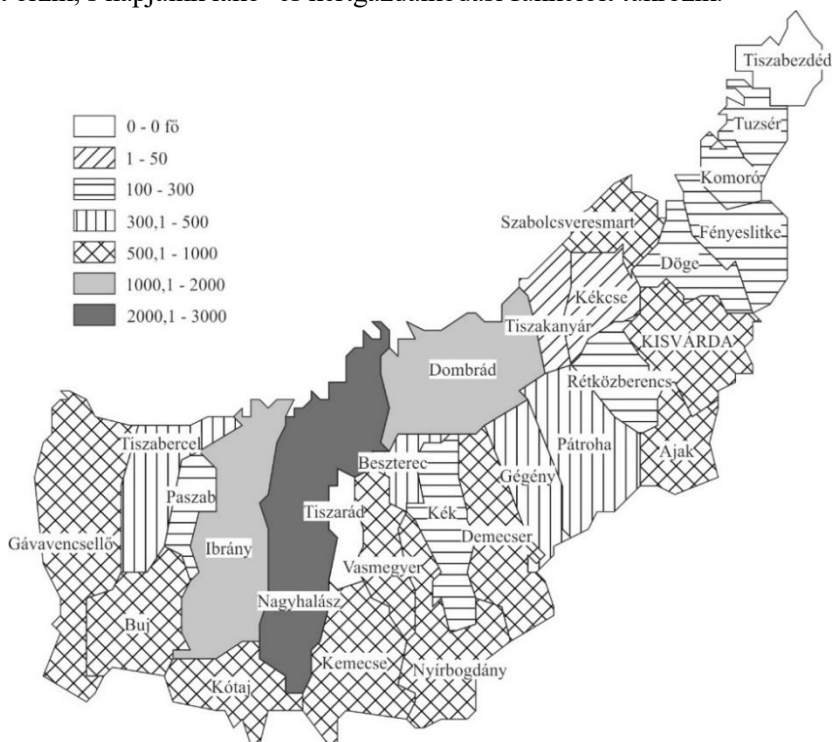
Ebben a dolgozatban a külterületi települési formák közül a tanyák sajátosságaival foglalkozom. Arra igyekszem választ keresni, hogyan alakult ki a tanyarendszer a Rétközben, s milyen társadalmi-gazdasági folyamatok hatottak, hatnak a tanya funkcióinak, demográfiai viszonyainak változásaira. Emellett megkísérlem bemutatni azokat a tanyaformákat, amelyek a Rétköz területén a XX. században megjelentek, valamint azt, hogyan alakul jelenleg a tanya szám, funkciója, s mi várható a jövőben. A dolgozatban a KSH népszámlálási adatbázisaira, a témakörhöz kapcsolódó szakirodalomra, valamint empirikus tapasztalatokra támaszkodom.

A tanya ki- és átalakulásának folyamata a Rétközben

Az alföldi településhálózat egyik sajátossága a különböző nagyságú, népességű, funkciójú falvak és városok mellett a tanyarendszer. A Rétköz viszont ebből a szempontból nem egyezik az általános földrajzi képpel, mivelhogy soha sem volt

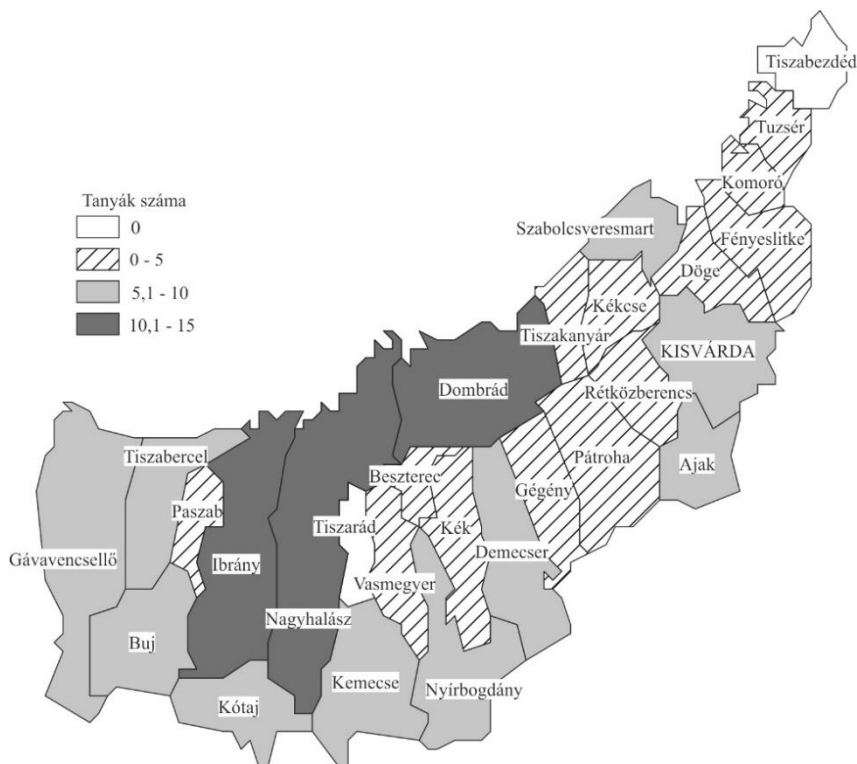
Első közlés: Kárpát-medence. Természet, társadalom, gazdaság. Földrajzi tanulmányok. Szerk: Dr. Fisnyák S.-Dr. Gál A., Nyíregyháza-Szerencs. 2013. pp. 177-288.

jellemzően tanyás települési táj. Ennek legfőbb oka, hogy a falvak többségéhez nem kapcsolódtak nagy kiterjedésű és a belterülettől nagy távolságra fekvő határ-részek. *A Rétközben a tanyák döntően É-D irányban hosszán elnyúló települések határában keletkeztek* (pl. Nagyhalász, Ibrány, Dombrád, Gávavencsellő, Tiszabercel, Kisvárd, Nyírbogdány). Ezt figyelhetjük meg az 1930. évi népszámlálás adatai alapján szerkesztett 1-2. ábrán is, amelyek a népesség- és a lakott helyek számának térbeli megoszlását mutatják. A Rétköz É-i részén fekvő falvaknál a határ É-i része árvízjárta, a D-i viszont nagyobb része bel- és árvízmentes volt, ahol az első tanyák, tanyacsoportok kialakultak. Jelentős tanyaképződési folyamat a vízszabályozási munkák befejezését követően a mentesített területeken, valamint az 1945-ös földreform után képződtek. Az 1950-es évekig a tanyák gyarapodása, majd az 1960-as évektől a tanyák népességének és a lakott helyek számának folyamatos csökkenése tapasztalható. Ma – változó funkcióval – a tanyák maradványai zömmel a közutak mentén láthatóak, amelyek a hajdani tanyák térbeli elhelyezkedését őrzik, s napjaink lakó- és kertgazdálkodási funkcióit tükrözik.

1. ábra. A külterületi népesség megoszlása településenként a Rétközben (1930)

Forrás: KSH népszámlálási adatbázisa. Szerkesztette a szerző, rajzolta Mikó Tamás

2. ábra. A külterületi lakott helyek száma településenként a Rétközben (1930)

Forrás: KSH népszámlálási adatbázisa. Szerkesztette a szerző, rajzolta Mikó Tamás

Győrffy I. 1937, Erdei F. 1942, Balogh I. 1975, 1979. kutatási eredményeire támaszkodva hangsúlyozhatjuk, hogy a Rétköz területén jelentős tanyaképződés hosszú időn keresztül, több szakaszban ment végbe. Az első periódus a XVIII. század második felétől a XIX. század végéig tart. A Rétköz területe ekkor még kívül esett az alföldi tanyásodás vonalán (Réfi O. M. 1997). A mocsár és lápvilág szűk határt szabott a művelhető területeknek. A falvak többségéhez nem tartoztak nagy kiterjedésű határrészek. Így az agrárnépesség nem kényszerült arra, hogy a tenyészidőszakban (vetéstől a betakarításig) kiköltözzön termőföldjeire.

Az I. katonai felmérés (1782-85) alapján készült térkép csupán Dombrád Ny-i határában tüntet fel „Szállás” elnevezésű külterületi lakóhelyet. A II. katonai térképezés (1806-1869) már több község határában jelöl meg tanyákat, majorokat. Pl. Nagyhalász területén a Tisza mentén jól megfigyelhető „Láda tanya”, „Czuha úr tanya”, „Barackos tanya”, „Szapagy tanya”, Ibrányban „Ibrányi tanya”, Vasmegyeren „Apáthi tanya”, vagy Kiszvárd határában az „Ördög major”

és a „Major”, Komorón a „Barczy major”, Tuzséron a „Kalonga liget major”, Bujon, „Perketanya és Rakottyástanya.

Számottevő tanya keletkezett a XIX. sz. utolsó évtizedeiben, amikor az ármentesítési munkálatoknak nagy része már befejeződött, s a szántó kiterjedt az ősi ártérre. A művelésbe vehető földterületek bővülése, a szántógazdálkodás további terjeszkedése nyomán az ármentesített területek főleg uradalmi majorokkal és nagygazdatanyákkal települtek be.

E tájon fekvő nagyhatárú falvak (Nagyhalász, Ibrány, Dombrád) jelentős része földesúri birtokok voltak. A gyér népességű egykori falvak határát a földesurak majorsági területként használták.

„A majorság egyrészt azt a földterületet jelenti, amely a földesúr tulajdonában van, amit bér munkások (cselédek, napszamosok stb.) művelnek. Másrészt a majorság települést is jelent, amely átmenetet képez a szórvány és csoportos település között, s sajátos társadalommal és gazdasággal rendelkezik, ami szorosan kapcsolódik a mezőgazdasági tevékenységhez.” (Pécsi G., Bajnóczi P., Józsa K. 2008) A Rétközben az uradalmi majorok a Tisza mentén Tuzsértól-Tiszabercelig terjedő ármentesített területeken – szántó, rét, legelő, erdő – jöttek létre.

A II. világháború után az 1945-ös földosztás következtében a major, mint földterület elveszti létjogosultságát, és mint településforma maradt fenn, de jelentős változással. Ugyanis a cselédházak megszűntek, a közelükben a majorság területén ingyenes telekosztás eredményeképpen tervszerű családi házak épültek.

A tanyafejlődés legdinamikusabb szakasza 1900-1940 közötti évekre tehető. Ugrásszerű fejlődés 1910-1930 között jelentkezik, ekkor a tanyák száma megduplázódott (1. táblázat). Ezekben az évtizedekben jelentős számú kis- és néhány nagygazdatanya alakult a községektől távoli határrészekben levő vitézi telkeken, vagy a felparcellázott nagybirtokrészekben.

1. táblázat. A külterületi népesség és a lakott helyek számának változásai a Rétközben 1910-2001 között (fő, %)

Év	Külterületi népesség száma	Az összlakosság %-a	A külterületi lakott helyek száma	Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében külterületi népesség	
				száma	össznépesség %-a
1910	14685	23,8	71	36984	11,5
1930	16235	18,1	147	92224	23,4
1949	14741	15,2	198	105933	18,9
1960	12549	12,8	230	83699	13,6
1970	8234	8,6	199	49652	8,7
1980	5278	5,5	140	36125	6,1
1990	2702	2,9	107	24162	4,2
2001	2903	3,0	97	21774	3,7

Forrás: KSH adatai alapján a szerző számítása

Jelentős tanyakeletkezés az 1945. évi földreform utáni évekre – főleg az 1940-es évek végére, illetve az 1950-es évek első felé – tehető. Ebben a közel egy évtizedes időszakban a tanyák száma az 1930. évi népszámlálás adataihoz

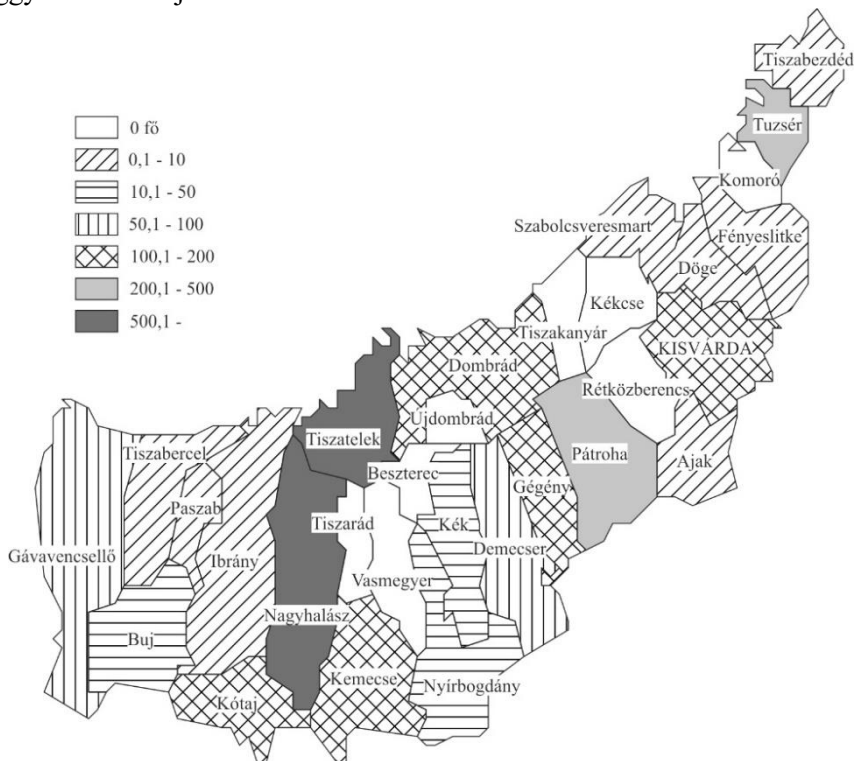
viszonyítva eddig nem tapasztalt mértékben több mint másfélszeresére (1,6) növekedett, a népesség viszont 5,3%-kal csökkent (*1. táblázat*). A népességszám apadásának legfőbb oka egyrészt, hogy a háború előtti tanyák főként nagygazdanyak voltak, s a birtokfelosztás után a tanyán élő népesség jelentős része belterületre költözött, amelyet a belterületi házhelyosztás indított el. Másrészt az új tanyák zömmel a földosztáskor kapott 5-10 kh nagyságú földterületen maradó tanyai lakóházak, gazdasági épületek, ún. farmtanyák létesültek, ahol tanyánként átlagosan 6-10 fős család élt, gazdálkodott. Ezeknél a tanyáknál sem a birtoknagyság, sem a technikai felszereltség üzemszervezés formái nem hasonlítható az USA, Ausztrália, Új-Zéland mezőgazdasági farmokhoz (*Erdei F. 1942*). A családok népességszáma sem éri el az 1920-as, 1930-as években a nagybirtokokon cselédsorban élők családlétszámát, mivelhogy a természetes szaporodás nagysága (14-17‰) öthat ezrelékkel is elmarad a korábbi évekhez, évtizedekhez (20-22‰) viszonyítva.

Az 1950-es évek második felében a tanyafejlődés üteme megtorpan, az 1960-as évektől kezdve előbb lassú, majd egyre nagyobb mértékben apad számuk, népességük. Az eddigiekkel ellentétes folyamat; a tanyarendszer felbomlása, pusztulása kezdődött el. A tanyák gyarapodása tulajdonképpen a nagyüzemi mezőgazdaság megteremtéséig tart. Ekkor a megváltozott tulajdonviszonyok, termelési módok a fejlődést új irányba terelték. A tanyák elvesztették a korábbi gazdálkodási jellegüket, szűkös kertgazdálkodásra kényszerültek. A nagyüzemi mezőgazdaság az agrár-népesség nagyarányú elvándorlásához vezetett, amely az 1960-as évek második felétől meggyorsította a tanyafelszámolás ütemét. A hatvanas évtizedben a távoli, nehezen megközelíthető kiscgazdatanyákat számolták fel, s ennek következményeként a külterületi népesség száma 1133 fővel (4,2%-kal), a külterületi lakott helyek száma pedig 31-gyel csökkent. 1970-től a tanyafelszámolás üteme erősödik, eddig nem tapasztalt visszaesés következett be. 1980-ra a tanyák száma 59-cel (27,1%-kal), a népesség 2956 fővel (36,0%-kal) csökkent. Ez elsősorban az egyedül álló illetve a kevés lakóépületből, háztartásból álló tanyák esetében jellemző, ami egyrészt az aktív népesség elvándorlása, másrészt az előregedett tanyatulajdonosok kihalása miatt következett be.

Az egyedül álló és néhány gazdaságból álló tanyák megszűnése a nyolcvanas években is folytatódik. Ennek üteme, méretei a tanyai népesség csökkenésére ható tényezőktől (elváándorlás, elhalálozás stb.) függően községről-községre eltérő mértékben zajlott le. Legnagyobb a tanyák számának csökkenése és a népesség apadása a kis- és közepes nagyságú településeknél, pl. Döge, Kékcse, Komoró, Tuzsér, Tiszarád stb. Az 1980-as években a rétközi tanyák helyzete – hasonlóan az Alföld többi tanyás területeihez – számos ellentmondásos vonást hordoz. Az egyedül álló, a kisebb tanyák száma csökken, ugyanakkor a nagyobbak, a kedvező természeti, gazdasági, kulturális, egészségügyi, közlekedési adottságokkal rendelkezők erősödnek, fejlődnek, stabilizálódnak. Pl. Nagyhalász külterületén. Homoktanya, Kecskés tanya, Mágasor, Tiszatelek határában: Érhát, Kétérköz, Kemecséhez tartozó: Haas-tanya, Ibrány külterületén: Nagytanya,

Nagyerdő, Dombrádnál: Kistiszahát, Demecsernél: Borozsvatánya, Gáva-ven-csellőnél: Paszabcsúcs stb.

A kilencvenes években végrehajtott földtulajdoni privatizáció hatásaként újabb tanyaképződési folyamat nem következett be, sőt a meglévő tanyak tovább fogynak. 1990-2001 között a lakott helyek 16,4%-kal, a külterületi lakosságé pedig 7,4%-kal csappant (1. táblázat). A népesség- és a lakott helyek apadásának területi megoszlását az 1. és 3., illetve a 2. és a 4. ábra adatainak összevetése meggyőző módon jelzi.

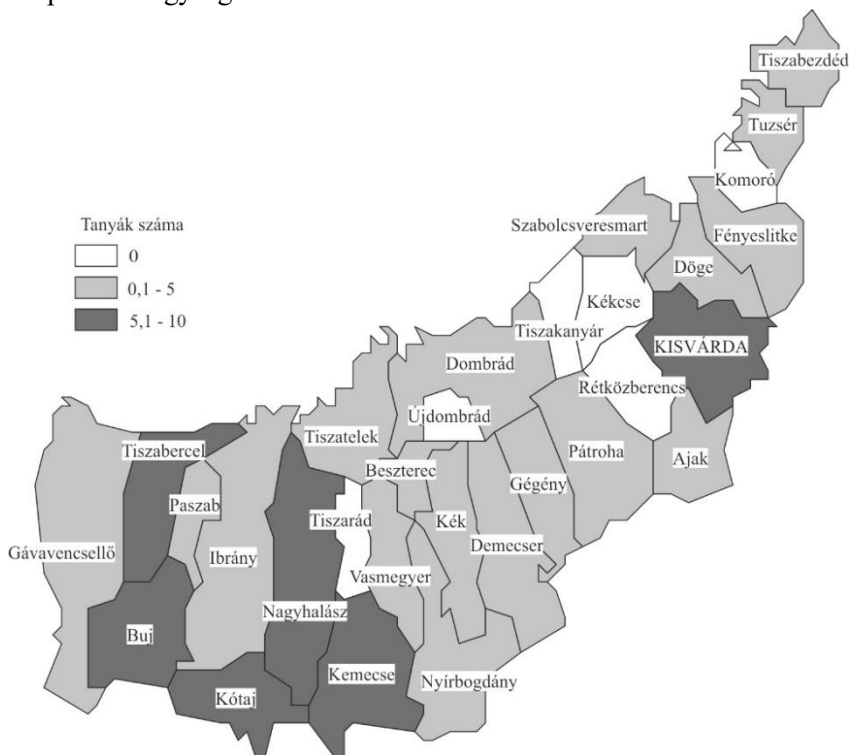

3. ábra. A külterületi népesség megoszlása településenként a Rétközben (2001)

Forrás: KSH népszámlálási adatbázisa. Szerkesztette a szerző, rajzolta Mikó Tamás

A jövőben, belátható időn belül jelentékeny, de még mérsékelt tanyafejlődési növekedéssel sem számolhatunk, mert nincsenek nagy távolságok a belterület és a határ-, illetve a művelés alá vont birtokok között. A *technikai eszközök fejlődése nyomán ma már a nagyobb távolságok nem jelentenek akadályt*, hiszen gépjárművekkel, mezőgazdasági célgépekkel rövid idő alatt elérhető a művelésre váró terület. Másrészt a privatizáció során kialakult néhány hektár nagyságú földbirtokokon korszerű, versenyképes gazdálkodás feltételeinek megteremtése tőkehiány miatt minimálisak. Így a kisbirtokok eladásával vagy bérbeadásával több száz

hektáros földterületeken alakultak, alakulhatnak gazdasági központok, ahol az állandó- és idénymunkásoknak lakóépületeket, a termények tárolására, feldolgozására raktárakat, feldolgozó üzemeket, istállókat stb. létesítenek. Ezek az agrár-gazdálkodási központok azonban már nem tekinthetők a klasszikus értelemben vett tanyáknak, inkább a farmgazdaságok kialakulásának kezdetét jelentik, amelyek számbeli gyarapodása valószínű nem éri el a XX. században eddig tapasztalt tanyaképződés nagyságát.

4. ábra. A külterületi lakott helyek száma településenként a Rétközben (2001)

Forrás: KSH népszámlálási adatbázisa. Szerkesztette a szerző, rajzolta Mikó Tamás

A külterületi lakóhelyek külön elemei azok a nem tanyás rendszer következtében épült, de a külterületen szintén magukban álló lakóházak, melléképületek, melyek lakóit foglalkozásuk köti a belterülettől távol fekvő lakásokhoz. Pl. gát-őrházak, szivattyútelepek, halásztelepek, ifjúsági táborok, üdülőközpontok stb. Számuk nem nagy, de figyelmet követelnek abból a szempontból, hogy a külterület rendezése, fejlesztése, a tanyai lakosság beköltözése után is számolni kell fennmaradásukkal, és a lakóik életkörülményeinek megszervezésével.

Tanyaformák

A munkaviszony jellege szerint a Rétköz területén három tanyaforma található. Északon a Tisza menti öntéstalajon *9 uradalmi major jött létre*. Egy-egy major lakosságának száma 200-450 fő között váltakozott. A legtöbb uradalmi major Ibrány, Nagyhalász, Dombrád, Pátroha, Tuzsér, Vencsellő határában alakult ki Ambrózi Györgyné (Lónyay Palma Grófnő) Lónyai Menyhért, Klár Sámuel, Desseffy Aurél birtokán. A II. világháború után a majorok nagy részben megmaradtak, továbbfejlődtek, térszerkezetük átalakult. Zömmel mezőgazdasági funkciót töltenek be, s mint üzemegységközpontok szerepelnek (pl. gyümölcsstárolók, dohányszárítók, tehenészet, gépjavitó műhely stb.). Ezek a tanyák többségükben még mindig valamelyik községhez tartoznak, kivétel Nagyhalász határában levő Tiszta-telek, amely Telek, Kétérköz, Érhát tanyákból alakult önálló községgé (1955-ben), és Dombrád határában Karkhalom, Kistiszahát, Barackos, Kisdombrád stb. tanyák *Újdombrád* néven községgé egyesültek 1960-ban.

A másik formája a gazdatanyák, amelyeknek két változata volt ismeretes ezen a vidéken. Egyik a *nagygazdatanya*, amelynek földterülete 100-1000 kh között változott. A tanya a birtok közepén helyezkedett el. Pl. ilyen tanya volt hajdan Ibrányban Klár Gusztáv, Groák Lajos birtokán, Nagyhalászban Búzás László, Klár Lajos, Engel Sámuel, Kállai Miklós, Kállai Mária birtokán, Kemeccsén a Haas birtok, Vencsellőn Csajka Sándor, Vasmegyerben Lichtmann Mór birtokon stb. A nagygazdatanyák a községek távoli határrészeit foglalták el. A tanyák többnyire a birtok központi részén helyezkedtek el, s itt volt a legtöbb esetben a földbirtokos kastélya, a cselédházak – a nagyobbaknál osztatlan elemi iskola –, gazdasági épületek (istálló, magtár, dohányszárító stb.), gépjavitó műhely, szérűskert stb. Ezek a tanyák zömmel növénytermesztéssel, állattartással foglalkoztak, de jelentős volt az ipari növények (dohány, kender, cukorrépa), a gyümölcs termesztése is. A II. világháború után a nagygazdatanyán élő, földhöz juttatott cselédség egy része a tanyán maradt. A lebontott cselédházak, gazdasági épületek helyén korszerű családi házakat építettek. Ezáltal megváltozott a tanya térszerkezete, infrastrukturális ellátottsága.

Az ötvenes évektől kezdve ezeknek a tanyáknak, majoroknak jelentős része mezőgazdasági nagyüzemek gazdálkodásközpontjává, majorjává, telephelyeivé váltak. Ezek a tanyamaradványok kedvező kereskedelmi, közlekedési lehetőségük, alapvető infrastrukturális ellátottsága (világítás, hírközlés, ivóvíz-ellátás) előnyös feltételeket biztosított az élhető külterületi életmódhoz.

A gazdatanyák másik változatát a kiscgazdatanyák képviselik, amelyek zömmel a XX. század első évtizedeiben, valamint a II. világháborút követő években jöttek létre a községek távolabbi határrészein. Kialakulásukra a belterülettől távol

egy tagban lévő 5-10 kh földterület, valamint a belterjes növények (dohány, mák, gyógynövények, zöldségfélék) iránti fokozott kereslet hatott. A mezőgazdasági reform nyomán a földterületük terjedelme tetemes mértékben lecsökkent, így a számuk a 60-70-es években erősen kisebbedik, elvesztették korábbi gazdálkodási jellegüket. Fokozatosan csak a lakóhelyi szerepkörüket tartják meg, de a háztáji gazdálkodás méreteinek megfelelően még bizonyos mértékű gazdasági szerepkört is kapnak. Ez elsősorban a háztáji állattartással és kertgazdálkodással kapcsolatban jelentkezik, míg a szántóföldi növénytermesztést (gabonafélék, ipari és takarmánynövények) teljesen a nagyüzemek végzik.

A külterületi népesség foglalkozási struktúrájában az 1950-es évektől bekövetkezett változások területi differenciálódást mutatnak. Ebben a vonatkozásban megkülönböztethetünk agrár típusú tanyákat, ahol az aktív népesség több mint 50%-a dolgozik a mezőgazdaságban. Ezek a tanyák a belső zárt területeken, illetve a Tisza mentén helyezkednek el. Pl. Ibrány határában Jalapár, Hatvanor, Jásztelep, Tiszatelek külterületén Érhát, Kétérköz, Nétola, Kékcсэн Feketetanya stb. A Keleti-, Déli-, Nyugati peremterületeken főként vegyes foglalkozásúak élnek. Itt a népesség többsége már nem a mezőgazdaságban dolgozik. Kedvező vasúti, közúti közlekedési helyzetük lehetővé teszi, hogy napi ingázással a közeli városban, vagy községben vállaljanak munkát. Az eljáró dolgozók nagy része kétlaki életet élt és él. Fő tevékenységét az otthonától távol, az iparban, vagy a terciér ágazatban végzi, melléktevékenységként főleg zöldségfélék és gyümölcs-termesztéssel, valamint kisállattenyésztéssel foglalkoznak önellátásás céljából, kisebb mértékben piaci értékesítésre.

Területi különbség figyelhető meg a tanyák között az infrastruktúra ellátottság tekintetében is. Valamennyi külterületi település infrastruktúrális ellátottsága sokkal hiányosabb mint a belterületeké, de jelentős eltérések vannak a belsőterületek közelében lévő és a peremhelyzetű tanyák között. A belső területek környezetében a feltételek (villany, telefon, szilárdburkolatú út, járda, vezetékes víz, közúti, vasúti közlekedés) jobbak, különösen a város közeli térségekben. Pl. viszonylag jónak mondható az infrastruktúrális ellátottság Ibrány, Nagyhalász, Dombrád, Kemececséhez tartozó Tiszatelek tanyákban. Ugyanez nem mondható el a Tisza vonalát kísérő illetve a belső területeken lévő kisebb tanyák többségéről.

A tanyakeletkezés többszakaszossága a tanyafelszámolás mai ütemében és formájában is jelentkezik. A tanyák megszűnésének folyamata az anyatelepülések közelében kialakult tanyákkal, majorokkal kezdődött. Ezt a nagybirtokok felszámolása, majd a külterületen életbe lépett építési tilalom, belterületi házhelyosztás indította el. 1960-1970 között a nagyüzemi mezőgazdaság kialakulása a mezőgazdasági népesség nagyarányú elvándorlásához vezetett, amely meggyorsította a ta-

nyafelszámolódás ütemét. Ebben a dekádban a távoli, nehezen megközelíthető kiszádatanyákat számolták fel, s ennek következményeként a külterületi népesség száma 4315 fővel (34,3%-kal), a külterületi lakott helyek száma pedig 31-gyel csökkent. Legnagyobb volt az apadás Dögén (92,7%), Paszabon (83,3%), Vasmegyerben (59,9%), mindössze egy település, Kisvárdai külterületi népessége nem változott. Csupán Kótajban (25,6%-os) és Demecserben (19,6%-os) volt gyarapodás, köszönhető a helybeli és a közeli munkalehetőségeknek.

1970-től a tanyafelszámolódás üteme megélnkül, a csökkenés mértéke 1980-ra meghaladta a 35%-ot (35,9%). Ez elsősorban a szórt, egyedül álló tanyákra, illetve a kevés lakóépületből, háztartásból álló tanyacsoportoknál tapasztalható, ami egyrészt az aktív népesség elvándorlása, másrészt az előregedett tanyatulajdonosok kihalása miatt következett be. A hetvenes évtizedben nagyarányú apadás következett be: Ajak, Beszterec, Ibrány, Kemece, Tuzsér külterületi népességében.

Az egyedül álló és néhány gazdaságból álló tanyák megszűnése a 80-as években is folytatódik. Ennek üteme, méretei, tanyai népesség csökkenésére ható tényezőktől (elvándorlás, elhalálozás stb.) függően községről-községre eltérő mértékben zajlott le.

A legszilárdabbak az uradalmi majorok és nagygazdatanyák helyén megerősödött nagyüzemi mezőgazdasági üzemek majorjai, amelyek egyaránt ellátnak lakó- és munkahelyi szerepkört. Pl. Nagytanya, Jalapár (Ibrány), Homoktanya (Nagyhalász), Haas-tanya (Kemece), Kétérköz (Tiszatelek), Kistiszahát (Újdombrád) stb. E tanyák gazdasági szerepe 1990-ig számottevő, a mezőgazdasági termelés fontos központjai, sőt az intenzívebbé váló termelés révén szerepkörük bővült is a gyümölcs- és zöldségtermesztés, állattartás növekedésével.

A 90-es években végrehajtott földtulajdoni privatizáció hatásaként újabb tanyaképződési folyamat nem következett be, sőt a meglévő tanyák, ha lassú ütemben is, de tovább fogynak. 1990-2001 között a lakott helyek 9,4%-kal csökkentek, a külterületi lakosságé viszont 7,4%-kal (*l. táblázat*) növekedett, amit főképpen az elvándorló munkanélküliek visszaköltözése, valamint – más lehetőség híján – gazdálkodni vágyó fiatal gyermekes családok betelepülése eredményezett. Belátható időn belül látványos tanyafejlődési növekedéssel nem számolhatunk. Egyrészt, mert a nagyhatárú települések határterületein új községek (Tiszatelek, Újdombrád), tanyaközpontok (pl. Kemeccsén Haas-tanya, Nagyhalászban Homoktanya stb.), illetve városrészek (pl. Ibrányban: Nagyerdő, Nagytanya, Ibrány-kertváros néven szerepel) alakultak. Másrészt a privatizáció során kialakult néhány hektár nagyságú földbirtokon korszerű, versenyképes gazdálkodás feltételeinek megteremtése tőkehiány miatt minimálisak.

Ma már látható, hogy a hagyományos tanyavilág megszűnt, helyette más, átalakult tanyavilágot találunk, amelyeknek csupán egy negyede folytat érdemi termelői tevékenységet. Jelentős azok száma, akik szociálisan rászorulók, s vonulnak vissza a társadalom elől a tanyákra és az ott önfenntartó gazdálkodásra és szociális juttatásokra alapozzák életüket. A meglévő, de halmozottan szociális hátrányokkal szembesülő szórványtanyák fejlődésének, fennmaradásának alapfeltétele azonban az infrastruktúra kiépítése, amely megvalósítására a közeljövőben sem a tanyás települések, sem a tanyák tulajdonosai nem képesek önerőből, ezért szükség van a külső segítségre. A hátrányos helyzet mérséklését, felszámolását támogatja a kormány Tanyafejlesztési Programja, melynek keretében a köz-eljövőben jelentős előrehaladás várható.

Összegzés

A Rétköz területét sem a korábbi évtizedekben, sem napjainkban nem sorolhatjuk az Alföld tanyás térségei közé. Míg az Alföldön 1949-ben az összlakossághoz viszonyítva a külterületen élő népesség aránya 33,0%, területünkön csupán 15,2% volt. 2001-ben ez az arányszám az Alföldön 6,4%, a Rétközben 2,9%.

A Rétközben a külterületi lakott helyek és a népesség száma a XIX. század végétől a XX. század közepéig növekszik, majd ezt követő évtizedekben eltérő intenzitással, de folyamatosan csökken. A II. világháború befejezése előtt a külterületi népesség 90-95%-a szórványtanyákon, uradalmi majorokban élt, mindössze 5-10%-a talált lakóhelyet magányos őrházakban. Az 1950-es évektől bekövetkezett csökkenés a korábban is alacsony külterületi népesség aránnyal rendelkező területeken volt a legnagyobb. A legjelentősebb apadás a hatvanas években, a nagyüzemi mezőgazdaság kialakítását követően volt. Néhány település határában a tanyafelszámolás ütemét csökkentette a tanyák infrastruktúrájának (közúthálózat korszerűsítése, ivóvízellátás, villany, kereskedelem stb.) fejlesztése, valamint az agrártermelés eredményességét fokozó intézkedések.

A rendszerváltástól napjainkig eltelt több mint két évtized azonban megmutatta, hogy a tanyák feladatköre ma már nem a lakó és a mezőgazdasági tevékenység színterei, hanem a megújuló tanyáknak olyan feladatokat is magukra kellene vállalniuk, amelyek korábban szokatlanok voltak a külterületen. Ilyenek az üdülő- és pihenő funkció, nagyüzemi állattartás, illetve belterületen nem kívánatos ipari tevékenységek stb. kihelyezése a külterületre.

A tanyák jövője az agrárpiacon lehetőségeinek alakulásától éppen úgy függ, mint a tulajdonviszonyok átrendezésétől vagy az általános munkaerő-helyzettől. Ez az utóbbi kedvezőtlen alakulása következtében egyre többen kényszerülnek

arra, hogy más lehetőség híján gazdálkodni, esetleg tanyán kezdjenek gazdálkodni. Ez a folyamat azonban – szakmai ismeretek, technikai adottságok, pénz-alap hiánya miatt – tömegessé nem válhat, sikere enyhén szólva bizonytalan.

Irodalom

- BALOGH I. (1975): A Szabolcs-szatmári falvak és parasztházak. Szabolcs-Szatmár megyei földrajzi olvasókönyv (szerk.: Frisnyák S.), Nyíregyháza. pp. 105-117.
- BALOGH I. (1979): A Nyírség tanyái. Szabolcs-Szatmár megyei földrajzi olvasókönyv (szerk.: Frisnyák S.), Nyíregyháza. pp. 139-149.
- BECSEI J. (1993): A tanya-fogalom tartalmáról. Földrajzi Értesítő XLII. Évf. 1-4. füzet, pp. 35-40.
- BECSEI J. (1996): Az alföldi tanyarendszer történeti földrajza. Kárpát-medence történeti földrajza (szerk.: Frisnyák S.), Nyíregyháza. pp. 171-197.
- BECSEI J. (2002): A tanyarendszer jövőbeli alakulására ható tényezők. Magyar Tudomány 99. <http://www.matud.iif.hu>, pp. 1196-1210.
- BECSEI J. (2004): A tanyarendszer jellegének változásai. A településföldrajz helyzete és főbb kutatási irányjai az ezredforduló után (szerk.: Csapó T., Kocsis Z., Lener T.). Berzsényi Dániel Főiskola Társadalomföldrajzi Tanszéke, Szombathely. pp. 16-29.
- BELUSZKY P. (2003): Magyarország településföldrajza. Általános rész. Dialog Campus Kiadó, Budapest-Pécs. pp. 183-308.
- ERDEI F. (1976): Magyar tanyák. Hasonmás kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest. 271 p.
- GYÖRFFY I. (1937): A magyar tanya. Földrajzi Közlemények, LXV. 4-5. f., pp. 70-93.
- KORMÁNY GY. (1977): Népeesség és településföldrajzi sajátosságok a Rétközben. Tudományos Közlemények, Nyíregyháza. pp. 29-53.
- KORMÁNY GY. (2000): A Rétköz földrajza (a kistáj gazdaságának természeti és társadalomföldrajzi alapjai). Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszék, Nyíregyháza. 399 p.
- KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL (KSH): 1900-2001. évi népszámlálási kötetei
- KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Igazgatóság Statisztikai Évkönyvei, Nyíregyháza. 1949-2001-ig
- PÓCSI G. – BAJNÓCZI P. – JÓZSA K. (2008): A majorságok településföldrajzi fejlődése és jelenlegi differenciálódása Somogy megye példáján. IV. Magyar Földrajzi Konferencia, Debrecen. pp. 322-327.
- PÖLÖSKEI F. – SZABAD GY. szerk. (1980): A magyar tanyarendszer múltja. Akadémiai Kiadó, Budapest. 449 p.
- RÉFI OSZKÓ M. (1997): Gazdálkodás a Rétközben a XVIII-XIX. században. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat Levéltárának kiadványai, Nyíregyháza. pp. 10-50.
- ROMÁNY P. (1973): A tanyarendszer ma. Kossuth Könyvkiadó, Budapest. 128 p.

AZ IBRÁNYI JÁRÁS AGRÁRGAZDASÁGÁNAK FŐBB JELLEMZŐI A XX. SZÁZAD DEREKÁTÓL A XXI. SZÁZAD MÁSODIK ÉVTIZEDÉIG

Bevezetés

Napjaink gazdasági viszonyai között, egyre több szó esik a mezőgazdasági ágazat birtokviszonyairól, működési feltételeiről, munkaszervezési kérdéseiről, és termelési-értékesítési gondjairól. A fokozott érdeklődésből fakad, hogy aktuális feladattá vált az egyes régiók, azon belül mikro tájaknak, közigazgatási egységeknek a földrajzi vizsgálata, annak érdekében, hogy valóságghű helyzetelemzés, tényfeltárás alapján mutassunk rá a természeti adottságaira, társadalmi-gazdasági erőforrásaira, fejlesztési lehetőségeire, illetve előremutató megoldási módokra, tennivalókra.

Jelen tanulmány egy új közigazgatási egység, az Ibrányi járás agrárgazdaságának az elmúlt 70 évben történt mezőgazdasági földterület művelési ágak szerinti megoszlását, a szántóföldi vetésszerkezet alakulását, és az állattartás jellemzőit vizsgálja. Korlátozott terjedelmi határok miatt nem foglalkozunk a birtokviszonyokkal, a technikai ellátottsággal, az agrárnépesség demográfiai adottságaival. A kutatási feladataim megoldása jelentős statisztikai adatbázis feldolgozását tette szükségessé. Ennek egy részét statisztikai kiadványokból, a 2000. és a 2010. évi Általános Mezőgazdasági Összeírás (ÁMÓ), Történeti statisztikai kötetekből, Szabolcs-Szatmár-Bereg megye Statisztikai Évkönyveiből, Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Földhivatal adataiból gyűjtöttem. Nélkülözhetetlen adatsorokkal, egyéb – a témához kapcsolódó – információkkal segítette munkámat a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Agrárkamara, valamint az Internet által kínált területi statisztikák.

Az Ibrányi járás földrajzi helyzete, természeti adottságainak főbb sajátosságai

2013. január 1-jén kialakított Ibrányi járás nyolc települést (Balsa, Buj, Gávavencsellő, Ibrány, Nagyhalász, Paszab, Tiszabercel, Tiszatelek) foglal magába. A járás a Rétköz nyugati részén, illetve a Nyugat-Nyírség északkeleti peremén helyezkedik el. Területe 305 km², melynek nagyobbik része mentesített ártéri síkság (holtmedrekkel, öntés- és réti talajjal, tőzeges síkláppal), kisebb arányban a déli és a nyugati peremén löszös homokhátak, illetve futóhomok foltok teszik változatossá a térség felszínét.

Első közlés: Történeti Földrajzi Közlemények 5. évfolyam, 2017. 2. szám Nyíregyháza. pp. 188-204.

A járás mai morfológiai arculata, képződményei a negyedkorban (mintegy 2,4-0,01 millió év között) lezajlott tektonikus mozgások hatására, valamint a folyóvizek és az erős északias szelek letaroló és feltöltő /eróziós-akkumulációs/ munkájának nyomán alakultak ki.⁵⁰A járás területének a tengerszint feletti magassága 94-103 méter között változik, 100 méter fölé csak a déli és a nyugati részeken emelkedik a homokbuckás felszín. Itt a változatosságot a helyenként 5-10 méteres relatív magasságot elérő futóhomokformák jelentik. A Tisza mentén, valamint a homokhátak közötti mélyedések a legalacsonyabbak (91-95 m). A XIX. század közepéig a folyószabályozás, illetve az ár- és belvízmentesítés előtt a Rétköz területének jelentős részét beláthatatlan kiterjedésű tavak, mocsarak, lápok uralták. A homokszigetek csak színező elemként jelentkeztek a tájban. A természetátalakító munkák nyomán nemcsak a vízrajz képe változott meg, hanem a növény- és állatvilágé is. Ahol azelőtt ingoványos mocsarak, végeláthatatlan vizek voltak, ott azt ma mindenütt szántóföldek, rétek, legelők, gyümölcsösök, erdők foglalják el. Megváltozott a települési szerkezet és a települések képe is. A falvak és a tanyák nemcsak a kiemelkedő, ármentes területet foglalták el, hanem behúzódnak az egykori vízjárta területekre is és kitöltik a település hajdan lakatlan részét. Kitépülhetett az út- és a vasúthálózat s ezáltal a világtól elzárt térség bekapcsolódhatott az ország gazdasági, kereskedelmi, közlekedési stb. rendszerébe.

A járás hazánk éghajlati körzetbeosztásában a mérsékelt meleg, mérsékelt száraz hideg télű körzetek közé tartozik.⁵¹ A napsütéses órák évi összege 1960-1970 óra. Előfordulnak azonban olyan évek is, amikor jóval több volt a napsütéses órák összege (1946-ban 2280 óra) a sokévi átlagánál, de olyan év is volt (1970), amikor összesen csak 1620 órát sütött a Nap. Mindemellett az átlagos évi napsütéses órák kedvező feltételeket biztosítanak a melegkedvelő növények széleskörű termesztéséhez is (pl. paprika, dinnye, gyümölcs, szőlő stb.).

A hőmérséklet évi járása lényegében ugyanazt a képet mutatja, mint általában az Észak-Alföldön. Legalacsonyabb középhőmérséklet januárban (-3,4 – -3,7°C), legmagasabb júliusban van (20,5-20,8°C). A járás területén lényeges hőmérsékleti különbségek nincsenek. A hőmérséklet évi menetében januári minimumtól a júliusi maximumig, illetve a júliusi maximumtól kisebb-nagyobb hőmérsékleti ingadozások jelentkeznek. Például tavasszal a májusi fagyokat előidéző sarkvidéki légtömegek érkezése vagy ősszel a vártnál kellemesebb nappali hőmérsékletek, amely a meleg, derült mediterrán légtömegeknek köszönhető.

⁵⁰ Borsy Zoltán: A Nyírség természeti földrajza. Földrajzi Monográfiák V. köt. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1961. pp. 28-30.

⁵¹ Péczeli György: Az Alföld éghajlata. Földrajzi Közlemények. 1965. 3. sz. pp.105-133.

Területünk talaj-közeli légrétegében a leggyakoribb szélirány az északi (23,2%), az északkeleti (19,0%), valamint a délnyugati (10,8%), a többi égtáj felől fújó szél alig vehető számításba. Az É-i és az ÉK-i szelek leginkább száraz szelek, míg a DNY irányból jövők általában páratelt légtömegeket szállítanak. Az évszakok közül szélgyakoriságával, szélerejével különösen kiemelkedik a tavasz (március, április), a kora őszi viszont szélcsendes, napsütésben gazdag időszak.

Az évi csapadékmennyiség sokévi átlaga 550-600 mm között van, amely megegyezik a szomszédos területek csapadékmennyiségével. A csapadék időbeli alakulására jellemző, hogy az éghajlat erősen kontinentális jellege miatt évenként, illetve egy éven belül is rapszodikus a csapadék mennyisége, és hol az aszály, hol pedig a belvíz keseríti meg a gazdák életét. A csapadék évi járásában általában a száraz tél (a hótakaró vastagsága és tartóssága nagyon bizonytalan) jellemzi, majd a tavasszal fokozatosan emelkedő mennyiség júniusban éri el a maximumát, és egy csökkenő periódust követően jelentkezik az október-november környéki másodlagos maximum.

Talajadottságok tekintetében a járás nagyrészt megegyezik a Rétköz talajtípusaival, hiszen a Rétköz genetikus talajtérképén ábrázolt kilenc talajtípusból nyolc megtalálható a járás területén is, viszonylag változatos térbeli eloszlásban. A magasabb térszíneken mezőségi jellegű homoktalajok, illetve mezőségi talajok alakultak ki. A mezőségi jellegű homoktalajok legnagyobb összefüggő területet Nagyhalász, Ibrány, Buj déli határrészein foglalnak el. A legjobb minőségű és legnagyobb kiterjedésben a mezőségi talaj Balsa és Gávavencsellő területén található. A mélyebb fekvésű részekeken öntés- és réti talajok képződtek, melyek a Tisza mentén 2-7 km szélességben alkotnak összefüggő területet. A legmélyebben fekvő, hajdan vízjárta területet üledékein tőzeges- lápos- kotu talajok alakultak ki, melyek legnagyobb területet Ibrány, Buj és Nagyhalász határában foglalnak el.

A járás felszíni vízhálózatát a Tisza és a belvízelvezető csatornahálózat (Belfő- és a Lónyay-csatorna, illetve mellékcsatornái) alkotják. A Belfő-csatorna vizét Tiszabercelnél zsilip emeli a Tiszába, a Lónyay-főcsatorna viszont Gávavencsellőnél szabadfolyással torkollik a szőke folyóba.

A mezőgazdaság főbb jellemzői az Ibrányi járásban

A járás gazdasági életében a mezőgazdaság a korábbi évszázadokban, de jelenleg is domináns szerepet tölt be. A XX. század második feléig – a mezőgazdaság nagyüzemi átszervezéséig – az itt élő lakosság 75-85%-a élt mezőgazdaságból, mindössze 15-20%-a dolgozott más gazdasági ágazatban (pl. kisipar, kiskereskedelem, közlekedés, szolgáltatás stb.). A mezőgazdaságban a meghatározó ágazat a növénytermesztés, ezen belül a gabonafélék aránya a legnagyobb. Mellette az ipari növények (cukorrépa, dohány, napraforgó, mák, kender), zöldségfélék, takarmánynövények, gyógynövények termesztése, a gyümölcs- és a szőlő-

kertészet változó területtel ugyan, de része a szántóföldi vetésstruktúrájának. A mezőgazdaság másik fontos ágazata az állattartás, ahol a legelterjedtebb állatfajta a szarvasmarha-, a sertés-, a ló- és a baromfitartás. *A mezőgazdaság belső szerkezete az idők során sokat változott. Ez elsősorban abban nyilvánul meg, hogy a szántóföldi növények termesztésében erőteljesen visszaszorultak az ipari és a takarmánynövények, valamint a zöldségfélék termesztése. Ugyancsak komoly változások történtek az állattartásban, mert a szarvasmarha- és a lóállomány drasztikus csökkenése, a sertés- és a baromfiállomány mérsékelt apadása következett be. Mindez nem csak a járásra jellemző helyzetkép, hanem – néhány gazdasági szervezetet kivéve – ez országos agrárgazdasági folyamatokat tükröz.*

Az 1935-ös birtokstatisztikai összeírás adatai szerint a járásban igen magas volt az étképtelen, 0,5 holdas törpebirtokok számaránya. A törpebirtokok a járás összes birtokosának 79,8%-át, a területének csupán 13,1%-át tették ki. A földbirtokmegoszlás másik szélsőséges pólusát az 500 katasztrális hold feletti nagybirtokok jelentették. E birtokkategóriába tartozók (0,2%) kezében volt a földterület 21,2%-a. Legnagyobb földbirtokok Ibrány, Nagyhalász, Vencsellő területén alakultak ki.

A második világháború után a földreform következményeként kisgazdaságok széles köre jött létre. Ezek a kisbirtokosok gazdasági eszközök, igaerő, szükséges pénzalap, sok esetben a szakértelem hiányában nem voltak képesek kihasználni a terület természeti adottságait, s emiatt egyoldalú, önellátó (autokrata) gazdálkodás alakult ki, amely a szántóföldek kiszarolásához, a termésátlagok zuhanásszerű csökkenéséhez vezetett. Az így kialakult korszerűtlen, kisüzemi mezőgazdasági szerkezet csak rövid ideig maradhatott fenn. Az 1950-es évek közepéig (főleg nagybirtokok helyén) állami gazdaságok alakultak, és megindult a termelőszövetkezetek szervezése. A mezőgazdaságban a szövetkezetek kialakítása 1961-ben fejeződött be, ettől kezdve a járás területén a nagyüzemek (termelőszövetkezetek) művelték a termőföld túlnyomó (95%-át) részét. A kistermelőknek csupán a belterületi-, valamint a zártkertek művelésére, hasznosítására volt lehetőségük.

A mezőgazdasággal foglalkozó háztartások az 1950-es évek megszorító intézkedéseinek oldódása után, a hatvanas évek második felétől kertekben, háztáji-, illetve illetmény földeken ismét kezdett erőre kapni a kistermelés, amely fokozatosan fontos szerepet tölt be a családok önellátásában és az árutermelésben is. A kistermelő gazdaságok termelési struktúrája eltért a nagyüzemekétől, lényegében annak kiegészítője volt. Míg a nagyüzemek termelési szerkezetében a mezőgazdasági tevékenység mellett egyre bővülő profilidegen tevékenységek (melléküzem ágak: főként könnyű-és élelmiszeripar, háziipar stb.) jelentek meg, addig a kistermelők tevékenységében a munkaigényesebb termékek előállításának szerepe nőtt. A földhasználatban a meglévő területi korlátok (0,5-1 ha) következtében a kistermelő gazdaságok elsősorban az állattartásban, a zöldség- és a gyümölcsstermelésben értek el mennyiségi fejlődést.

A szövetkezeti gazdaságok az 1960-as évek közepétől jelentősen növelték a takarmánynövények termesztését, melynek következtében az 1930-as évekénél lényegesen nagyobb állatállomány takarmányozása vált lehetővé. Az ország kedvező export lehetőségei és a növekvő belső fogyasztás kielégítésére térségünkben is ugrásszerűen emelkedett a sertés-, a szarvasmarha- és a baromfiállomány.

Az 1980-as évek második felében a mezőgazdaság korábbi fejlődése megtorpant. Az országos helyzetkép hatása a járás településeinél is – ha nem is egyforma mértékben – markánsan érzékelhető. Például 1990-re – 1980-hoz viszonyítva – a mezőgazdasági termelés közel 35%-kal, a szarvasmarha-állomány 17%-kal, a sertésállomány 1,5%-kal, a juhállomány 40%-kal, a baromfiállomány 27%-kal csökkent. 1995-ben – 1990-hez viszonyítva – a mezőgazdasági termelés volumene mintegy egyharmadával visszaesett és az 1965. évi színvonalnak felelt meg.

A rendszerváltozást követően a gazdaság átalakításának első számú követelményeként a privatizáció szükségességét jelölték meg, amely a mezőgazdaság tekintetében a korábbi kollektivizált nagyüzemek megszüntetésének, a családi típusú farmgazdaságok általánossá tételének céljában öltött testet. Ezzel szemben a mezőgazdasági termékek értékesítési lehetőségek visszaesése (a keleti piacok elvesztése), a munkanélküliséggel járó elszegényedés a kisgazdaságokban, a háztáji gazdaságokban és a kényszervállalkozásokban az önellátás szerepének fokozódását, sokágú kiépítését eredményezte. A mezőgazdasági kistermelést folytató törpegazdaságok a korábbi nagyüzemi háttér nélkül visszafogták termelésüket, és az önellátás szintjén megrekedtek. Az agrárgazdaság egészében, de különösen a fejlődni kívánó kisgazdaságokban általános a tőke és a technikai infrastruktúra hiánya.

A kárpótlás révén létrejött magángazdaságokra jellemző, hogy tőkehiányosak, eszközellátottságuk műszaki színvonala igen alacsony. Az így újra földtulajdonossá előlépett egykori termelőszövetkezeti tagok kénytelenek kezdetleges munkaeszközöket alkalmazni. Ennek következtében a termelés színvonalának jelentős visszaesése következik be, s közben felélik pénzügyi tartalékukat, hiszen jelentős kiadásokra kényszerültek (vetőmagvásárlás, talajművelés, betakarítás, szállítás stb.). Az eladósodástól való félelem kényszerében sokan értékesítették, illetve bérbe adták földingatlanukat. A kialakult törpe- és kisbirtokok (0,5-10 ha) mellett létrejtek a nagyobb földterülettel (50-200 ha) rendelkező gazdaságok (szövetkezetek, kft, bt), amelyeknek meghatározó szerepük van a járás agrárgazdaságában.

A termelés szervezeti típusai

A mezőgazdaságban az 1990-es évek elején végrehajtott tulajdonreform következtében a mezőgazdasági nagyüzemek egy része jogutód nélkül megszűnt, másik része új típusú vállalkozássá szerveződött.

A termelőszövetkezetekből alakult új gazdasági szervezetek száma 1991-től 2000-ig négyszeresére, ezen belül a társas vállalkozásoké 40%-kal, az egyéni gazdálkodóké pedig 4,5-szeresére növekedett.

1. táblázat: Gazdasági szervezetek megoszlása 2000-2010 között

Megnevezés	2000			2010		
	Gazdaságok száma			Gazdaságok száma		
	Egyéni	Társas	Összesen	Egyéni	Társas	Összesen
Balsa	171	1	172	86	-	86
Buj	755	4	759	466	3	469
Gávavencsellő	816	5	821	363	7	370
Ibrány	986	3	989	723	6	729
Nagyhalász	991	4	995	717	5	722
Paszab	249	-	249	97	-	97
Tiszabercel	396	-	396	347	3	350
Tiszatelek	423	-	423	207	-	207

Forrás: KSH „Általános mezőgazdasági összeírás” (ÁMŐ). Budapest, 2010. adatbázisa

Az „Általános mezőgazdasági összeírás” (ÁMŐ) adatai szerint a 2000. évben a járásban az egyéni gazdálkodó száma 4781, a gazdaságok 99,5%-a. Számuk tíz év elteltével, (2010-ben) közel kétezerrel (1775-tel), 37,1%-kal csökkent, a folyamat, ha lassabb ütemben is, de folytatódik (1. táblázat). Az egyéni gazdaságok csökkenése a rendszerváltás óta tartó folyamat, többnyire az egyéni gazdálkodók gazdálkodási forma változásával, a földterület eladásával, bérbeadásával, illetve a gazdaságok integrációjával magyarázható. A földterület megoszlása tulajdonjog alapján 2015-ben az egyéni gazdálkodók 85,4, gazdasági társaságok 2,4, szövetkezetek 1,1, önkormányzatok 3,9 és az állami szervek 7,4%-kal részesülnek a járás földterületéből.

Az egyéni gazdaságok által használt mezőgazdasági földterület átlagos nagysága 3,1-4,0 ha. A kisméretű földrészletek kedvezőtlen hatását még fokozza, hogy tulajdonosként nem egy tagban, hanem az adott település határában több helyen vagy a tulajdonos lakóhelyétől távol, más helység határában, elszórtan helyezkednek el. Mindemellett jellemző helyzetkép az is, hogy a tulajdonosok számottevő része idős kora vagy a gazdálkodáshoz szükséges tőke, szakértelem, termelési eszközök hiánya miatt bérbe adja földjét. A földbérlők között a gazdasági társaságok, szövetkezetek és magánszemélyek egyaránt találhatók, amelyek a tulajdonosok erőteljes tagoltsága miatt nagyon sok tulajdonossal kénytelen szerződéses jogviszonyban állni. A privatizáció következtében tehát a földtulajdon és a

földhasználat nagymértékben elkülönül egymástól, amely a termelés jövedelmezősége ellen hat. A birtokviszonyok nem abban az irányban alakul, ami támogatná a hatékony, a táj adottságainak megfelelő sokoldalú mezőgazdasági termelést, hanem egyre erőteljesebben mutatkoznak az egyszerű tájhasználat jelei, ami nem a térség gazdagodását, hanem a gazdálkodó szervezetek profit növelését, gazdasági érdekeiket szolgálja.

Eltérőek a gazdaságok termelési típus szerinti jellemzőjük is. 2000-ben a gazdasági szervezetek több mint 80%-a kizárólag növénytermesztéssel foglalkozott, 15–20%-uk részben növénytermesztéssel és állattartással, ahol nagyobb arányt a növénytermesztés jelenti, ebből mindössze 5–6%-uk foglalkozik állattartással. Az ezredfordulót követő években a termelési szerkezet arányaiban lényeges változás nem tapasztalható.

Termelési típus szerinti összetételükben az egyéni gazdaság 2010-ben ugyanúgy, mint tíz évvel korábban mintegy 60%-uk növénytermesztéssel és állattartással foglalkoztak. A mezőgazdasági termelést kizárólag saját fogyasztás céljából végezték, mivel csak akkora földterülettel rendelkeznek, amelynek hozamát a háztartás tagjai el is tudnak fogyasztani. E termelői típusban az ellenpólust azokat a gazdaságokat képviselik, ahol a saját fogyasztás mellett elsősorban értékesítésre termelnek. Saját fogyasztásra és értékesítésre egyaránt termelő gazdaság aránya a járásban hozzávetőleg 25-30% között változik. Az értékesítés céljából termelő egyéni gazdaságok fő jellemzője, hogy közülük arányaiban és szám szerint is a legkevesebben az állattartók vannak. Az értékesítésre termelők zömmel a növénytermesztő és a vegyes gazdaságokból kerülnek ki.⁵²

A gazdálkodó szervezeteknek több mint nyolcvan százaléka csak növénytermesztéssel, 10-15%-uk részben növénytermesztéssel és állattartással, ahol a nagyobb arányt a növénytermelés jelenti, s mindössze 5%-uk foglalkozik állattartással.

A gazdasági szerkezet átalakulása az elmúlt évtizedekben lényegesen megváltoztatta a járásban is a foglalkoztatottság struktúráját. 1949-ben 77,3%-ot kitevő mezőgazdasági foglalkozásúak aránya 1970-re közel felére 42,5%-ra, 1990-re 17,3%-ra fogyatkozott. A legnagyobb mértékű apadás (32,0%) 1959-1965 között, a termelőszövetkezetek tömeges szervezésének időszakában következett be. 2011-ben 583 fő állandó, 539 fő időszakos alkalmazott és 140 családtag vett részt a mezőgazdasági munkálatokban. A gazdasági szervezetek zömmel állandó alkalmazottakat foglalkoztatnak, de szezonális munkák során jelentős az időszakos foglalkoztatás is. Az egyéni gazdaságok munkaerő bázisát a család biztosítja.

A KSH adatgyűjtése szerint 2011-ben az Ibrányi járás mezőgazdasági ágazataiban az aktív népesség 7,7%-át foglalkoztatják, ez az arány a megyei átlaghoz (6,4%), illetve az országoshoz (2,8%) viszonyítva lényegesen nagyobb. A járás átlagától nagyobb arányban Nagyhalászban (8,5%), kisebb százalékban Ibrányban (6,3%) dolgoznak a mezőgazdaságban.

⁵² KSH: Szabolcs-Szatmár-Bereg megye agrárgazdaságának sajátosságai. 2014. pp. 28-39.

Földhasználat művelési ágak szerint

Térségünkben a termőterület megoszlásában a legnagyobb mértékű változás a XIX. század második felében ment végbe. A XX. század harmadik évtizedében nagyrészt stabilizálódnak, illetve alig változtak a művelési ágak közötti arányok. Az 1935 és 2015 között eltelt nyolc évtized során a művelési ágak megoszlásában hol kisebb, hol nagyobb aránybeli változás történt, ezt tükrözi a 2. táblázat. A terjeszkedő művelési ágak (szántó, gyümölcsös, erdő) nagyjából elfoglalták optimális területüket, a szorított ágak (rét, legelő, nádas) viszont olyan részekre húzódtott vissza, amelyek jelenleg még nagyon nehezen, tetemes anyagi ráfordítással vagy egyáltalán nem hasznosíthatók belterjesebben.

1935-től a korábban dinamikus növekvő szántó területe napjainkig 15-20%-kal csökkent, főképpen: az erdőterület gyarapodás, valamint közutak építése, ipari üzemek, mezőgazdasági telephelyek létesítése, lakóházak, közintézmények bővülése miatt.

Az Ibrányi járás 30491,7 hektár földterületének (2016) 70,4%-a, (21464,1 hektár) mezőgazdasági (szántó, kert, gyümölcsös, szőlő, rét, legelő) termőterület. Ezen belül stabilan a legnagyobb területet a szántó, 58-70%-os aránnyal foglalja el. Legmagasabb a szántók aránya Tiszatelek (70,8%), Paszab (68,5%), legkisebb Nagyhalász (54,2%) határában (3. táblázat). A járás szántóinak átlagos aranykorona értéke: (16,4 AK/ha), ami jelentősen meghaladja a megyei gyenge minőségű értéket (12,3 AK/ha), de kisebb mértékben elmarad az országos (18,2 AK/ha) átlagtól. Legjobb minőségű (19-21 AK) összefüggő szántóterületek Balsa, Gávavencsellő és Buj, a leggyengébbek pedig Paszab (13,6 AK) és Tiszabercel (13,1 AK) területén található.

A térség szántóin az idők folyamán különböző növények termesztése vált hagyománnyá, így például a mezősegi- és öntéstalajokon búza, kukorica, napraforgó, cukorrépa, takarmánynövények, homoktalajokon rozs, kukorica, burgonya, dohány a meghatározó. A mélyedésekben képződött kotus talajon a zöldségfélék, ezen belül elsősorban a káposzta, sárgarépa termesztése jellemző. Napjainkban a szántóföldi vetésszerkezetben leginkább a búza, kukorica, napraforgó, repce dominál, az ipari- és a takarmánynövények, a zöldségfélék aránya drasztikusan visszaszorult.

A földhasználati formák rendszerében legkisebb mezőgazdasági területet foglalnak el kert-, a gyümölcsös, szőlő, rét, legelő művelési ágak. A kertek részaránya mindig alacsonyabb volt az országos átlagnál. Az elmaradás oka abban keresendő, hogy a korábbi évszázadokban a mocsaras, árvízjárta Rétközben csak a magasabb, kis kiterjedésű homokháton szerény méretű kertek alakulhattak ki. A XX. században sem volt lehetőség nagyobb házhelyek megteremtésére, így a kert, mint művelési ág nem is játszott említésre méltó szerepet a művelési ágak sorában. A házhoz tartozó kertben főképpen azokat a növényféléseket (virág, zöldségféléket, gyümölcsöt, stb.) találjuk meg, amelyek a családok önellátását

segítik, valamint a helyi piac igényeit biztosítják. Nagyobb kertek esetében szántóföldi kultúrák (burgonya, kukorica, mák, lucerna, stb.) termesztése is gyakori. 2016-ban a legnagyobb kertterülettel Gávavencsellő (47,6 ha, 0,7%), Buj (20,2 ha, 0,6%) és Balsa (18,3 ha, 0,8%) rendelkezik.

A járás természeti adottságai a gyümölcsstermeléshez is - különösen a téli almafajták részére - kedvező feltételeket teremtenek, ezt tükrözi a legtöbb településben a gyümölcsstermő területek viszonylag magas aránya is, amely jóval az országos átlag (1,0%) felett van, a nyolcvanas évek elején a földterület 2-12,4%-át foglalták el. (2. táblázat). A gyümölcsösök főképpen a laza szerkezetű, jó vízgazdálkodású öntés- és homoktalajokon terjedtek el. A térségben az árugyümölcsösök kialakulása főleg nagybirtokon a XX. században a két világháború közötti időszakra datálható. A gyümölcsstermesztés erőteljesebb gyarapodása főleg az 1960-1970-es évekre tehető, amelynek főképpen a Szovjetunió almaimportjának dinamikus növekedése adott lendületet. A termesztésben a termelészövetkezetek mellett jelentős szerepet töltenek be a kisüzemek, a háztáji gazdaságok, az almának 15-20%-a innen származik. Más gyümölcsfajok, mint pl. a meggy, szilva, körte, őszibarack, kajszibarack, dió, csaknem teljes egészében innen kerül ki. Jelenleg a gyümölcsstermő területek 75-80%-a az egyéni gazdaságok, 20-25%-a gazdálkodó szervezetek kezelésében vannak.

Az 1980-as évek közepétől, majd az 1990-es évek elejétől a szovjet piac elvesztésével fokozódnak az értékesítési nehézségek, s egyre veszteségesebbé teszük – főképpen – az almatermesztést, ami szükségszerűen az ültetvények folyamatos felszámolásához vezetett. A legnagyobb gyümölcsstermelő településekhez (Buj, Ibrány, Nagyhalász, Paszab, Tiszabercel, Gávavencsellő) viszonyítva a csökkenés 1984-2016 között 29,5-66,3% volt.

Napjainkban, a gyümölcsfaállomány nagyobb része, 69,7%-a árugyümölcsösökben, 30,3%-a pedig házi kertekben, zártkertekben, szőlők között található. A gyümölcsstermő területekből (2013-ban) a legnagyobb arányban az alma részesült 70,2%-kal, ezt követi a meggy 14,3%-kal, a szilva 5,7%-kal, a dió 3,2%-kal, az őszi- és a kajszibarack 1,6%-kal, a körte 1,0%-kal, a többi gyümölcsfaj együttesen az 1%-os arányt sem éri el.

A szőlő részarányát, mint önálló művelési kategóriát a XIX. századtól pontosan nyomon követhetjük. A XIX. század közepén a legnagyobb arányt képviselte a szőlőterület Buj (30 ha, 0,9%), Gáva (41 ha, 1,2%), Nagyhalász (15 ha, 0,2%) határában. A szőlőtelepítés főképpen a futóhomok dombhátakon terjedt el. Legnagyobb telepítési kedv az 1930-as, majd háború után a 1960-as években volt. A szőlő a legnagyobb arányát a művelési ágak között az 1960-as években érte el, de továbbra is az országos, illetve a megyei átlag alatt maradt. Az 1970-es évektől a szőlőterület részaránya folyamatosan csökken, a korábban több hektár (10-70 ha) nagyságú szőlőbirtokkal rendelkező településeken napjainkban az egy hektárt (0,1-0,5 ha) sem éri el a területük. Régebben összefüggő szőlőbirtokok között ma

már egyre nagyobb helyet foglalnak el a szántóföldi kultúrák (gabonafélék, kukorica, paprika, paradicsom, dohány, burgonya stb.). Javarészt, elaprózott, szét-szórt szőlőültetvényeket zömében egyéni gazdaságok művelik.

A szőlőterület gyarapodására a járásban nem számíthatunk, mivel az egyre öregedő agrárnépesség számára a költséges és munkaigényes ágazat nem vonzó és erőn felüli munkát jelent. A fiatalabb korosztály jelentős része pedig nem vállalja a nagy odafigyeléssel, pontossággal járó szőlőtermesztést.

A szántó után a rét és a legelő együttes aránya, (7,8%, 2016) a legnagyobb mezőgazdasági földterület a művelési ágak között. A XIX. század közepén a járás területének több, mint tíz százalékát (13,2%) foglalták el a rétek. A Tisza menti községekben, illetve a homokhátak közötti mélyedésekben, laposokban, időszakosan vízjárta részeken meghaladta a 20 %-ot is. Például Tiszabercel (36,6%), Ibrány (31,8%), Nagyhalász (31,3%), Paszab (24,9%), területén. Az ármentesítési munkálatokat követő 40 év alatt (1895-1935) lényeges csökkenés következett be, főként felszántások révén több, mint felére (6,2%) csökkent a rét területe. Többnyire laposokban, belvízjárta területeken maradtak tekintélyes nagyságú kaszálók. A II. világháború után az 1980-as évekig lényeges változás nem történt a rétterület nagyságában. Az 1990-es évektől az ezredfordulóig a járás rétterülete átlagában 1,5-5,6%-ra csökkent, de az átlagtól jelentős eltérések lehetnek. Például Ibrányban 8,3-5,3%-ra, Tiszabercelen 7,9-4,5%-ra, Nagyhalászban 7,2-4,4%-ra csökkent. 2000. év után is folyamatosan csökken a gyepterület a szántó- és az erdők javára, ez főképpen a drasztikusan fogyó szarvasmarha-állomány fűszénára csökkenő igény miatt. 2016-ban a rétterület aránya 6,4-1,2% között változik, legnagyobb területet foglal el: Balsa (147,3 ha, 6,5%), Gávavencsellő (379,6 ha, 5,7%), legkevesebbet Paszab (13,6 ha, 1,0%) határában. A legkiterjedtebb rétterület a Tisza mentén, valamint a belső területek mélyedéseiben található, vagyis azokra a talajokra szorultak, amelyek szántóföldi művelésre kevésbé vagy egyáltalán nem alkalmasak, illetve amelyeknek legalacsonyabb a természetes termőképessége.

A legelőterületek aránya a járásban a Tisza-völgyében történt nagyszabású természetátalakító munkák megkezdése előtt 3,5% és 6,2% között váltakozott. A legelőterület a legnagyobb arányát (7,5%) a XIX. század végén 1883-ban érte el. Ezt követő évtizedekben 1990-ig lassú, majd egyre nagyobb mértékű csökkenés következett. A legnagyobb mértékű apadás 1883-1895 között következett be. Ekkorra kevés kivétellel befejeződtek a belvízmentesítő munkálatok, s minden lehetséges területen szántókat alakítottak ki. Ugrásszerűen visszaesett a legelők nagysága Buj, Paszab területén. Ugyanakkor Balsa, Nagyhalász, határában meghaladta a 15 %-ot. A legelők részaránya az 1990-es évektől napjainkig eltérő ütemben, de folyamatosan csökken a mezőgazdasági-, ipari üzemek, telephelyek létesítése és a szántók javára. A visszaesés 1990 és 2016 között 35-42%. Legnagyobb volt a csökkenés Nagyhalász (45,8%), Ibrány (39,5%), Tiszabercel (32,3%), Tiszatelek (38,5%) határában. A legelőterületek általában a gyengébb termőképességű talajokra terjed ki, ami szántóföldi művelésre nem vagy kevésbé alkalmas. Főleg a

szikeseken, a hozzákapcsolódó réti és homoktalajokon, a Tisza menti erősen kötött öntés talajokhoz kapcsolódnak területileg. Legnagyobb a legelők aránya Balsa (13,2%), Gávavencsellő (4,3%), Buj (4,2%), legkisebb Paszab (1,6%) és Tiszabercel (3,2%) községekben. A legelőterületek gyarapodására a jövőben sem számíthatunk főleg a szarvasmarha állomány erőteljes csökkenése miatt.

A járás területének jelentős részét a XVIII. században hatalmas erdőségek foglalták el. Az erdő nagyobb, összefüggő területet a Tisza mentén foglalta el, a belső-és a peremterületeken csak foltokban, sávokban volt erdő. A nagy kiterjedésű erdők aránya a XIX. század közepére az intenzív erdőirtások következtében 3,0%-ra csökkent. Legnagyobb volt az erdők kiterjedése továbbra is a Tisza menti falvakban. Például: Nagyhalászbán 11,3%, Vencsellőn 9,5%, Ibrányban 6,0%. Volt olyan település is, melynek határából hiányzott ez a művelési ág, például Buj. Az erdőterület az 1930-as évekig tovább kisebbedik, 1935-ig 3,0%-ról 1,7%-ra esett vissza. Mindez annak ellenére, hogy az Alföld fásítási programjának (1923.9. tc.) előírásait, kívánalmait a járás valamennyi községében megvalósították, azzal, hogy az utak szélére, a földbirtokok végébe, valamint a futóhomok buckáira akácfaültetnek, de ez sem tudta ellensúlyozni a korábbi erdőirtásból eredő területek visszaesését.

Az 1990-es években a tulajdonváltás után az új erdőbirtokosok jelentős területen termelték ki az erdő értékes fáit anyagi haszonszerzés céljából. Ezzel tovább csökkent a térségben az erdőterületek aránya. Az 1996. évi LIV. erdőtvény hatására azonban a felelőtlen erdőirtás lényegében megállt, sőt a gyenge minőségű szántókon (futóhomokon, szikes réti talajokon) főleg nyár- és akácerdőket telepítenek, ami az erdőterület gyarapodását érzékelhetően támogatja. Ennek ellenére az erdősültség a járás területén ma is igen alacsony (9,3%), ami messze elmarad az országos (21,2%) és a megyei (19,3%) átlagtól. A jövőben az EU agrárpolitikai igényekkel összhangban (állami és EU támogatással) az erdőterületek növekedésével számolhatunk, elsősorban a gyenge minőségű szántóföldek, valamint a rét- és a legelők rovására. Ahol az ún. energiaerdők (akác, fűz, nyár) telepítése tűnik reménykeltőnek. Nagyobb, összefüggő erdőterületeket a Tisza hullámterében, a védőgátakon kívül, kisebb erdőségek a futóhomok dombokon, gyenge minőségű réteken, kaszálókon, szikeseken létesítettek.

A nádasok térbeli eloszlása mindig kapcsolatban volt a vízjárta területek elhelyezkedésével. A XIX. század derekán a szántó (38,3%) után a legnagyobb (19,2%) volt a részesedése a művelési ágak között. Néhány falu határában azonban 30%-nál is nagyobb arányban részesül, például Ibrányban 48,0%, Nagyhalászbán 45,2%. A XIX. század végére a nádas területi aránya zuhanásszerűen lecsökkent 3,2%-ra, ami egyenes következménye a belvízelvezető csatorna-rendszer megépítésének. Az ár- és a belvízmentesítő munkálatok után a nádas a térség legmélyebb részeibe vonult vissza. Napjainkban is a legalacsonyabban fekvő la-

posokban, homokhátak közötti mélyedésekben találjuk. 2016-ba legnagyobb kiterjedésű nádas Gávavencsellő (1%), Tiszabercel (1,5%) határában láthatjuk, a járás többi településében az 1 %-ot sem éri el.

A művelés alól kivett területeket korábban „terméketlen terület” elnevezéssel jelölték, melynek nagy része terméketlen vízzel borított és futóhomok területekre esett. A XVIII. és a XIX. században a kivett terület kategória zömét művelésre alkalmatlan területek adták, addig napjainkban, főleg beépített településterületek, ipari és mezőgazdasági telephelyek, közutak, vasutak, sportpályák, mesterséges tavak, csatornák adják. 2016-ban művelés alól kivett terület 17,5%, ezzel az aránnyal a járás az országos (13,9%) és a megyei (16,2%) átlag fölé emelkedett.

A szántóföldi növénytermesztés szerkezeti és aránybeli változásai

A Tisza szabályozott mederbe terelésével, a mocsarak, belvizek lecsapolásával tekintélyes nagyságú területeket vontak művelés alá, olyanokat is, amelyek korábban egyáltalán nem vagy csak korlátozottan és bizonytalanul voltak használhatók. A jobb minőségű réteket, legelőket jelentős részét is feltörték, nőtt a szántók aránya, ami véget vetett az extenzív állattartásnak, s a növénytermesztés került túlsúlyba az állattartás mellett, a halászat pedig, mint foglalkozási ág teljesen elvesztette szerepét.

A KSH adataiból, tudományos tanulmányokból,^{53 54 55 56} ismeretes, hogy a járás területén és környezetében a mezőgazdasági termelésen belül a legnagyobb arányt a szántóföldi növénytermesztés jelentette. A növénytermesztést a XIX. század derekától a XX. század első négy évtizedéig a nagyfokú egyoldalúság jellemezte. A szántóterület 65-75%-át kenyér- és takarmánygabona termesztésével hasznosították (*2. táblázat*). Ennek oka a talaj- és a klimatikus adottságok mellett a sok törpe- és kisbirtokosok legfontosabb célkitűzése az önellátás biztosítása, valamint az, hogy a gabonafélék termesztése viszonylag minimális tőkebefektetést igényel, és a felesleget biztonsággal értékesíteni tudták. A termelési kedv a XIX. század második felében vett nagyobb lendületet, amelyet az váltott ki, hogy a gabonafélék – főképpen a búza – iránt megnőtt a kereslet, az élőállat és az állati termékek kereslete viszont csökkent.⁵⁷

⁵³ Dóka Klára: A vízmunkálatok irányítása és jelensége az ország gazdasági életében (1772-1918). 1987. Budapest, p. 384.

⁵⁴ Fényes Elek: Magyarország geográfiai szótára I-II. Pest, 1851. I. 128., II.206.

⁵⁵ Kiss Lajos: Földművelés a Rétközben. Debrecen, 1929. p. 38.

⁵⁶ Réfi Oszkó Magdolna: A földhasznosítási viszonyok változása a XIX. századi vízmunkálatok hatására a Rétközben. Agrártörténeti Szemle, 1987. 1-2 szám. pp.18-46.

⁵⁷ Orosz István: Az Alföld mezőgazdasága és a Tisza szabályozása. Magyar Hidrológiai Társaság és az Országos Vízügyi Igazgatóság. Budapest, 1992. pp. 25-34.

A két világháború között a korábbiakhoz képest a gabonafélék termesztése mellett 4-5%-ban termeltek ipari növényeket (cukorrépa, dohány), 6-7%-ban takarmánynövényeket (lucerna, lóhere, csalamádé). Az utóbbi növényfélések vetésterülete főleg a szarvasmarha-állomány nagyságának függvényében változott.

A mezőgazdaság nagyüzemi átszervezését követően 1962-től a növénytermesztésen belül a gabonatermesztéssel szemben erősödött a belterjes jellegű szántóföldi és kertkultúrák termesztése, amely az ipari növények és zöldségfélék termesztésének fokozásában jelentkezett. Az 1990-es évektől a korszerű mezőgazdaság fejlődési folyamata megtorpan. A birtoknagyságok változása látványos vetésszerkezet módosulást eredményezett. Növekedett a gabonafélék (búza, kukorica), az olajos növények (napraforgó, repce), ugyanakkor nem kívánatos mértékben csökkent az ipari növények (dohány, cukorrépa) vetésterülete. A vetésszerkezet évről-évre alapvetően stabil. A 2015. évi föld- és vetésterületi jelentés adatainak feldolgozása alapján a járás mezőgazdasági területének 60,9%-át szántóterületként használták. A hasznosított szántó közel hatvan százalékán (58,6%) kenyér- és takarmánygabonát termesztenek. Ezen belül búzával, kukoricával vetett terület a szántók 19,7%, illetve 38,9%-át tette ki. Az olajos magvú növények aránya 27,5% volt, ezen belül a napraforgó aránya 21,9%, a repcéé 5,8% között alakult.

2. táblázat. A vetésterület szerkezeti változásai főbb növénycsoportok szerint a szántóföldek százalékában 1935–2015 között (%)

Megnevezés	1935	1962	1989	2015
Kenyérgabona	46,3	29,6	30,3	19,7
Takarmánygabona	6,6	7,5	3,1	0,8
Kukorica	18,2	20,2	33,5	38,9
Ipari növények	3,2	8,3	14,2	27,7
Burgonya	18,0	18,7	3,5	0,7
Szálás- és lédús t.	6,0	7,2	8,2	3,2
Zöldségfélék	1,2	1,5	3,2	3,3
Egyéb	0,5	3,0	2,8	2,5
Vetetlen, ugar	-	4,0	1,2	3,2
Összesen	100	100	100	100
Szántó össz.	18028	20989	18271	18384

Forrás: KSH Növénytermesztés 2. kötet közléssorozat adatok 1936-1962.

Könyvtár és dokumentációs szolgálat Magyar Országos Levéltár. Budapest, 1976. pp. 230-276.

KSH Szántóföldi növények vetésállománya. Budapest, 1989.

Szabolcs-Szatmár-Bereg megye Statisztikai Évkönyve. Nyiregyháza, 1990, 2015.

Az egyes növények termesztésében az egyéni gazdaságok és a gazdálkodó szervezetek szerepe, súlya eltérő. Az egyéni gazdaságokban a kenyérgabona, a takarmánynövények vetésterületének aránya kisebb, ugyanakkor nagyobb az ipari növények (dohány), szemestakarmányok (kukorica) részesedése. A kisgazdaságoknak termesztési szemléletében az önellátáson túl erősödött az árutermesz-

tési szándék, amely állatok, állati termékek, gyümölcs, zöldségfélék (paprika, paradicsom, uborka) értékesítésében nyilvánul meg. *A gazdálkodó szervezetek szántóföldi vetésszerkezetében* a kenyérgabona, a szemestakarmányok (kukorica, árpa, zab), ipari növények (napraforgó, repce) képviselik a legnagyobb arányt. A jelenlegi szántóföldi vetésszerkezetben még mindig a kenyér- és a takarmánygabona, a napraforgó, a repce a meghatározó, ami hosszú távon nem kívánatos, mert egyrészt talajminőség romlásához, másrészt egyoldalú, ún. monokulturális gazdálkodáshoz vezethet, ami a szántóterület termőképességének erőteljes csökkenését eredményezheti. Mindenképpen korszerűbb vetésszerkezet kialakítása, rendszeres talajerő utánpótlás kívánatos a jövedelmezőbb, versenyképes agrárgazdálkodás továbbfejlesztése érdekében.

*A járás területén és térségében a XIX. század utolsó negyedéig a külterjes állattartás volt a jellemző.*⁵⁸ Az állomány jelentőségét tekintve első helyen állt a szarvasmarha, ezt követte a sertés-, a ló- és a juhtartás. A tyúkfélék mellett csaknem minden háztartásban tekintélyes mennyiségben neveltek vízi szárnyasokat, kacsát és libát. A XIX/XX. század fordulóján az állatállomány mennyiségi és minőségi átalakulása indult el. Ebben a folyamatban a szarvasmarha jelentette a húzóágazatot. Az 1910-es évek végére a szürke magyar fajta – tehén állomány – elvesztette vezető szerepét a nagyobb tejhozamú gyorsabban fejlődő magyar pirostarka elterjedése következtében. A fajtaváltozás annak is köszönhető, hogy ebben az időszakban a rét- és a legelőterület tovább zsugorodott, a takarmánynövények vetésterülete növekedett, ez a folyamat a legeltető állattartás mérséklődését, ugyanakkor az istállózó, az intenzív állattartás fejlődését támogatta.

A két világháború között a gazdaságok túlnyomó többsége a növénytermesztés és állattartás szerves összekapcsolásán alapuló vegyes gazdaság volt. Az állattartás színvonala- a tej-és hústermelés tekintetében- az ország fejlettebb területeihez (Dunántúl) vagy a szatmári-beregi térséghez viszonyítva nem tartozott a kiemelkedő tájegységek közé. Ez részben annak következtében alakulhatott ki, hogy a szarvasmarha-állomány tekintélyes részét igavonóként hasznosították. Továbbá az is szerepet játszott, hogy a hús- és tejtermelésben a kisgazdaságok többségében nem alakultak ki a belterjes állattartás feltételei.

Az állatállomány a korábbi évtizedekhez viszonyítva a legnagyobb veszteséget a II. világháború utolsó hónapjaiban (1944. november, december) szenvedte el. A legjelentősebb kár a juh- és a sertésállományt érte, az állománynak mindössze 20-25%-a maradt meg. A lovak 40%-a, a szarvasmarha 53%-a vészelt át a háború pusztításait. Az ötvenes évek végére a háború okozta veszteséget a sertés-és baromfiállomány kiheverte, ugyanakkor a szarvasmarha-, a ló- és a juhállomány száma, minőségi összetétele messze elmaradt az 1942. évi állapotokhoz viszonyítva.

⁵⁸ Réfi Oszkó Magdolna: 1987. Uo.

Az állattartásban 1965-től 1980-ig a nagyüzemi gazdaságokban addig nem tapasztalt változások történtek. A termelés volumene és színvonala egyaránt növekedett. Megindult az iparszerű tartási, takarmányozási rendszerek széleskörű térhódítása, először a baromfi- később a sertés- és a szarvasmarhatartásban. A szakosított állattartó telepek (Ibrány, Gávavencsellő, Tiszabercel, Tisztelek) nagyfokú gépesítettsége kedvezően befolyásolták a termékek mennyiségi és minőségi eredményeit. Ennek köszönhetően az állattartás jövedelmezősége fokozatosan javul. A nagyüzemi gazdaságok fajlagos mutatói meghaladták a háztáji, kisegítő és az egyéni gazdaságok eredményeit, főleg tej-, tojás- és vágócsirke termelésben. A szektorális megoszlásra jellemző, hogy a szarvasmarha nagyobb részét (70-75%-át) a termelőszövetkezetekben, a sertés- és a baromfiállomány több mint 50-60%-át háztáji, kisegítő és egyéni gazdaságokban tartják.

A dinamikus fejlődés üteme a nyolcvanas években megtorpant. 1980-hoz viszonyítva 1990-ben a szarvasmarha közel 20, a sertés 10, a juhállomány 30%-kal csökkent. A kilencvenes években tovább apad az állatállomány, különösen a szarvasmarhák száma esett zuhanásszerűen. Az ezredforduló utáni években a trend folytatódik, az 1994. év adataihoz viszonyítva 2010-ben a szarvasmarha- 14%-kal, a sertésállomány 24,0%-kal, a lóállomány 11,4%-kal, a juhállomány 26,7%-kal kevesebb, mint tizenhat évvel korábban volt (3. táblázat). A táblázat adatai meggyőzően bizonyítják, hogy a jelenlegi állatállomány már csak töredéke a korábbiaknak. Az állatállomány olyan mélypontra került – legalábbis mennyiségi tekintetben –, melyre nem volt példa a XX. században. Ez köszönhető az állattartás romló jövedelmezőségének, a takarmányok rendkívüli drágulásának, a kistermelők ilyen jellegű tevékenysége visszafogásának, megszüntetésének, az ágazat szűkülő piacának, nem kevésbé az EU agrárpolitikájának.

3. táblázat. Az állattartás alakulása 1942-2010 között (db)

Megnevezés	Szarvasm	Tehén	Sertés	Koca	Juh	Ló
1942	10499	4727	14023	1982	4171	2541
1962	9861	3994	17914	1410	5398	3546
1980	3010	1235	10056	448	473	245
1994	2793	710	12160	543	3366	246
2000	2520	1290	22071	1875	3580	265
2010	2400	1211	2922	164	900	218

Forrás: Mezőgazdasági statisztikai adatgyűjtemény 1895-1966-1972-200-2010.

Állattenyésztés III. Községsoros adatok. KSH, Budapest, 1972. pp. 251-274, 269-273, 269-271.

Általános mezőgazdasági összeírás (AMÓ). KSH, Budapest, 2000. pp. 126-137.

AMÓ. Állatállomány. KSH Budapest, 2010. pp. 134-142.

Az ezredforduló utáni években az állattartás egyre inkább az egyéni gazdaságokban koncentrálódik, itt tartják a baromfiállomány 95%-át, a sertés 75%-át, a juh 68%-át, a szarvasmarha 5-7%-át. A gazdálkodó szervezetek döntően a tejelő szarvasmarhatartásra specializálódtak. Legnagyobb tehenészet (1273 db.) Ibrányban található.

Fejlesztési lehetőségek

A járás gazdaságában a mezőgazdasági tevékenység jelenleg meghatározó szerepet tölt be, és várhatóan belátható ideig az is marad. Ugyanakkor az is tapasztalható, hogy a jelenlegi struktúrában a versenyképes, jövedelemtermelő képessége mérsékelt és – összehasonlítva hazánk fejlettebb régióinak mezőgazdaságával – hatékonyságával sem lehetünk mindenben elégedettek. Mindezek miatt elengedhetetlenül szükséges olyan fejlesztések megvalósítása, amelyek megteremtik a versenyképes mezőgazdasági termelés feltételeit. Ennek érdekében mindenekelőtt figyelembe kell venni a járás természeti, társadalmi- gazdasági viszonyait, hazai és az EU-s igényeket, a gazdálkodók termelési adottságait. Mind ebből az következik, hogy a gazdálkodók mezőgazdasági tevékenységének, fejlesztéseinek differenciálnak kell lennie. *Ugyanis más megközelítést igényelnek a gazdálkodó szervezetek* (nagyobb területen gazdálkodnak, megfelelően gépesített, minőségi termékeket előállító gazdaságok) *más az egyéni gazdálkodók*, a kistermelők, akik általában kis területen, gyakran rossz termőhelyi adottságok mellett termelnek, nem rendelkeznek korszerű gépekkel, stb.

A járás mezőgazdaságának differenciált fejlesztése érdekében az alábbi területeken ajánlott a feladatokat megfogalmazni:

- Korszerű piacépes fajták meghonosítása, termesztésének fejlesztése.
- A szántóterületen a kenyérgabona és a kukorica túlsúlyának mérséklése szolgálhatja a fenntartható fejlesztést. A gabonatúlsúly csökkentésében az ipari-, a szálas- lédús takarmánynövények, valamint vetőmagvak, gyógynövények termesztése mellett a szántóföldi zöldségtermesztés (zöldpaprika, paradicsom, uborka, gyökérezöldség) és korszerű gyümölcsösök (alma, szilva, meggy, dió) telepítése jelenthet segítséget. Alternatív megoldási lehetőséget nyújthat a különféle energianövények: energiafű, energianád termesztése. Mindez nemcsak a vetésszerkezet átalakítását célozza, hanem a lakosság foglalkoztatásának bővítését is elősegíti.
- Egy másik megújulási irány az EU szabályozás figyelembevételével a hagyományos, életképes, több lábon álló családi gazdálkodás kialakítása, megerősítése. A piacépes agrárium érdekében elkerülhetetlen a vegyes gazdálkodási szerkezet kialakítása, fejlesztése. A növénytermesztés, az állattenyésztés mellett szükségszerű megtalálni azt az ipari-, szolgáltató ágazatot, amely piacépes termékekkel, tevékenységgel hozzájárul a járás, valamint a megye, az ország fenntartható fejlődéséhez. A mezőgazdaság kiegyensúlyozott fejlődését tartósan csak a változó gazdasági körülményekhez alkalmazkodó hatékony termeléssel lehet megalapozni. Ahhoz, hogy az ágazat megbirkózzon a kihívásokkal újfajta gondolkodás, paradigmaváltás kívánatos, mind az agrártevékenység, mind az agrár- és vidékfejlesztés politika szintjén.

A DOHÁNYTERMELÉS ALAKULÁSA A RÉTKÖZBEN

A dohány az ipari növények közül az egységnyi szántóterületről a legnagyobb értéktermelést biztosító növény. Tulajdonképpen egyetlen élvezeti növény, amely Magyarországon is termesztethető. Száritott leveléből készült dohánytermékek (cigaretta, szivar, pipadohány, bagó) sokak által igen kedvelt élvezeti cikket szolgált. Emellett hatóanyagát, a nikotint vegyészetben is felhasználják: fontos növényvédő szer és gyógyszeripari alapanyag. Magja olajban gazdag (30-40 %), ezért olaj is sajtolható ki belőle, amit a vegyiparban, kozmetikában, de élelmiszerként is felhasználnak.⁵⁹

A dohány őshazája Közép- és Dél- Amerika, ahol az indiánok jóval a földrészfelfedése előtt termesztették.⁶⁰ Kolumbusz már az első útja alkalmával találkozott dohányzó indiánokkal. Már az első európai utazók leírták termesztésének, használatának főbb ismérveit és igen hamar áthozták kontinensünkre, ahol a XVI. század folyamán spanyol- portugál, illetve angol közvetítéssel gyorsan elterjedt a dohányzás szokása. Népszerűsége azonban hamarosan ellenszenvet is kiváltott. Némely országban, mint rossz- és káros szokást tiltották és üldözték. Ennek ellenére sok pártfogója is akadt, akik gyógyszerként, tisztító, gond- és éhség üző szerepét dicsérték. Mindezek odavezettek, hogy a XVII. század végére egész Európában is meghonosodott a szivarozás, pipázás. A cigarettázás csak később, mintegy 200 éve terjedt el.⁶¹

Hazánkba a XVII. században jutott el külföldön tanuló diákok, valamint papok, katonák által. Gyorsan terjed, tiltással, büntetéssel próbálják visszaszorítani, de eredménytelenül, a század végére a dohányzás általánosnak tekinthető. Különösen a katonák körében vált szokássá a dohányzás, akik a nép körében is elősegítették a rohamos elterjedését.

A magyarországi dohánytermesztés a XVIII. század elején bontakozott ki igazán. Már nemcsak kertekben, dísz- és gyógynövénynek tekintették, hanem szántóföldeken is termesztették, egyes falvakra vagy területekre kiterjedő körzetek jöttek létre. A század végén megindult a növény nagyobb arányú ártermesztése is, bőven jutott belőle külföldi piacokra is.

Első közlés: Történeti Földrajzi Közlemények 9. évfolyam, 2021. 1-2. szám Nyíregyháza. pp. 98-102.

⁵⁹ Dr. Láng Géza: Szántóföldi növénytermesztés. Mezőgazdasági Kiadó. Budapest, 1964. pp. 324-340.

⁶⁰ Magyar Néprajzi Lexikon. Ortutay Gyula (Főszerkesztő, 1977): I. köt. A- E. Akadémiai Kiadó. Budapest. pp.393- 398.

⁶¹ Magyar Néprajzi Lexikon: Uo. pp.393-398.

Az első dohánytermesztő falvak Arad és Szeged környékén, valamint a Bánát területén, tájegységen alakultak ki.⁶² Az 1800-as évek legelején a napóleoni háborúk és az amerikai dohánybehozatal akadályozó kontinentális zárlat hatására a dohánytermesztés erőteljesen növekszik. Ekkortájt a legnagyobb dohány termőhelyet Szabolcs megyében találjuk, ahol az ország dohánytermesztésének több, mint 40%-a összpontosul. A dohány legjelentősebb térhódítása a megye területén egybeesett az ár- és a belvív-szabályozási munkálatok befejezésével. Ettől kezdve az ország dohánytermő területének 60-70 %-a a megyében koncentrálódik.

Magyarországon 1851-ben dohánymonopólium bevezetése alapvetően megváltoztatta a dohányművelés társadalmi és üzemszervezési formáját. A XIX. század közepétől tulajdonképpen ez volt az egyetlen kultúrnövény, amelynek termesztésébe az államhatalom irányító módon beavatkozott. Ezt megelőzően a kisgazdaságokban szabadon és főleg kerti művelésben, kis területen, parcellákon termesztik. Nagyobb arányban a kisbirtokokon, kisebb mértékben főúri uradalmak szántóin folyt a termesztése, amit semmiféle feltételhez, engedélyhez nem kötöttek. Így rendkívül sokféle helyi, gyenge minőségi fajta keletkezett, s került a fogyasztóhoz.

A termesztési engedélyek bevezetésével a dohánytermesztés áttolódott a nagybirtokokra, mivel a kistermelők nem kaptak engedélyt. Emiatt az uradalmak dohánytermesztése lett a meghatározó jelentőségű, ahol a dohányterület növeléséhez nem volt meg a szükséges munkaerő ellátottság. Az uradalmak a saját kezelésű üzemvitelre való áttérésével az eddigi napszámos- dohányosok helyébe alapvetően új formáció: a feles dohánykertészkedés lépett. A nagybirtokosok egyre több szakértő termesztőt igényeltek, a hozzáértő dohányosok azonban nem az itteni cselédségből kerültek ki, hanem hevesi dohánykertészeket fogadtak, akik szorgalmukkal, szakismeretükkel a dohánynak Szabolcsban hírnevet szereztek. Az uradalom egy-egy kertészcsaládnak feles művelésre 5-6 katasztrális hold (3,2 hektár) szántó területet adott át. A kertészek a bérelt dohányföldön önálló, szabad gazdálkodást folytattak. Ez a társadalmi és gazdasági kötetlenség volt az egyik feltétele a dohány sikeres termesztésének. A dohányföld kiegészítéseként bérelhettek néhány katasztrális hold földet, ahol a család önellátását szolgáló növényeket termesztettek. A dohánytermesztés nagy hozzáértést és sok kézimunkát igényel, s ezért egy sajátos foglalkozási ágat a dohányosságot teremtette meg. Speciális szakismerettel rendelkező dohánytermesztőket: kertésznek, dohányosnak, kukásnak neveztek, akik átmenetet képeztek a mezőgazdasági részmunkások és az állandó gazdasági cselédek között.⁶³

A dohányosok külön réteget alkottak a falu társadalmában, ritkán laktak a belterületen, legtöbbször nagygazda-tanyákon, majorokban volt a telephelyük. Voltak települések, ahol önálló telepe volt a dohányosoknak. Például ilyen volt

⁶² Dr. Láng Géza: Uo. pp. 324-340.

⁶³ Ortutay Gyula (szerk. 1973): *Dohánykertészek*. Néprajzi Lexikon II. köt. A- D. Akadémiai Könyvkiadó. Budapest, pp.

Ibrány határában Jásztelep- (Tuskolány), Nagyerdő-, Nagytanya, Bel- major, Nagyhalász területén Telek-, Érhát-, Poklondos- és Homoktanya, Dombrádon Karkalom-tanya, Kemecsen Haás-tanya.

A dohány meleg és mérsékelt csapadékmennyiséget kedvelő növény. Éghajlati igénye a szőlőéhez hasonló. Fejlődésére a tenyészidőszak kezdetén (április-május), főként a *hőmérséklet* és a csendes meleg eső elősegíti a palánták megere-dését és az erőteljes növekedését. Június - július hónapokban pedig a *napfény* élettani hatása a döntő. A napfényes nyárelő és a nyár a dohánylevelek minő-ségére előnyös. Augusztus a levelek érésének idején a levegő páratartalma és a csapadék mennyisége már kevésbé jelentős. A napfény és a 20- 25°C-os hőmérséklet is rendszerint elegendő a levelek éréséhez. A dohánytörés idején (augusztus-szeptember) a száraz, meleg időjárás előnyös, ami lehetővé teszi a levelek gyors száradását. A növényre igen veszedelmesek a késő tavaszi és a kora őszi fagyok. A *szél*, a heves záporok és különösen a jégeső a dohány fejlődésének valamennyi szakaszában rendkívül nagy károkat okozhat. *Talajigényének* megfelelően a laza, jól szellőződő humuszban gazdag homok és öntéstalajokon termesztik. A homoki területek legértékesebb és leginkább belterjes növénye a szántóföldi kultúrák közül a dohány.

E dolgozatban nem kívánjuk a dohánytermesztés átfogó monográfiáját elké-szíteni, csupán a rétközi kistáj XIX-XX. század dohánytermesztésének főbb jellemzőit, eredményeit kívánjuk fejlődésében, változásaiban feltárni, s rámutatva azokra a természeti, társadalmi-gazdasági hatásokra, amelyek szerepet játszottak a növény termesztésének alakulásában a kezdetektől a XXI. századig.

A dohánytermesztés a Rétközben a XIX. századtól a XX. század közepéig

A rétközi kistáj az ország kiemelkedő dohánytermelő megyéjének (Szabolcs-Szatmár-Bereg megye) része. Területünkön csakúgy, mint a megyénkben régóta foglalkoznak a dohány termesztésével. Köszönhető a kedvező klimatikus- és talajadottságoknak, valamint annak, hogy a munkaigényes növénytermesztéshez emberi munkaerő bőven állt rendelkezésre.

Legrégibb adatunk a dohánytermesztésre vonatkozóan az 1772. évi nemesi összeírásban található. Eszerint jelentős területen terem dohány: „Pátrohán, Megyeren, Bercelen, Rád, Buj, Beszterec, Demecser, Dombrád, Kék, Paszab községekben”.⁶⁴ A XIX. században már Nagyhalász, Ibrány, Kemecse községek-ben is, mint a legfontosabb termékei között szerepel a dohány. A dohánnyal beültetett terület 1870-1890-es évek átlagában a szántó terület 0,3-0,4 %-án termesztettek Debreceni, Tiszai, Kerti és kapa- dohány fajtákat. A termesztés

⁶⁴ Kiss Lajos (1929): Földművelés a Rétközön. A Gróf Tisza István Tudományos társaság 1929. évi február 19-n tartott ülésében bemutatott székfoglaló értekezés. Debrecen. pp. 17-18.

főleg a nagybirtokon összpontosult. Jelentősebb nagybirtokok Tuzsér, Szabolcs-
veresmart, Kékcse, Beszterec, Dombrád, Nagyhalász, Ibrány, Kótaj, Kemece,
Vencsellő területén jöttek létre.

A XIX. század második felében a nagybirtokosok kezdtek nagyobb szántó-
területet kenyérgabonával (búzával) bevetni (a gabona-konjunktúra idején).
Ehhez kiváló termőerejű földekre is szükség volt, s ennek következtében jelen-
tősen csökkent a dohány vetésterülete. A XX. század fordulóján a gabona-
konjunktúra elmúlásával újabb terjeszkedés kezdődött. A nagybirtokosok mellett
a középbirtokosok is növelték a dohányterületüket. Az 1911-1915 évek átlagában
a szántóterület 0,5 %-án, 184 hektáron termett dohány a Rétköz falvaiban. Volt
néhány olyan község ahol az átlagnál jóval nagyobb területen termesztették,
például Nagyhalászban 6,7%-án, Kótajban 4,3 %-án, Nyírbogdányban, Komorón
3,1%-án, Fényeslitkén 2,7%-án.⁶⁵ A korabeli statisztikai kiadványokból ismert,
hogy a XX. század első évtizedeiben a szántóföldi kultúrnövények rangsorában a
rozs, a kukorica, búza, burgonya után a dohány következett. Miközben az évtized
első felében gyarapodott a dohánytermő terület nagysága, addig az évtized
második felében folyamatos apadás következett be. A termőterület 1910-hez képest
1920-ra 38%-kal visszaesett. A csökkenő területek kisebb termésmennyiséggel jártak
természetesen, de nagyon sok más tényező is (mostoha időjárás, árvizek, belvizek,
magas talajvíz, dohánybetegségek) közrejátszott az egyre kevesebb értékesített
termés alakulásában. A kedvezőtlen eredményekhez tekintélyes mértékben
hozzájárult az is, hogy a dohánytermelők döntő része katonai szolgálatra vonult,
és az otthon maradt munkaerő kevésbé értett, és nem tudott megbirkózni a nagy
szakértelmet kívánó feladatokkal.

1. kép Dohánypajták Tiszatelek határában (1986)

⁶⁵ Borovszky Sámuel (szerk.): Szabolcs vármegye. Budapest, 1900. pp.259-2660.

Az 1920-as évek első felében a dohány vetésterülete nem gyarapodott, az évtized második felében viszont növekedési pályára állt, amit a felvásárlási árak emelése, a termelési előlegek és a beruházási kölcsönök segítettek elő. Az intenzív dohányterület növekedés következtében az 1920-as évek végén túltermelés jelentkezett. Jelentős készletek halmozódtak fel a fermentált készárukból, melynek minősége nem felelt meg sem a belföldi gyártás, sem az export követelményeinek. Emiatt a magyar dohány ipar súlyos válságba került, melynek következményeként a dohány vetésterülete zuhanásszerűen, 25-30%-kal csökkent. Ennek okát Eisler József⁶⁶ a következőkben látta: „A dohánytermesztés válságba jutását a teljesen elhibázott, rendszertelen és helytelen értékesítési politika miatt következett be”. A válságnak ugyanakkor pozitív hatása is volt, javult a termés minősége, és nőttek a hozamok.

A fogyasztók mennyiségi és minőségi igényeinek változása szükségessé tette a dohánytermesztés fokozását, a termesztett fajták nemesítését, külföldi fajták honosítását. Az 1930-as években a könnyebb fajsúlyú, alacsonyabb nikotin tartalmú dohányfajta megvalósítása érdekében a Debreceni és a Kerti dohányfajtát keresztezték és „Szabolcsi” néven megszületett az akkori idők fogyasztói igényét megközelítő vagy annak megfelelő új dohányfajta. (Az új fajtát „Halásznak” is nevezték, mivel a községhez tartozó homoktanyai uradalmi majorban nemesítették ki)⁶⁷. Ekkor honosították meg az amerikai Virginia dohányt Hevesi dohány néven. A Szabolcsi dohány az ország legtöbb dohánytermesztő gazdaságaiban meghonosodott. A térség termelői nem szívesen fogadták a fajtaváltást, mert a sötétebb színű fajták – a kerti-, a kapadohány- nehezebbek, ezért részükre a termesztésük jövedelmezőbb. A fajtaváltás miatt a nagybirtokok kivételével többen abbahagyták a termesztést. Ennek folytán a dohánytermesztése a nagybirtokon koncentráltódott, a termés 89,9 %-a innen került ki. Ezzel szemben a közepes- és a kisgazdaságok csak 11,1 %-ban részesedtek az össztermésből. Az 1931-1940 közötti időszak az uradalmi dohánytermesztés csúcspontját jelenti. A rétközi gazdaságoknak ekkor együttesen 689 hektár szántóterületen volt dohányültetvénye, amit azóta sem sikerült túlszárnyalni.

A Rétközben az 1930-as évek átlagában (1931-1940) a szántóterület 0,6 %-át foglalta el a Szabolcsi, Debreceni, Virginia (Hevesi), Tiszai és kapadohány. Nagyobb dohánytermesztő gazdaságok Paszab, Buj, Ibrány, Nagyhalász, Kótaj, Dombrád, Komoró, Demecser, Szabolcsveresmart, Kékcse és Tizsakanyáron voltak. A dohányültetvény a szántóterületből a legnagyobb mértékben Ibrányban (3,3 %), Nagyhalászban (3,0 %), Dombrádon (2,4 %) részesült. A termésátlagok 14-15 q/ha között változott, a megyei átlagnál (13,9 q/ha) magasabb, ami főleg a jobb talajadottságoknak köszönhető.

⁶⁶ Eisler József: A dohánytermesztés története. MADOSZ. hu.

⁶⁷ Nyáradi Mihály (1981): Dohánytermesztés Nagyhalász községben. Szabolcs-szatmári Szemle 1. szám. pp.5-18.

Dohánytermesztés a II. világháború után

A II. világháború után a nagybirtokok felszámolását követően, az uradalmi gazdálkodás megszűnésével a dohánytermesztés a kisgazdaságok feladatává vált. A kisgazdaságok többsége azonban az önellátáson túl a jobban jövedelmező, piacképes gabonafélék, burgonya- és zöldségfélék termesztését szorgalmazta. Ennek eredményeként a Rétközben a szántóból csupán néhány hektárt foglalt el a dohány vetésterülete. A dohánytermesztés azonban rövid időn belül talpra állt. 1946-ban már 267 hektáron termesztették, ami az 1930-as évek átlagától 7,5 %-kal maradt el.

1946-tól főleg a nagycsaládos középbirtokosok, és a földhöz jutott uradalmi dohányosok fognak hozzá a dohány termesztéséhez. Melynek megindulása a belterületre beköltözött uradalmi dohányosokhoz kötődik. Létrejött egy új termelői csoport is, melynek tagjai nélkülözték a dohánytermesztéshez szükséges alapvető ismereteket. A legnagyobb gondot azonban a letört levelek szárítása okozta, mert az egyéni gazdaságok túlnyomó többsége nem rendelkezett a szárításhoz szükséges építményekkel. A fellendülést különböző kedvezmények segítették, támogatták. Engedélyezték a dohányszárításhoz az uradalmi dohányszárító pajták lebontását és ezek részenkénti (fiókonként) kiosztását a termelők között (amit saját portájukon felépíthettek). Vetőmagot, műtrágyát, melegágyhoz védőtakarót biztosítottak részükre.

A dohánytermesztés megindulásában és kibontakozásában ezen túl lényeges tényező a rendeletek, utasítások rendszere volt, amely a földbirtok arányában dohánytermesztésre kötelezte a gazdaságokat. A termesztés területe mellett a termesztendő fajtát is meghatározták. Egységesen debreceni fajtát kellett ültetnie mindenkinek.⁶⁸

Az ötvenes években a dohány szerződéssel termesztett kultúrnövények csoportjába került. A szerződésben rögzítették a termesztés feltételeit, a termelő jogait, kötelességeit a termék garantált értékesítésért cserébe. A termelői kedvezmények eredményeként 1953-ban már 451-, 1958-ban pedig 591 hektáron termesztették. Ezekben az években a falvak 95%-ban foglalkoztak dohánytermesztéssel (1. táblázat): a beültetett terület 1948. évben 3-140 hektár között változott.

A megnövekedett termelési kedv hatására az 1950-es években már elérte a háború előtti vetésterületi arányt (2. táblázat). Az ötvenes években zömmel (70-75 %-ban) Szabolcsi dohányfajtát ültettek, míg a Debreceni 15 %-kal, a Kerti pedig 4-5 %-kal szerepelt. A dohány termésátlaga 13,0 q/ha, ami a megyei átlagot (12, 4 %), de az országost (8,9 %) is jóval meghaladta.

⁶⁸ Dobrossy István (1978): Dohánytermesztés a Nyírségben. Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék Kiadványa. Debrecen. pp. 18-19.

1. táblázat. A dohány vetésterületének alakulása a Rétközben
1935-től 1962. között (ha)

Települések	1935	1948	1962	Települések	1935	1948	1962
Ajak	19	40	22	Kótaj	92	81	46
Beszterec	37	26	31	Nagyhalász	174	32	139
Buj	45	54	33	Nyírbogdány	67	63	85
Demecser	116	62	41	Paszab	16	18	13
Dombrád	99	35	28	Pátroha	28	136	58
Döge	9	2	9	Rétközberencs	22	2	15
Fényeslitke	14	2	3	Szabolcsveresmart	22	73	28
Gávavencsellő	54	29	44	Tiszabercel	29	5	11
Gégény	-	8	36	Tiszabездéd	9	14	11
Ibrány	174	238	140	Tiszakanyár	12	-	8
Kemecse	22	40	114	Tiszarád	2	-	17
Kék	1	-	13	Tiszatelek +	-	-	92
Kékcse	19	-	26	Tuzsér	-	-	-
Kisvárd	44	20	24	Újdombrád ++	--	-	-
Komoró	36	29	35	Vasmegyer	44	40	112
Összesen (ha)	689	585	599		477	464	545

Forrás: Történelmi statisztikai kötetek. Növénytermesztés 2. köt. , községsoros adatok (1936- 1962) KSH. Budapest, 1976. ++ 1952. évtől önálló település, + 1952. évtől önálló település.

2. táblázat. A dohány vetésterületének alakulása 1935- 2000 között (ha,%)

Megnevezés	1935- 1940	1946- 1949	1950- 1958	1962- 1965	1970- 1975	1980- 1985	1990- 1995	1996- 2000
Rétköz (ha)	689	585	591	599	652	564	124	185
A szántó %-ban	1,1	1,1	1,1	1,2	1,3	1,2	0,3	0,4
Szabolcs-Szatmár- Bereg megye (ha)	7812	9905	8320	9432	7950	6530	5938	4441
A szántó %-ban	1,7	2,3	1,2	1,4	2,2	2,1	1,9	1,5

Forrás: KSH Szabolcs-Szatmár-Bereg megye Statisztikai Évkönyvei, Történelmi statisztikai kötetek. Növénytermesztés 2. köt. községsoros adatok (1932-1962). Budapest, 1976. alapján a szerző számítása

A mezőgazdasági nagyüzemek létrehozásával a növénytermesztésben szembevető változás a dohány vetésterületének csökkenése, melynek okai a termesztés technikai feltételeinek (szárítók, speciális gépek, stb.) hiányosságaival magyarázható. A kezdeti nagyüzemi dohánytermesztés sikertelen évei után a részes, az egyéni, a családi termesztés került előtérbe. A dohánytermesztés szinte kizárólagosan a nagyüzemek integrálásával valósult meg. A gépi munkák jelentős részét a nagyüzem, a kézi munkát az egyének, családok végezték. Az uradalmi dohányosoknak nemcsak a kisgazdaságok dohánytermesztésének megindulásában volt alapvető szerepük, hanem a nagyüzemi termesztés kibontakozásának kezdetén a termesztés munkaerőbázisának jelentős részét alkották.

Az 1960-as évek közepétől megszűnt a termesztés fejlesztését gátló leg súlyosabb tényező: a dohány szárító tér hiánya. Ezekben az években központi pénzügyi támogatásnak köszönhetően a természetes úton való szárításhoz elegendő szárítópajta épült fel. A hatvanas évek második felétől a Virginia dohány mesterséges szárításához jelentős fejlesztés történt korszerű szárító berendezések telepítésével. Mindezzel párhuzamosan növekedett a dohánytermő terület, a szántó 1,3 %-át foglalta el. Ugyanakkor a dohányfajták összetétele is változott: megszűnt a nehezebb fajsúlyú Debreceni- és a nikotinyártást szolgáló Kapadohány termesztése. Egyidejűleg pedig növelték a Hevesi (Virginia) és a Burley fajta termőterületét.

A dohánytermesztésben 1965-től a nagygazdaságok (Állami gazdaságok, Termelőszövetkezetek) mellett részt vettek a kisegítő-, egyéni és a háztáji gazdaságok, az utóbbiak 65,8%-os arányt képviseltek. Feltűnő a háztáji (47,0 %-os) az egyéni- és kisegítő gazdaságok (18,8 %-os) magas részesedése.

A hatvanas évek végén jelentős (15,7 %-os) területcsökkenés következett be. Ez elsősorban abból ered, hogy a gazdaságok többsége fejlesztési alap híján nem tudja megoldani a termelés gépesítését, és az aktív népesség nagyarányú elvándorlása miatt a hozzáértő munkaerő sem elegendő már. Ezt a helyzetet nehezítette a termésbiztonság hiánya, az ezzel kapcsolatos súlyos kockázatvállalás, a jövedelmezőségben mutatkozó nagymérvű bizonytalanság. A termésbiztonság hiánya és annak a jövedelemre gyakorolt hatása igen élesen jelentkezik a termésátlagok ingadozásában is. Például 1965-ben a termésátlag 10 q/ha, 1968-ban pedig 8,6 q/ha volt.

A területcsökkenési folyamatot az 1971-ben hozott központi intézkedésekkel sikerült átmenetileg megállítani, melynek hatására ismét növekszik a dohányágazat. Egyre több mezőgazdasági gép került importálásra, amely nagyban hozzájárul korszerű, hatékonyabb termesztéséhez. A megelőző évtizedekben az ültetéstől kezdve az értékesítésig szinte minden kézi munkával történt. A speciális dohányművelő és betakarító gépek beszerzéséhez 70 %-os, a mesterséges szárító berendezések beszerzéséhez 47 %-os állami támogatást biztosítottak. Felvásárlási árának 1972-ben bekövetkezett áremelése lehetővé tette speciális dohányművelő gépek, és berendezések további bővítését, fejlesztését. Az évtized végére a gépesített gazdaságok száma elérte 90 %-ot.

A hetvenes évek derekán a dohánytermesztők átrendeződése felgyorsult, jelentős strukturális változás következett be. A dohány nagyüzemi művelésének részaránya növekedett, ezzel szemben a kistermelők jelentősége valamivel kisebb lett. Ezzel a folyamattal a termelés koncentráltódott, s csökkent a termelői létszám is.

1975-től a Virginia, Burley, Kerti dohányfajták területbővítésével, a dohány minőségét érintő árendezés lényegesen hozzájárult a termesztés növeléséhez. Igen kedvezően hatott a dohánytermesztés gépesítés, kemizálás fokozása. Az alkalmazott új technológia mind jobban megfelelt az iparszerű termelés követelményeinek, jelentősen támogatja a termesztés színvonalának emelke-

dését. Az iparszerű termesztési viszonyok magasabb termelési értéket eredményeztek, ezáltal a kereseti lehetőségek is javultak. Mindez hozzájárult ahhoz, hogy egyre többen vállalkoznak dohánytermesztésre a háztáji- és az egyéni gazdaságokban. A dohánytermő területből a termelőszövetkezetek 1,5 %-kal, az állami gazdaság 0,1 %-kal, a kisgazdaságok pedig feltűnően kiemelkedő arányban, 98,4 %-ban részesült.

A korszerűbb és eredményesebb termesztés feltételeit segítette 1975-ben létrehozott Nyírségi Dohánytermelési Rendszer, és 1976-ban megalakult Felső-Tiszavidéki Dohánytermelési Társulás.

Az 1970-es években dinamikus fejlődő dohánytermesztés a készletek felhalmozásához vezetett, melynek visszafogására különböző intézkedések történtek. Az 1970-es évek végétől a termelőszövetkezeteknél az ültetvények területe mérséklődött, 1977 és 1980 között évente a dohánytermő terület 2-3 %-kal zsugorodott. Ugyanakkor mérsékeltén növekedett a háztáji- és az egyéni gazdaságok dohánytermő területei, de ez nem pótolja a termelőszövetkezetek terméskiesését. A jelentős területcsökkenés a megnövekedett készletek visszafogása mellett a peronoszpóra és a dohányvírus kártételeivel is szoros összefüggés mutatkozik. A fertőzések következtében a termésátlag 6,8 q/ha volt, ami egy jó közepes termésátlagnak 50 %-át adja.

Az 1980-as évektől a szántóföldi növénytermesztés szerkezete a gabona-program következetes végrehajtásának alárendelten változott. A nagyüzemek a gabonaprogram által biztosított lehetőségekkel élve növelték a termelési szerkezetükben a kalászosok részarányát, ugyanakkor mérsékelték a tájjellegű kultúrák (burgonya, dohány, zöldségfélék) vetésterületét. Ennek következtében a dohány termesztése kisebb területen főképpen a kis- és a háztáji gazdaságokban tömörült. A dohánytermő terület a hetvenes évekhez viszonyítva 1985-re 88 hektárral csökkent. Ezzel együtt mérséklődött az egy hektár területre eső termésmennyiség nagysága is. A vártnál kisebb termésátlagot részben a kedvezőtlen, aszályos tenyészidőszakok, másrészt a dohánybetegségek okozták. A hozamok csak az évtized végén haladták meg rövidebb időre az 1930-as évek második felére jellemző értékeket (3. táblázat).

3. táblázat. A dohány termésátlagának alakulása 1935-2000 között (q/ha)

Megnevezés	1935-1940	1946-1949	1950-1959	1960-1965	1970-1975	1980-1985	1990-1995	1996-2000
Rétköz, q/ha	15,3	12,0	13,0	10,0	6,8	15,8	14,1	17,1
Szabolcs-Szatmár-Bereg megye, q/ha	13,9	10,6	12,4	11,7	9,5	15,5	12,5	17,5

Forrás: Történeti statisztikai kötetek: Növénytermesztés 2. köt. községsoros adatok (1936-1962). KSH. Budapest, 1976. KSH Szabolcs-Szatmár-Bereg Megye Statisztikai Évkönyvei (1965-2000) alapján a szerző számítása

A nyolcvanas évtized végén a dohánytermesztés biztonsága, jövedelemtermelő képessége jelentős mértékben romlott. A termelési költségek folyamatosan tekintélyes mértékben növekednek, ugyanakkor a felvásárlási árak stagnáltak vagy minimális mértékben emelkedtek. A jövőképe kilátástalanságot mutat, ezért többen hagyják abba a termesztést.

A rendszerváltással a mezőgazdasági földterület tulajdonában és használatában az 1990 utáni években gyökeres átalakulás következett be. Jelentős változás történt a szántóföldi növénytermesztés struktúrájában is. A tájjellegű kultúráink (burgonya, dohány, zöldségfélék, gyümölcs) termőterülete nagymértékben csökkent vagy megszűnt, szektoraránya a kisüzemi gazdaságok felé tolódott el. A gazdasági szervezetek (Rt., Kft., Bt.) döntően a kenyér- és a takarmánygabona, az olajos növények (napraforgó, repce) termesztését helyezték előtérbe, míg az egyéni gazdaságokban jellemzően a gabonafélék mellett az ipari növényekre, zöldségfélékre összpontosítottak. A dohánytermesztést kevés gazdaság vállalta a rendkívül nehéz élő- munka, a növekvő termesztési költsége és kedvezőtlen felvásárlási árak miatt.

Az elmúlt évtizedekben a Rétköz településeinek többségében (60-90 %) foglalkoztak dohánytermesztéssel, az 1990- es évek végére tekintélyes mértékben visszaesett a vetésterület nagysága és a termesztők száma is. Ennek következtében a XX. század végére a dohánytermesztés főképpen a Tisza mentén elhelyezkedő települések (Dombrád, Kékcse, Szabolcsveresmart, Tiszakanyár, Tiszatelek, Újdombrád, Nagyhalász, Ibrány) területére koncentrálódott, ahol a szántóföld 0,5-0,8 %-át foglalják el a Virginia és a Burley dohányültetvények. (2. kép).

2. kép Dohányültetvény Nagyhalász határában (2000)

A dohánytermesztés fejlesztése érdekében halaszthatatlanná vált az 1990-es évek második felében a műszaki háttér mellett a fajtaszerkezet exportorientált korszerűsítése. Ennek megvalósítását az állam pénzbeli támogatással segítette. A minőség fokozása érdekében a felvásárlási árak is tekintélyes mértékben emelkedtek. Mindezek ellenére szerényebb területnövekedés csak az évtized második felétől tapasztalható (2. táblázat).

A termelési kedv néhány évig tartott, mert a dohánytermesztés biztonsága, jövedelemtermelő képessége jelentős mértékben romlott, a jövőkép bizonytalanságot mutatott. A termelői gondok mérséklésére, érdekeiknek képviselőjére és védelmére Nyíregyházán, 1999. október 21-én megalakították a Magyar Dohánytermesztők Országos Szövetségét (MADOSZ). Tevékenységük nyomán az eddig megszokott állami támogatások mellett különböző kiegészítésekkel jelentős pénzbeli segítséghez juthatnak a dohánytermesztők.

A dohánytermő területek jövőbeli alakulása főképpen a dohányipar nyersanyag szükséglete, igénye szerint alakul. A dohány vetésterületének alakulása mellett az átlagtermés hektáronkénti mennyisége is döntő jelentőségű. A fejlődése semmiképpen sem a mennyiségi eredmények növelését jelenti, hanem minőségi irányultságot, tudatos előrelátó cselekvést favorizálja. Mindez csak akkor valósulhat meg, ha a ráfordításoknál, költségeknél nagyobbak a bevételek. A dohányágazatban az utóbbi évtizedben kiemelkedő mértékben csökken a nagy szakértelmet igénylő munkaerő, ugyanakkor nem megoldott az utánpótlás, a fiatalok többsége nem szívesen viszik tovább a családi gazdaságokat.

Ahhoz, hogy a rétközi gazdaságok a dohánytermesztésüket hosszú távon is folytathassák számos területen (gépellátás, minőségi vetőmag ellátás, talajerő utánpótlás, növényvédő szerek, stb.) szükséges erősíteni, fokozni tevékenységüket. Kívánatos, hogy a fiatalok nagyobb részt vállaljanak a termelésből. Ők a nagyobb szaktudással, korszerű technológiák elterjesztését is segítik, így a nehéz fizikai munka könnyítése mellett hozzájárulhatnak az élőkommunika-
ciós igény mérsékléséhez, s egyre jobb minőségű dohány termesztéséhez. A fejlesztés lehetőségei között az EU agrár- és vidékfejlesztési politikája miatt is egyre nagyobb hangsúlyt kapnak a mezőgazdasághoz kapcsolható tevékenységek, amelyek jelentős szerepet tölthetnek be a vidéki népesség megtartásában, megélhetésében.

Irodalom

- HANUSZ Á. (1982): Szabolcs- Szatmár megye dohánytermesztésének fejlődése 1945-től napjainkig. In: Frisnyák S. (főszerk.). ACTA Academiae Pedagogicae Nyíregyháziensis Tom 9/ H. Nyíregyháza. pp. 97- 126.
- NAGY D. (1973): A rétközi dohányosság történetéről. Agrártörténeti Szemle. 1-4. szám. pp. 176-216.
- NYÁRÁDI M. (1981): Dohánytermesztés Nagyhalász községben. Szabolcs-Szatmári Szemle. 1. szám. pp. 5-18.

PENYIGEI D. (1964): A dohány elterjedése, hazai termesztésének kialakulása. Budapest.
p. 215.

Felhasznált statisztikai kiadványok:

KSH Népszámlálási kötetek (1900-2011)

KSH Szabolcs-Szatmár-Bereg Megye Statisztikai Évkönyvei (1965-2011)

Történelmi statisztikai kötetek: Földterület, községsoros adatok 1895-1984. KSH,
Budapest, 1988.

Történelmi statisztikai kötetek. Növénytermesztés 2. köt. ,községsoros adatok. (1936-
1962). KSH. Budapest, 1976.

A NAGYHALÁSZI, „RÉTKÖZI KENDERGYÁR” FEJLŐDÉSTÖRTÉNETE

A KENDERFELDOLGOZÁSTÓL A PAPÍRIPARI TERMÉKEKIG

Bevezetés – természeti-, gazdasági helyzetkép

Nagyhalász a rétközi kistáj nyugati részén helyezkedik el. Több, mint másfél évszázaddal ezelőtt, az ár- és a belvíz-szabályozási munkálatok elkezdéséig a Nyírség északi peremterületén lévő Rétköz a Tisza árvizeitől évről-évre sűrűn látogatott, kisebb nagyobb mocsarakkal, lápokkal tarkított táj volt. Területének közel 70%-át (68,6%) tóvidék és láp foglalta el. A felszín ősállapotára ma már csak a nagyobb területeket elfoglaló láp-(kotu), öntés- és szórványosan megjelenő szikes talajok emlékeztetnek. Az itt élő népesség foglalkozásában évszázadokon át a vadászat, halászat, gyűjtögetés, állattartás, majd később, a XIX. század közepétől a növénytermesztésnek volt döntő szerepe. A lakosság igénytelenül élt a maguk kovácsai, ácsai, cipészei, bőrkikészítői voltak.⁶⁹ A vízszabályozási munkálatok után a földművelés mindenütt teret talált, ennél fogva a népesség nem is törekedett a jövedelmező mezőgazdaságot más foglalkozással felcserélni, mivel „... a kiterjedt mezőgazdaság a rendelkezésére álló összes munkáskezeket igénybe vette”.⁷⁰ Azt sem felejtethjük el, hogy a gazdasági fejletlenség, az igénytelen életmódnak döntő oka az osztrák merkantil jellegű gazdaságpolitika, amely az országot az osztrák ipar nyersanyagtermelői és iparcikkei fogyasztójának rendezte be. Ehhez társult még a földesúri jogok bénító hatása is.

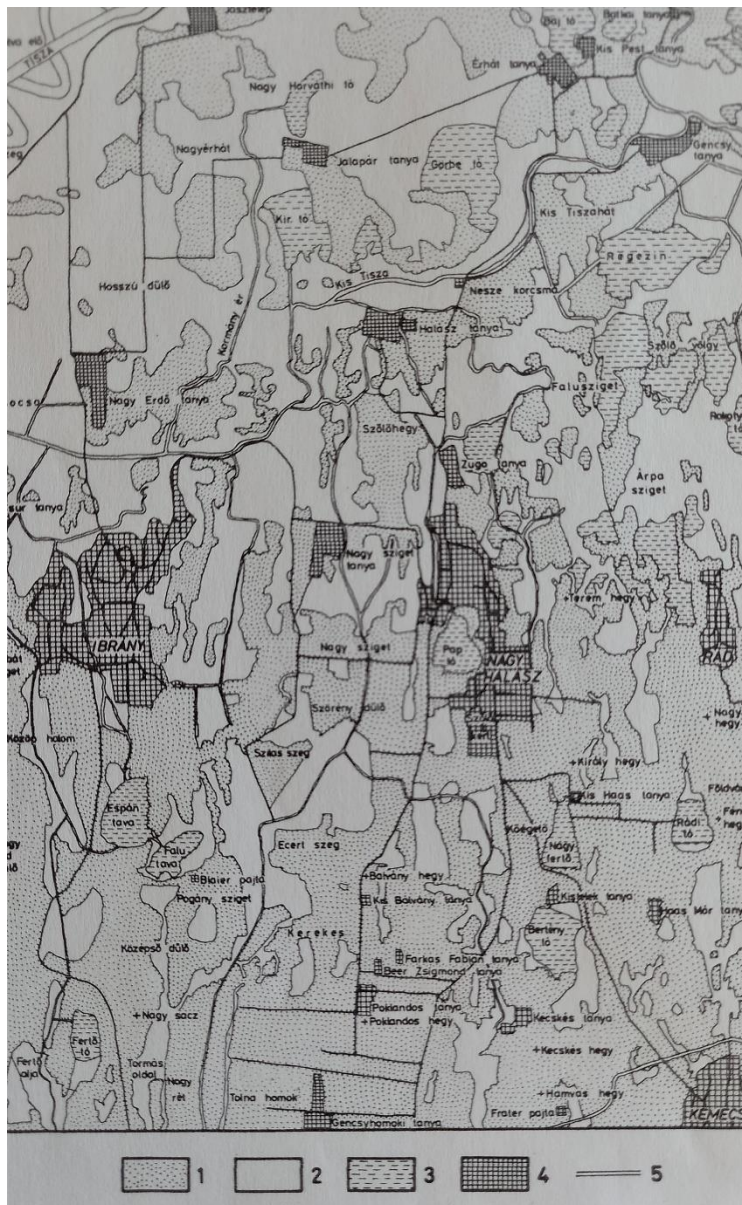
Rétköz életében – döntően a természeti adottságokból (domborzat, talaj, éghajlat, vízrajz) adódóan - történelmi időktől maghatározó gazdasági ágazat a mezőgazdaság. A térség hosszú társadalmi - gazdasági változások sorozatán keresztül érte el, hogy napjainkban az aktív népesség az agrárágazat mellett nagyobb mértékben (89-92%-ban) az iparban és a szolgáltató szférában tevékenykedik.⁷¹

A XIX. század második felétől, az 1867-es kiegyezést követően Magyarországon elkezdődött iparfejlesztés, csak részben érintette az alföldi megyéket, különösképpen Szabolcs megyét. A megye nyersanyag- és energiaszegénysége nem vonzotta ide az ipari tőkét. A tőkés gazdálkodással járó ipari nagyüzemek létesítéséhez a feldolgozható növényi- és állati nyersanyagok ugyan bőven adva voltak, de hiányzott a tőke, a hajtóerőt adó szén és a víz, mindehhez hozzájárultak még a kedvezőtlen közlekedési viszonyok is.

⁶⁹ Márton Béla: A Nyírség ipara. Acta Geographica Debrecina X/III. 1964. kötetéből. pp.48.

⁷⁰ Szabó Endre- és Ferencz Miska: Ipar, Kereskedelem és Hitelügy. In. Borovszky S. (szerk.) Szabolcs Vármegye Monográfiája. Budapest, 1939. pp. 317-328.

⁷¹ KSH Népszámlálási adatbázis 2011.

1. ábra Nagyhalász és környéke a II. katonai felmérés alapján (1858-1861)
 Jelmagyarázat: 1=szántó föld, 2=rét, legelő, mocsár, 3=állandó vízzel borított terület, 4=település, 5=út

A XIX. században a Rétköz területén az uradalmak szeszfőzdéi, és egy-két gőzmalom jelzi a szerényen jelentkező mezőgazdasági ipart (1. kép). Mindezek csak kis üzemek, néhány munkással működtek, idényjellegűek voltak. Nagyobbak a XX. század fordulója után létesültek, például: a Nyírbogdányi Petróleumgyár (1904), a Nagyhalászi „Rétközi Kendergyár” (1906) (2. kép), a Tiszaberceli Téglagyár (1908), a Demecseri Káposztasavanyító (1916).

1. kép Uradalmi szeszfőzde Karkalom-tanyán (Újdombrád határában)

Forrás: A szerző felvétele 2000

2. kép A Rétközi kendergyár központi épülete

Forrás: A szerző felvétele 1986

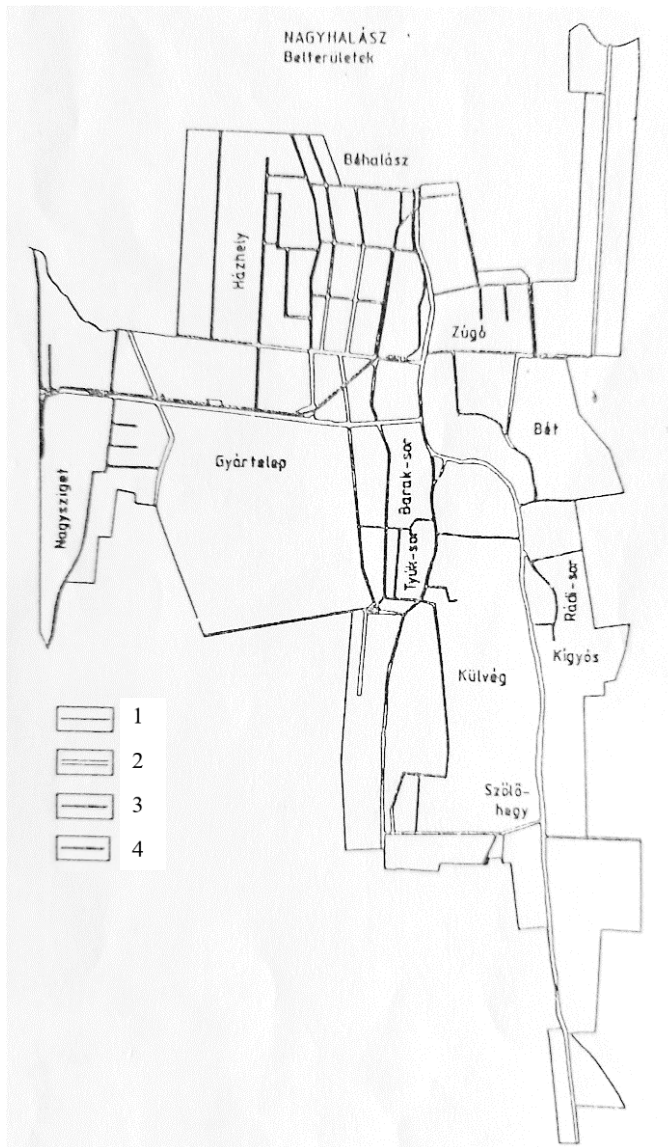
A „Rétközi Kendergyár” alapításának főbb ösztönzői

A tanulmány a gyár működésének időtartamát tekinti át az alapítástól napjainkig. Levéltári anyagokra támaszkodó önálló kutatásai mellett a szerző felhasználta a különböző gazdaságtörténeti munkák korszakra vonatkozó megállapításait, valamint a korabeli sajtóorgánumban (Esti Hírlap, Az Újság, Reggeli Hírlap, Közgazdasági Értesítő, Nyírvidéki Szabolcsi Hírlap, Vasút- és Közlekedési Közlöny, Szabolcs-Szatmári Szemle, Kelet- Magyarország, stb.) megjelent híradások és cikkek feldolgozására is sor került. Kisebbségi dolgozatoktól (Kovács Sándor, 1986), (Szabó Judit, 1985) eltekintve a téma vonatkozásában jelentős kutatási eredményeket, megállapításokat tartalmazó tanulmány, szakmai anyag nem jelent meg. Fontos dokumentumok a feldolgozott nyersanyag mennyiségéről, a kész termékek funkció szerinti megoszlásáról, értékesítési lehetőségekről ismereteink hiányosak. Így az összehasonlító elemzésre, értékelésre kevés lehetőség kínálkozott. A gyár működésének jellemzőit dokumentáló iratok az első- és a második világháború alatt szinte teljesen megsemmisültek. A gyár volt dolgozóitól csak töredékes információkat sikerült gyűjtenem, mivel többségük holléte ismeretlen vagy már nem élnek. A szerzett információk birtokában arra törekszem, hogy kezdetektől napjainkig, fejlődésében, változásaiban mutassam be Szabolcs megye első textilipari üzemét. Szabolcs megyében az 1900-as évek elején alakult nagyobb üzemek létrejöttét a mezőgazdasági nyersanyagok nagy tömege sürgette. Fejlődésüket a bőséges nyersanyagon kívül elősegítette az olcsó munkaerő, a háborús konjunktúra és a vasúti hálózat bővítése is.

A XIX. századtól lendületesen fejlődő hazai textilipar egyre több alapanyagot kívánt. A kenderrost iránt megnövekedett kereslet ismeretében herceg Odescalchi Zoárd Jenő eltervezte, hogy saját és a környező földbirtokosok földjén termel kender feldolgozására gyárat alapít. Legfőbb nyersanyagbázisának a rétközi és a bodrogi területéről származó kendert tekintette, de szükség esetén számíthatott az Alföld más részein termesztett kenderkóróra is.

Az üzem építési engedélyét a herceg felesége, gróf Lónyay Pálma kérte, melynek engedélyezéséről 1905. június 26-án született határozat. A gyár üzembe-helyezését és a termelés beindítását 1906. május 31-i hatállyal engedélyezték. A működési engedélyezési tárgyalásról a következőket olvashatjuk: „Szerém Herceg Odescalchi Zoárdné sz. Gróf Lónyay Pálma 1905 évi június 26-án megtartott helyszíni telep- és építési engedélyezési tárgyalásánál telep és építési engedélyt nyert nagyhalászi kendergyár felépítése és felszerelése a tervrajznak, továbbá a 2091/905 K. A telep és építési engedélyt magadó véghatározatnak mindenben megfelelőleg eszközöltetett és nyert befejezést, ennél fogva a folyamadóznak a Nagyhalász községhez tartozó „Nagysziget” tanyán (1. ábra) felépült

és felszerelt kendergyár üzembehelyezésére az engedélyt ezennel megadom. Kemece, 1906 évi május hó 31-én Vay Zoltán szolgabíró”.⁷²

2. ábra Nagyhálasz belterületének áttekintő vázlata

Jelmagyarázat: 1= belterület határa, 2= főutvonal, 3= mellékutak, 4= vasút

Forrás: Budapesti Geogéziai és Térképészeti Vállalat vázlata nyomán

⁷² Közgazdasági Értesítő: 1908. 10. 01/40.sz. pp.51.

Az Ipar- és a Működési engedély birtokában megkezdődhetett a kenderszár feldolgozása a Nagyhálási- „Rétközi Kendergyár”-ban (3. kép).

A gyár akkori nevét „Rétközi Kendergyár” 1906-ban vette fel (2. kép). Valószínű azért kaphatta ezt a nevet, mert az itt élők és a környező települések lakossága is Rétköznek nevezte ezt a homokhátak által körbezárt mocsaras területet. E térségre vonatkozó elnevezés a korábbi évszázadokban megjelent térképeken, szak- és szépirodalmi alkotásokban is olvasható. A gyár szomszédságában lévő vasútállomás, szintén a „Rétköz” elnevezést kapta 1905-től a vasúti közlekedés megszűnéséig, 2009-ig.

Az ipari kender legnagyobb részét a nagybirtokokon termesztik, ahol általában a szántó föld 0,6-0,7 %-át foglalja el. Az Odescalchi uradalom többnyire a szántó területének 0,9-1,0 %-án termesztett kendert. Emellett az üzem a folyamatos nyersanyag-ellátás biztosítása érdekében a Bodroglókban a Sárospataki Református Főiskola – Teológiai Akadémia és Gimnázium Győrtarlói birtokát is bérbe vette, ezen túl az egri káptalan pár száz hold földjén is termesztett kendert.⁷⁴ A kisgazdaságokban általában 50-150 négyszögöles kenderföldek voltak. Egy-egy család annyi kendert termesztett, amennyire a családnak szüksége volt lakás- és gazdasági textíliákra (ágynemű, ruhanemű, abroszok, törölközők, ponyvák, zsákok, kötelek, zsinetek, stb.).

A kender feldolgozásának folyamata – függetlenül a mennyiségtől – nagy- és a kisgazdaságokban lényegében megegyező. A kender betakarítására (vágásra, nyűvésre) leggyakrabban augusztusban kerül sor. Utána néhány napig szárítják, majd álló vízben (holt folyómederben, kisebb tavakban, áztató medencékben) le-súlyozva 7-8 napig áztatják. Ez a szár vastagságától, az időjárástól és a víz hőfokától egyaránt függ. Az áztatási folyamat eredményeként a kenderkóró felületéről a háncrest leválik, a kórórészek közötti kapcsolat meglazul, a háncrest és a farész közötti kapcsolat meglazítását mikroorganizmusok végzik el a víz alatt. Az áztatóból kiszedett kévét lemosják és megszárazítják, erre szép napfényes időben 2-3 nap is elegendő. A megszáradt kendert megtörik, melynek célja, hogy a rugalmas, hajlékony kenderrostok és a merev, törékeny fás rész (pozdorját, a rostkender szárának 70 %-át képviselő része) minél teljesebb szétválasztása. A megmaradt rostsálakat tovább finomítják, tilolják, majd a rostot gerebenezéssel hosszú és rövid szálak szerint osztályozzák. Majd a rostokból finomabb, vastagabb fonalakat, s ebből házi, illetve gyári vászonszöveteket, köteleket, hálókat, stb. készítenek.

⁷⁴ Reggeli Hírlap. 1924. 09.17/212.sz.

C 2
-----szám
1906.

Másodlat.
Iparengedély.

Herz. Odescalchy Zoárdné nagyhalászi lakós kelősen bejelentette, hogy Nagyhalász község területén kendergyár ipart szándékozik űzni és igazolta azt, hogy fenti ipar űzésére egyrészt az 1884.XVII. t.-cikk értelmében jogosult, másrészt pedig igazolta azokat a kellőkeket, amelyeket a fenti ipar űzésére az ezen iparhatóság területén érvényben lévő, illetőleg a miniszteri szabályrendelet kiköt.

Ez okból Herz. Odescalchy Zoárdné asszonyt C 2/1906 alatt iparlapjstromunkba bejegyeztük és részére ezen iparengedélyt kiadtuk.

Kelt Kemecse 1906 ápril.19.

P.h.

Okolicsányi s.k.
főszolgabíró

mint első fokú iparhatóság.

2452/1925 K.

20,000 koronás bélyeg.

A hivatalos másolat hitelűl.

Kemecse, 1925 év juni.4.

P.h.

Káposztás s.k.
j.l. főtiszt.

Megyei Levéltár
Nyírágháza

3. kép A kendergyár működését támogató Iparengedély⁷⁵

A kendertermesztéshez környezetünk természeti- és társadalmi-, gazdasági adottságai kedvezőek. A rostkender humuszban és tápanyagokban gazdag mező- ségi-, erdő-, réti – agyag- és öntéstalajokon hozza a legjobb terméseredményeket. Meleg, mérsékelt száraz éghajlatot szereti, ezért a térségünkben a kender eredményesen, kedvező termésátlagokkal termeszthető. Mindezek mellett a társadalmi viszonyok is előnyösek mind a termesztésben, mind a feldolgozás folyamatába, mivel tekintélyes számú munkaerő állt rendelkezésre.

⁷⁵ MNL SZSZBML.174, P/23.

4. kép A kendergyár közelében épült munkáslakások (1905-1906)

Forrás: A szerző felvétele 1986

A „Rétközi Kendergyár” működésének alakulása

A kendergyár mintegy 33 hektár kiterjedésű szántóterületen létesült (2. ábra). A gyár és a hozzá tartozó létesítmények: gyárépület, a gépcsarnok, kazán és mérlegház, nagyszín, szártörő, tilolóház, a gerebenező üzemszék, fonóépület, a faburkolatú áztató medencék, lóistálló, valamint irodaház, vezetői-, és a munkáslakások szétszórta, több mint öt hektár területen épült fel 1905-ben. A gyárterület nagyobbik részén szabadtéri raktárak, szárítók-, illetve későbbi beépítésre váró területek voltak. Az üzemeltetéshez az energiát gőzgépek szolgáltatták. Villamos berendezésekkel később, 1909-ben szerelték fel. Kenderáztatáshoz szükséges vizet kezdetektől a IV. sz. társulati csatorna közvetítésével Belfő- csatorna biztosítja. A tulajdonos a gépi berendezéseket és szakembereket Németországból hozatta. A gyár idényüzem volt, a szezonban 50- 60 helybeli munkást foglalkoztatott 12 órás munkaidővel. „Legnehezebb az áztatóban végzet munka volt, ahol 25-30 kg-os vizes kévéket kellett mezítláb, csupasz kézzel kiszedni”.⁷⁶ Nem volt könnyű a törő csarnokban sem, ahol a szálló por okozott súlyos légzőszervi betegségeket.

Kezdetben félkész terméket, kenderkócot állítottak elő, ami kevésbé volt versenyképes. Ezért néhány év elteltével, az üzem rentábilissá tétele érdekében a kenderüzem mellé 1909-ben kötélgyártó üzemegység épült, amely 70-80 fő foglalkoztatásához nyújtott újabb lehetőséget. A gyár kenderkócból és többféle kötéláruból évente mintegy 800 ezer korona értékben termelt.⁷⁷ A gyár termékeinek fő piaca Németország volt.

⁷⁶ Szabó Judit: A Nagyhalászi Kendergyár és Kender-Juta Politextil Gyár vázlatos története a megalakulástól. (Kézirat). 1985. MNL SZSZBML 174, P/23.

⁷⁷ Közgazdasági Szemle: 1913, 13.50. 603-605.

A kenderszárat a gyárba állati igaerővel és vasúton szállították. 1915. év októberétől a „Lóvasút” (Lóré) is jelentős szerepet vállalt a teherszállításban. 1915-ben Kemeccsén a Nyíregyháza-Ungvár vasút mellett keskenyvágányú, lóvontatású un. Lóré vasutat építettek, amely Kemeccsén áthaladva jutott ki a nagyhalászi útra és vezetett Nagyhalászon át a Tisza-part mellett fekvő Gyalapár-tanyára, amely Odescalchi birtok volt. Ennek a Lóré vasútnak az egyik ága bevezetett a Haas-tanyára, a másik elágazása a Nagyhalász határában lévő Rétközi Kendergyárhoz. A kisvasúton szállították a Kemeccsei állomásról a gépeket, szenet, építőanyagot, stb., a Haas-tanyai malomba búzát, rozst. Odescalchi birtokról mezőgazdasági termékeket, burgonyát, cukorrépát, almát, feldolgozott kendert. „A vasúton kizárólag herceg Odescalchi Zoárd és neje sz. gróf Lónyay Palma Ibrány- Nagyhalász és Paszabi mezőgazdasági üzem és a Rétközi Kendergyár, valamint a hadügyminisztérium 12 osztályának iparcsoportja a rétközi burgonyaszárító gyára anyagainak, termékeinek, továbbá az üzemekhez tartozó anyagok, eszközök ... alkalmazottai és munkásai díjtalanul szállíthatók”.⁷⁸ Kemeccse- Rétközi „Lóvasút” 1925-ig működött, ettől kezdve motorüzemre váltják a teherszállítást, majd az 1930-as évek gazdasági válsága a lóvasút megszűnését eredményezte. A Rétköz-Kemeccsei lóvasút üzemeltetését a Nyíregyháza- Vidéki Kisvasutak üzemvezetősége látta el.

Odescalchi herceg az I. világháború alatt újabb vállalkozásba kezdett. Orosz hadifoglyokkal a kendergyár területén nagy alapterületű vörös téglapépületet (un. Veres-gyárat) építettek, amiben szeszfőzdét üzemeltetett. A gyárpépület mellé a hadifoglyok részére lakó- és egészségügyi barakk épült. (Az épületsorral párhuzamosan futó Hunyadi utcát a helyi lakosság „Barakksor”elnevezéssel is használja). A hadügyminisztérium megbízásából hadiüzemeket létesített, Nagyhalászbán burgonya-feldolgozót, zöldségszárító telepet, sertésfiaztatót és hizlaldát, Demecserben káposzta savanyítót.⁷⁹ Az üzemek kezdetben mind a mennyiségi, mind a minőségi elvárásoknak megfelelő, piacképes gyártmányt készítettek, de néhány év után a termékek önköltsége növekedett, a versenyképessége csökkent, ennek következtében a termelés jelentősen visszaesett. Elegendő nyersanyag híján az üzem termelését az év egy részében mérsékelni kénytelen.⁸⁰ A herceg vállalkozásai nem hozták a várt sikereket, csődbe jutott. Valószínű, hogy részben gazdasági, részben politikai okok miatt lett öngyilkos Demecserben, 1917. április 13-án. „A halál okai, körülményei nem tisztázott, panamáról suttogtak, amiből a hercegnek sok millió korona haszna származott”.⁸¹

⁷⁸ Kozma Sándor: Kemeccse, 1997.

⁷⁹ „Szabolcs” Politikai Lap. 1916. 04. 28/18. sz.

⁸⁰ Közgazdasági Szemle. 1913. 13. 50. kötet, 603-605.

⁸¹ szabolaszloistvan.blogspot.com 2014/4. sz.

A herceg halála után hanyatlásnak indult a termelés, a gyár néhány munkással dolgozik, a gépek állnak némán és alig egy-egy fuvar hozza be a kendert.⁸² A szeszgyár is szünetel. Néhány év múlva az új tulajdonos ismét üzembe helyezte a szeszgyárat, de csak ideiglenesen.

Az özvegy hamarosan férjhez ment Ambrózy György földbirtokoshoz. Korszerűsítették, fejlesztették a gépparkot. Az egészségesebb munkakörülmények érdekében 1935-ben por elszívóval szerelték fel a kenderüzemet. A nyersanyagellátás zavartalan, a termelés és a gyártmányok forgalmazása lendületesen növekszik. Termékei versenyképesek mind a hazai, mind a külföldi piacokon. A kiállításokon elismeréssel, díjakkal jutalmazták a gyártmányait. Például: „Nyíregyháza város 100 éves emlékünnepe alkalmából rendezett kulturális, gazdasági és ipari kiállításon feltűnést keltett a Rétközi Kendergyár hosszú kenderrostjai, készítményei csodás fejlettségéről tanúskodnak”.⁸³ A Reggeli Hírlapban ugyancsak a kiállításon tapasztaltakról a következő olvasható: „rétközi uradalom kendergyára, amely az ország egyik ilyen legnagyobb, legmodernebb, ipari szempontból nagy jelentőségű. a kiállított kötélárúk, halászati és gazdasági kötelek, szalagkócok, gépre gerebenezett kender a kiállítás büszkeségei. A kendergyár termékei mellett: híres a tavaszi vető búza, a rózsaburgonya és a menta.”⁸⁴

A világgazdasági válság következtében a kendergyártmányok piacán is uralkodó dekonjunktúra a gyár üzemeltetését is korlátozza. A harmincas évtized végére a termelés hanyatlik, mert a gyártási költségek ugrásszerűen emelkednek, az árak viszont erősen esnek, a termékek forgalmazása mérséklődik, az üzem ráfizetéssel működik.

A kenderüzem gépállománya, termelési technológiája meglehetősen korszerűtlenné vált. Az áztatómedencék rossz állapotúak, az épületek, berendezések elhanyagoltak voltak. A technikai fejlesztéssel keveset törődtek, mivel a kender feldolgozásához olcsó munkaerő állt rendelkezésükre. *Ambrózy nehéz pénzügyi helyzetbe került, eladósodott, s még mielőtt teljesen tönkrement volna, kénytelen volt értékesíteni a kendergyárat. 1941. év májusában a gyárat a Szegedi Kenderfonó Gyár Rt-nak eladta. Ezt követően a Rétközi Kendergyár a részvénytársaság telephelyeként működik.*⁸⁵

Az új tulajdonos a gyár területén 1943-ban ipari vágányt épített, az elavult gépeket lecserélték, kijavították és korszerűsítették az áztatómedencéket. Az új gépeket, speciális munkaeszközöket Németországból és a hazai gyártóktól szereztek be. A kendertermesztési kedv növekedésének köszönhetően az üzem termelési eredményei számottevően emelkedtek.

⁸² Újság: 1926. 04.11/ 81.sz.

⁸³ Az Újság. 1924. 09. 24/192. sz.

⁸⁴ Reggeli Hírlap: 1924. 09.17/212. sz.

⁸⁵ Kovács Sándor: Kendergyártól a Kender Juta és politextil gyártásáig. (Kézirat). Nagyhalász, 1986. p. 9.

Az iparvágány a rétközi vasútállomás első vágányából ágazott ki az állomással párhuzamos közút túloldalán elterülő kendergyárba. A gyár belső hálózata egy deltával (szétágazással) kezdődött, majd a sínek az üzem egész területét behálózták. A belső tolatások kezdetben állati erővel (lovakkal), majd az 1950-es évektől saját C50-es dízelmozdonyok végezték. Az itt feladott, valamint az ide irányuló küldemény Sóstón a Záhony – Nyíregyháza vasút mellett létesített átrakóban cserélt nyomtávot. 1973. január 1-től a gyár szállításának jelentős részét közútra terelte. Ez azzal járt, hogy több km (9,9 km) kiterjedésű belső vágányrendszer, mindössze pár száz méterre fogyatkozott. 1988. évben a gyáron belüli iparvágány maradványát is elbontották.⁸⁶ A hanyatlás magával rántotta a Sóstó- átrakót is.

1944. év őszén a visszavonuló német katonai alakulatoknak a kijelölt csoportja a gyárépület, a gép- és a kazánház felrobbantására készültek. A gyár főgépésének (Pető László) német nyelven történő határozott fellépése, meggyőző érveinek köszönhető, hogy a kendergyár elkerülte a pusztítást. A háború utolsó hónapjaiban azonban a garázgálgató személyek rabló, romboló, pusztító munkájuk miatt a gyár berendezései megsérültek, részben eltűntek, a faburkolatú áztatódencék (20 db) jelentős része használhatatlanná vált.

5. kép A zsákgyár 1984

Forrás: A szerző felvétele 1986

A II. világháború után a Szegedi Kenderfonó gyár Rt. rendbe hozatta az üzem épületeit, berendezéseit. A régi, elavult törőgépeket turbinaenszerű automata gépsor váltotta fel. Ennek köszönhetően 1945. júniusában újra indulhatott a termelés és 300 ember jutott keresethez a nagyhalászi üzemben.

⁸⁶ Vasút és Közlekedési Közlöny. 1929. 07. 07/54.sz.

A háború után az új birtokviszonyok a kendertermesztés terén is alapvető változásokat eredményeztek. Ugyanis az eddigi nagyüzemi termelés egyszerre megszűnt, a kisgazdaságoknak pedig nem voltak kellő termelési tapasztalataik, másrészt pedig ezeknek a gazdaságoknak döntő többsége az önellátást biztosító növénytermesztésre, állattartásra fókuszált. Mindezek következtében a kender termőterülete minimális volt, a termelés a kereslet csupán 5-6%-át elégítette ki. A negyvenes évek második felében a nyersanyag beszerzése akadozott, ezért a gyár termelése meglehetősen hullámzó volt.

1948. év decemberében a gyár állami tulajdonba került, s ennek következtében 1949. márciusától a Rostkészítő és Termeltető N. V. Rétközi Kenderkikészítő Üzeme elnevezéssel működik tovább 120 munkással. Az államosítást követően kiegyensúlyozottabbá, szervezettebbé vált az üzem tevékenysége, javultak a műszaki adottságok, a munkakörülmények, stabilizálódott a foglalkoztatás és a termelés.

Az ötvenes évek második felétől sikerült a vetésterületet növelni, de az átlagtermések elérésében még jelentős lemaradás mutatkozott. A nagyobb mértékű egyenletességet a nagyüzemi termelés térhódítása biztosította. Az állami gazdaságok, termelőszövetkezetek fokozottabban vállaltak szerződéses termesztést. Mindezek ellenére a gazdaságok a gyár vonzáskörzetében nem termesztettek az üzem kapacitásának megfelelő mennyiségű kenderkórót, de az ország más területeiről sem érkezett elegendő nyersanyag, mindezek miatt a termelés akadozik. Az ingadozó, szegényes termelési eredmények, értékesítési bizonytalanságok késztették arra a gyár vezetőségét, hogy a telepen belül olyan terméket is készítsenek, amelyek piacképesek, s jelentős élő munkaerőt kíván.

Matracüzem, lemezüzem és a zsákgyár a kendergyár területén

A kenderüzem hullámzó teljesítménye azt követelte, hogy jövedelmező, tartós munkalehetőséget biztosító üzembrész létesüljön. *A sűrgető feladatokból kiindulva kezdeményezték, hogy az eddig kihasználatlanul álló, raktárnak használt „Veres-gyár” épületét 1953-ban átalakították, bővítették és megvalósult benne a gyár új részlege, az ország igényeit 90 %-ban kielégítő matrac-üzem.* Ekkor ez volt az ország legnagyobb len szalma és afrik tömésű matrac üzeme. Melynek évi kapacitása 250-320 ezer darab és ezt a mennyiséget különböző méretben (50-60 változatban) készítették el. A matracokat elsősorban kórházaknak, diákotthonoknak, munkásszállóknak, honvédségnek szállították. Az alapanyagok közül a kender és a lenkócot az ország különböző részeiből szerezték be, a jutát Vietnámból, Pakisztánból, Szíriából, Bangladesből importálták.⁸⁷ Az üzemben nagyrészt nők dolgoztak három műszakban, számuk 75-80 fő között alakult.

⁸⁷ Szabó Judit: 1985. Uo.

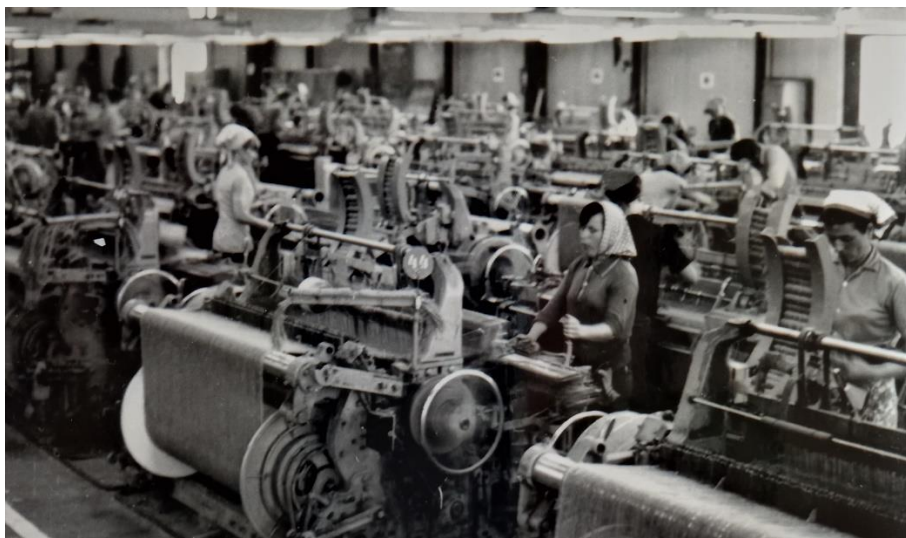
Az ötvenes évek közepén kenderüzem teljes felújítása is elkezdődött, új és korszerű gépeket vásároltak, a gőzturbinákat villanymotorokra, a lóvontatást dízel vontatásra cserélték.

1958. áprilisában ismét új részleggel, a lemezüzemmel bővült a gyár. A rostüzemben a kendertörésnél melléktermékként keletkezett pozdorját műgyantával keverve és 1100 tonnás hő sajtolóval összepréselve nagy szilárdságú bútorlapokat készítenek 110-120 fő foglalkoztatásával. Az üzem évi teljesítőképessége 5,5 ezer köbméter bútorlap. A terméknek kedvező értékesítési lehetőséget kínált hazai- és a külföldi (francia, görög) bútorigar.

A gyártelep több mint százéves történetében a legjelentősebb változások lényegében a II. világháború utáni években indultak el. Jelentősebb fejlődést az 1950-es években éltek meg az itt dolgozók. Ekkor új gyáregységek keletkeztek, bővítették, korszerűsítették a gépparkot, javultak a dolgozók munkakörülményei. Ebben az időben épült irodaházban könyvtár, kultúrterem, orvosi rendelő állt a dolgozók rendelkezésére. A hatvanas évektől távolsági buszjáratok segítettek a munkába járást a szomszédos településekről. Az 1970-es évektől a gyár tulajdonát képező autóbusz a munkába járáson túl kirándulásokra, tanulmányutakra is igénybe vehették a gyár dolgozói. Ugyancsak ebben az évtizedben alapvető fogyasztási cikket árusító boltot nyitottak. 1975-től a gyár egész területén központi fűtés biztosítja a meleg szolgáltatást. Az üzem területén sportpályákat léptettek. A dolgozók otthon teremtését lakásépítési hitelekkel támogatták. A régi szolgálati lakásokat felújították, bővítették, komfortfokozatukat növelték.

Az 1960-as évek kezdetén a gyár részlegeiben (kender-, matrac-, lemezüzem) összesen 350-450 fő dolgozott. Ez a szám évszakonként változott, nyáron az áztatási időnyben több, télen viszont kevesebb volt a foglalkoztatottak száma. Az áztató medencékbe a kenderkóró berakása, kiszedése erős fizikai munkát igényelt, ezen segített 1965-ben üzembe helyezett autódaru, amelynek rendeltetése a kenderkóró medencébe való berakása és több napos (7-8 nap) áztatás utáni kiszedése. Nem volt sokkal jobb az üzemi (kender-, matrac-, lemezüzem) dolgozók munkakörülményei sem. A nagy port és a gázt még a fejlesztéssel járó elszívó berendezések is csak mérsékelni tudták, megszüntetni azonban nem. A kenderüzemben 5 évig dolgozó V.E. Ekképpen emlékszik: „a gyárban nagyon nagy porban dolgoztunk, volt úgy, hogy télen is egész nap nyitva kellett hagynunk az ajtót, hogy a nagy port csökkenteni tudjuk”. K. J a bútorlap üzemben dolgozott 14 évig, többek között így nyilatkozik: „Az üzemrészben nagy volt a gáz, ezért mindig nyitva tartottuk az ajtókat. A gázelszívó berendezések kapacitása nem volt képes a keletkezett gázt elszívni.”⁸⁸

⁸⁸ Szabó Judit: 1965. Uo.

6. kép Szovjet AT szövőgépek

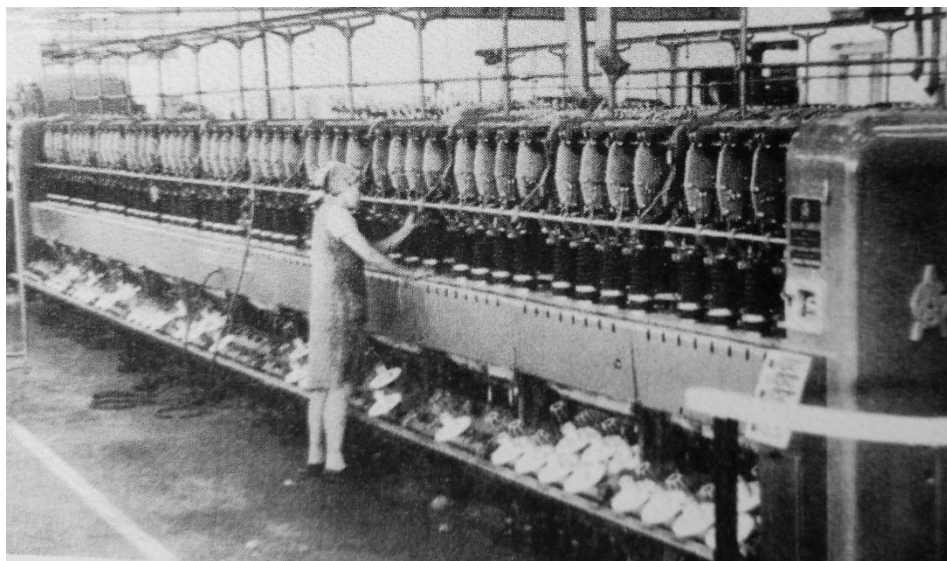
Forrás: Nagyhalszi Városi Könyvtár

A kendergyár területén 1960-ban és 1967-ben alkálihidrokarbanátos, nátrium kloridos ásványvíz jellegű hévizet tártak fel. A kutak 430-640 méter mélységből percnként 630-760 liter 30- 37⁰C-os vizet hoznak a felszínre. A kendergyár által fúratott kutak vizét kendersizár áztatásához hasznosították, ezzel az áztatási idő lényegesen lerövidült, s a kender gyorsabb kikészítését tette lehetővé. 1972-től a gyárban a kenderfeldolgozás megszűnt, ettől kezdve a hévíz felhasználás nélkül, a IV. számú csatorna vizét táplálta. A nyolcvanas években mindkét kutat lezárták, úgy tűnik, hasznosítása a közeljövőben sem várható.

Az 1960-as évek elején a mezőgazdaság nagyüzemi átszervezése zajlott. Az új termelési eljárások, módszerek –gépesítés, kemizálás, az iparszerű termesztés, stb. - a korábbinál kevesebb munkaerőt igényelt a mezőgazdaságban. Az ipari- és a bányaiipari központokban, térségekben viszont hiány jelentkezett. A mezőgazdaságban feleslegessé vált munkaerő döntő része az iparban keres és talál munkát. Ebben az időszakban a gyárban dolgozókat is érintette az elvándorlási kényszer, a magasabb kereseti lehetőségek miatt sokan hagyták el az üzemet, s lakóhelytől távol lévő ipar- és bányavidékein vállaltak munkát. A létszám csökkenést azonban néhány hónap elteltével pótolták, főképpen a helyi és a környékbeli települések női dolgozóival.

A hatvanas évtized végén megingott a kendergyár létének további fenntartása. Ugyanis az alapanyag (kenderkóró) beszerzése gazdaságtalanná vált, mivel nagyobb részét Békésből, Dunántúlról kellett beszerezni és innen vasúton szállítani. A gyár környezetében lévő gazdaságok viszont nem természetettek elegendő kendert, mert nem tartották jövedelmezőnek.

A gyár fennmaradása, működése céljából újabb lehetőség kínálkozott. Ugyanis az 1970. évben megjelent központi területfejlesztési irányelvekben egyebek között szerepel a környezetre ártalmas üzemek kitelepítése Budapestről, másrészt a munkahely és lakóhely távolságának mérséklése is. Ekkor a Kender-Juta és Textilipari Vállalat a budapesti gyárának kitelepítéséhez fogadó partnert keresett. Erre a legalkalmasabbnak a Rostkészítő és Termeltető Nemzeti Vállalat nagyhalászi kendergyára látszott. Ezt a döntést nemcsak területi, hanem technológiai okok is indokolták. A kitelepítésre tervezett üzem alapanyaga ugyanis kender, len és juta volt, amelyből a kender helyben biztosítható volt. Ezért a meglévő technológiát tervezték teljessé – fonással, szövéssel, konfekcionálással – tenni (6. kép). A Nagyhalászi Zsákgyár épületeinek kivitelezése 1970. októberében kezdődött és 1972. év végére befejeződött. A régi lebontott kendergyár helyén új, modern gépekkel felszerelt üzem létesült. A gépek nagyrészt újonnan a Szovjetunióból, másrészt használtan a budapesti gyárból kerültek letelepítésre.

7. kép Fonógépsor

Forrás: Nagyhalászi Városi Könyvtár

A kendergyár életében 1972. év decemberében alapvető változás történt amiatt, hogy a Könnyűipari Minisztérium elrendelte a rostkészítő nagyhalászi gyárának a megszüntetését. Ennek értelmében mind az új-, mind a régi üzem a Kender-Juta és Textilipari Vállalat tulajdona és gyáregysége lett. Néhány hónap elteltével a kender-, a matrac- és a pozdorjalemez üzem gépeit leszerelték és átszállították: Sarkadra, Komádiba és Tukába.

A dolgozók szakirányú képzésére kiemelt figyelmet fordítottak, mivel a gyár versenyképességének alapfeltétele, hogy megfelelő képzettségű szakemberekkel rendelkezzen. Az ilyen speciális ismereteket igénylő munkára megfelelő profilú szakintézményekben (Budapesten, Szegeden, Újfehértón, Nagylakon) készítették fel a fiatalokat.

1973. júliusában megkezdődik a termelés a zsákgyárban. Kezdetben a készen kapott kender, len, juta rostját dolgozzák fel. Az üzemben vertikális zsák- és szövetyártás három fő területre tagozódik: a fonás (kender vagy len és juta, valamint polipropilén együttes ötvözése), a szövés és a konfekcionálás. 1979. év mássodik felétől a gyár csak polipropilén és polietilén termékeket (zsákok, lágyfalú konténer, szőnyegfonál, kötöző-rafia, csomagolófólia, stb.) állít elő, évi 7500 tonnát meghaladó mennyiségben. A termékeinek jelentős része exportra került. Például a zsákok 40- 45 %-át tőkés piacon értékesítették. (Fotó a szövőcsarnokból).

Mivel a termékszerkezete megváltozott, a gyáregység nevében szereplő „Textilipar” szó helyett „Politextilipar” került. Így a gyár teljes neve: Kender- Juta és Politextil Rt. nagyhalászi gyára. A gyáregység évek során dinamikusan fejlődött, eredményei alapján 1977-ben „Élüzem”, a nyolcvanas években pedig ötször (1981-1985) „Kiváló Gyár” címet nyerte el. A dolgozók helybeliek, a többségük azonban a szomszédos községekből (Ibrány, Paszab, Tiszatelek, Tiszarád) naponta ingázik, a kétműszakos létszám 1979-1986 között elérte a 950-1000 főt.⁸⁹ A számszerű fejlődés mögött jelentős minőségi változás is történt. A nyolcvanas években teljes egészében kicserélődött a géppark, európai színvonalú gépek beszerelésére került sor. Mindemellett kedvezően alakultak a dolgozói munkakörülmények.

Az 1990-es évek elején az ország társadalmi- gazdasági életének átalakulásának kezdetén a gazdaság szinte minden ágazatában zuhanásszerűen csökken a termelés, üzemeket zárnak be, a munkavállalók tömegesen válnak munkanélkülivé. A változás hatása a Kender- Juta Politextil Vállalatnál is érzékelhető. Ez abban nyilvánult meg, hogy a munka- és az értékesítési lehetőségek beszűkültek, bér-munkát is csak egy- két hónapra tudtak szerezni, a veszteség erőteljesen növekedett. A dolgozók fizetésük 70 %-át kapták meg, emellett 23,1 %- os létszámleépítés történt. Az anyavállalat 1992. év elején a nagyhalászi gyár bezárását kezdeményezte, de a szándék a halászi gyár dolgozóinak ellenállása miatt nem következett be. Időközben kénytelenek voltak kft-vé alakulni. 420 dolgozóból 110-en adtak be 10-, 20-, 50 ezer forintot, így kaptak 57, 5 % tulajdonrészt, a többi az anyavállalaté. A kft. megalakulás után mintegy félévig hitel nélkül üzemeltek. A forgótőke hiánya miatt az export visszaesett, csupán belföldre értékesítettek. Ennek következtében 11-12 hónap elteltével 140 millió veszteséget hoztak létre. Eközben 150 főt elbocsájtottak.⁹⁰ A keletkezett pénzügyi nehézségek miatt a kft. bérbe adta a nagyhalászi zsákgyár épületeit, gépeit a Nyírpolipack kft-

⁸⁹ Kovács Sándor: 1986. Uo.

⁹⁰ Kelet- Magyarország. 1991. 09. 26.

nek. A bérlő zsákgyár üzemeltetéséhez a budapesti vállalat gépeit bérlete, - amelyek a hetvenes években telepítettek a zsáküzembe-. A probléma akkor kezdődött, amikor a Nyírpolipack kft. gazdasági és egyéb okokra hivatkozva nem fizette a szerződés szerinti bérleti díjat. Ezért a *Kender- Juta és Politextilipari Vállalat* vezérigazgatója a nagyhalászi gyár megszüntetését, leszerelését kezdeményezte. 1993. 02. 06-án vagyondókkal, vérebekekkel, gépszerelőkkel, tehergépkocsikkal, autóbusszal jelentek meg a Nagyhalászi Zsákgyár telepén, hogy leszereljék és elszállítsák a gépeket, eszközöket. Az üzem dolgozóinak több napos kitartó tiltakozásának köszönhető, hogy az erőszakos kísérlet sikertelen volt.⁹¹

Ezt követően az *a budapesti Kender- Juta Politextilipari Rt-ből kivált a nagyhalászi gyáregység, és 1993. november 1-én megalapították az önállóan működő Nagyhalászi –Zsákgyár Műanyagipari Kft-ét*. Az üzemben a termelés rövid szünet után elkezdődött. A termelés volumene a hiányos pénzügyi források miatt jelentősen csökkent. Egykoron több száz embert foglalkoztató gyár létszáma tekintélyes mértékbe apadt. Egyre nehezebb termelési, forgalmazási nehézségek miatt értékesítésre ajánlják fel a Nagyhalászi Zsákgyár- Műanyagipari Kft-ét.

Az üzem teljes kapacitását 1995-ben a debreceni Agrotex Kft megvásárolta. 1995-1999 között dinamikus fejlődés következett be a gyár életében. 1999-ben a gyár termelési volumene elérte az évi 50 tonnás mennyiséget. Ebben az időszakban a foglalkoztatott létszáma 850-1000 fő. Termékei: zsákok, kötelek, zsinegek, kötöző anyagok, lágyfalú konténerek, melyeket főképpen a hazai nagy- és kiskereskedőknek szállítanak, valamint exportként is értékesítenek jövedelmezően.

Az ezredfordulót követő évek derekától a hazai és a külföldi konkurensok erőteljes terjeszkedése miatt mérséklődött a termelés volumene, a legjelentősebb üzembrészt, a polipropilén kör-szövött zsákgyártás 2007-ben megszűnt. Részben a műszaki fejlesztés visszaesése, másrészt a termékek iránti kereslet zsugorodása miatt a gyár termelése számottevő mértékben csökken. Mindezek a Kft-ét a gyár értékesítésre készítették.

2008. év végén Nagyhalászi Zsákgyárat a Pirehab Nonprofit Kft. megvásárolta. A „Pirehab” mozaikszó, amely papíripari tevékenységre és foglalkoztatáson keresztül megvalósuló rehabilitációra utal. A Kft. célja, hogy a megváltozott munkaképességű munkavállalókat foglalkoztatás útján kapcsolja be a társadalomba, növelve ezzel esélyegyenlőségüket és hitüket önmagukban, illetve jövőjükben. Jelenleg a zsákgyárban közel 300 fő talált munkát, ebből mintegy 80 %-a megváltozott munkaképességű. *Fő tevékenységük:* papírfeldolgozás, amely magába foglalja a nyomdai tevékenységet és a papíralapú eszközök (dobozok, táskák, hullámkarton-lemezek) és polipropilén és polietilén alapú csomagolóanyagok (zsákok, szövetek, ponyvák, agroszövetek) gyártását. A Nagyhalászi Zsák-

⁹¹ Új – Kelet: 1995. 02. 02/28. sz.

gyár területén jelentős beruházásokat hajtottak végre. 2015-ben 600 m² alapterületű új üzemcsarnok átadására került sor. Korszerűbb, hatékonyabb, energiatakarékosabb szálhúzó- és új szövőgépeket állítottak üzembe. Környezetvédelmi beruházásként energiatakarékos, alternatív napkollektoros rendszert alakítottak ki.

A Nagyhalászi- „Rétközi Kendergyár” 116 éves történetéből kitűnhet, hogy egy ipari növényre telepített üzem termelési szerkezete, technikai adottságai, foglalkoztatottak munkakörülményei, szociális ellátásai milyen átalakuláson, változásokon ment keresztül. Igen sok munka, átszervezés, létszám átcsoportosítás, leamortizálódott géppark felújítása, fejlesztése sokszor örömteli, de még többször nehéz döntések eredménye volt. Nagy horderejű elhatározás 1972-ben született, amikor a kendergyár eredeti funkcióját elveszítette. Ezt követő évektől gyakori tulajdonváltás mellett sikerek és kudarcok követték egymást, majd 2008-tól a gyárterepen megfelelő humán- és műszaki infrastruktúra mellett olyan gyáregység működhet, ahol kiegyensúlyozott, perspektivikus munkaviszonyok között tudják a munkavállalókat foglalkoztatni.

A helyi gazdaság élénkítése érdekében azonban ajánlatos verseny- és exportképes élelmiszeripar kialakítása, amely a térségben megtermelt mezőgazdasági termékekre támaszkodik, jelentős hozzáadott értéket generál, új termékeket állít elő. Ez azért is helyénvaló, előremutató ajánlat, hogy egyre több embert, munkavállalót lehessen bevonni ebbe a foglalkoztatási formába.

Tartalom

Előszó.....	5
Hajdan a vizek birodalma volt	7
A tájhasználat alakulása a Rétköz területén a XIX. század közepétől napjainkig.....	23
A XIX.század vízszabályozási munkálatainak hatása a Rétköz tájhasználatában.....	38
170 éve kezdődött a Tisza szabályozása különös tekintettel a Rétköz, illetve az Ibrányi Tisza-szakaszra	54
A rétközi Tisza-szakasz hullámterének területhasznosítása a XIX–XX. század fordulójától napjainkig.....	62
A Tisza hullámterének hasznosítása Tiszatelek-Tiszabercel közötti szakaszon a XX. században	82
A nyírségi csatornarendszer építéstörténet.....	95
Ibrány járási székhellyé válásának közigazgatási előzményei	108
Népesedési folyamatok alakulása az Ibrányi járásban 1949 után.....	113
Népmozgalmi folyamatok Ibrány-Nagyhalászi kistérségben az ezredforduló után.....	126
Az Ibrányi járás településhálózata, lakásainak infrastruktúrája, főbb jellemzők a XIX–XXI. század első évtizedéig.....	139
A Rétköz külterületi települései – a tanyák – fejlődésének és hanyatlásának sajátosságai a XX. századtól napjainkig.....	161
Az Ibrányi járás agrárgazdaságának főbb jellemzői a XX. század derekától a XXI. század második évtizedéig.....	173
A dohánytermelés alakulása a Rétközben.....	189
A Nagyhalászi, „Rétközi Kendergyár” fejlődéstörténete a kenderfeldolgozástól a papíripari termékekig	201

